

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ, УЛУ/БЕК ДОЛИМОВ

**ЎЗБЕК МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ
АДАБИЁТИ**

Университетларнинг филология факультетлари учун дарслик

Тошкент-2003

**Таҳририят: проф. Б.Қосимов, проф. Ш.Юсупов, проф. Ҳ. Болтабоев,
проф. Б.Каримов, проф. Қ.Йўлдошев, проф. У.Норматов**

Масъул муҳаррирлар: проф.Ш.Юсупов, Н.Жабборов

**Дарслик Ўзбекистон миллий университети ўзбек филологияси
факультети Илмий кенгашининг 2003 йил 29 сентябр йиғилиши қарори(
— сон Баённома) билан нашрга тавсия қилинган.**

Тақризчилар: **Боқижон Тўқлиев**, филология фанлари доктори, профессор;
Қозоқбой Йўлдошев, педагогика фағлари доктори,
профессор.

Таҳририятдан

Дарсликни майдонга келтиришда Ўзбекистон миллий университети Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти кафедрасининг барча аъзолари фаол иштирок этдилар. Проф. Ш. Юсупов «Мухйи Хўқандий» мақоласини ёзди, «Комил Хоразмий»га ҳаммуаллифлик қилди. «Фурқат» мақоласи Н.Жабборов билан ҳамкорликда ёзилди. Шунингдек, «Муқимий» С.Аҳмедов, «Авлоний» Ш.Ризаев билан ҳаммуаллифликда ёзилди. «Камий» мақоласи ўқитувчи.О.Тўлабоев қаламига мансуб.

«Феруз», «Аҳмад Табибий», «Исҳоқхон Ибрат», «Ҳамза», «Абдулла Қодирий» мақолаларини доц. У.Долимов ёзди. Қолган адабий портретлар ва обзор мақолалар ҳамда «Кириш» билан «Хулоса» муаллифи проф. Б.Қосимовдир.

К И Р И Ш

Икки буюк аср – XIX ва XX асрлар оралиғидаги 50-60 йиллик давр қадим ва бой ўзбек адабиёти тарихида ғоят муҳим аҳамият касб этади. Негаким, биринчидан, «Адабиёт миллат ойнаси» (Авлоний) сифатида халқимиз ҳаётида юз берган энг катта бахтсизлик - ўз мустақиллигини йўқотиши воқеаларини лоқайд кузатишдан унинг фожиали оқибатларини чуқур идрок этиш ва истиклол учун курашга чақиришгача бўлган йўлни босиб ўтди. Иккинчидан, адабиёт давр воқеалари таъсирида ғарблашди; мазмун-мундарижаси кенгайди; даврий матбуот ва театрнинг пайдо бўлиши билан янги адабий тур ва жанрлар пайдо бўлди. Анъанавий шеърят ва у билан боғлиқ тимсолларга янги мазмун кириб келди. Якка ҳукмрон аруз ёнига унутилган эски бармоқ кўшилди. Сарбастда тажрибалар қилинди. Мансуралар ёзилди. Бир сўз билан айтганда, замонавий реалистик адабиёт майдонга келди.

Бу давр адабиёти жуғрофияси ҳам олдингиларидан фарқ қилади. Адабий ҳаракатчилик XVII-XIX асрлардаги каби уч мустақил хонлик доирасида эмас, Русияга мутлақ тобеъ Туркистон генерал-губернаторлиги ҳамда ярим вассал Бухоро ва Хивада уюшди. Бу ҳол умумўзбек адабий маҳсулотининг мавзу-мундарижасигина эмас, тил хусусиятларидан жанрлар поэтикасигача ўз изини қолдирди.

Миллий уйғониш, миллатнинг ўзлигини англаш жараёни мазкур давр адабиётининг руҳи ва мазмунини ташкил қилди. Буни адабиётшунослик ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ эътироф этган эди. Миллий уйғониш биргина адабиёт доирасида қолгани йўқ, ижтимоий турмушнинг барча қатламларини қамраб олди, ҳатто «босмачилик» номи билан «ғалати машхур» бўлиб тарихга кирган ҳодисанинг ҳам мафқураси миллий уйғонишга, унинг самараси бўлмиш мустақиллик учун курашга келиб боғланарди.

Миллий уйғониш минтақамизда жадидчилик шаклида намоён бўлди. Ва у 20-йилларнинг ўрталаригача давом этди. 1926 йилдан советлар унга қарши кенг кўламда кураш бошладилар. 1929 йилдан уларни жисмоний тугатиш йўлга қўйилди. Бинобарин, бу ҳаракатнинг юзага келиши бевосита истило ва унинг оқибатлари билан боғланган бўлиб, унинг шаклланиш даврини 1865-1905 йиллар билан белгиламоқ керак бўлади. 1905 йил воқеалари, хусусан 17 Октябр Манифестидан кейин у ривожланиш босқичига кирди. 1916 йилга келиб, жадиждаримиз «қора халқни оқартирмоқ ва кўзин очмоқ чорасига» (Авлоний) киришдилар. Мамлакат ҳаётида ўчмас из қолдирган 1916 йил мардикорлар кўзғолонида жадиждаримиз халқ билан ёнма-ён турдилар. Афсуски, тарих истиклолни эгаллаш учун ноёб бир шароит яратган 1917 йилнинг Февралига халқимиз лозим даражадаги тайёргарлик билан етиб кела олмади. Бутун Русия каби Туркистонни ҳам «большевик балоси» (Фитрат) қоплаб олди. Шунга қарамай, тараққийпарвар фидойи зиёлиларимиз мустақиллик учун курашни тўхтатмадилар ва 1917 йилнинг 27 ноябрида Туркистон мухториятини эълон қилдилар. Туркистон (Кўкон) мухторияти уч ойга етмай, шўролар томонидан шафқатсизларча йўқ

қилинди. «Миллатчи» ном олган миллатпарварларимизнинг омон қолганлари тоғ-тошларга қочиб, курашни давом эттирдилар ва Ватан озодлиги йўлида шаҳид кетдилар. Бу жараён 20-йилларнинг охиригача давом этди. Бинобарин, 1905-1929 йиллар жадиличлик (миллий уйғониш) ҳаракатининг тараққиёт ва тугатилиш давридир.

Миллий уйғониш (жадид) адабиёти XIX аср охирларида юзага келган мазкур ҳаракат ғояларининг адабий-бадий ифодаси эди. Лекин гап шундаки, у жадиличликнинг шунчаки бир кўргазмаси (иллюстратсияси) бўлиб қолмади, чинакам адабиётга айланди. У янги адабиётни бошлаб берди. Авжи тараққийси 1915-1925 йилларга тўғри келди.

Шулардан келиб чиқиб, ўзбек миллий уйғониш адабиётини 2 босқичга ажратдик: 1) манбалари ва юзага келиши (1865-1905); 2) тараққиёти ва тугатилиши (1905-1929).

Унинг кўлами ва жуғрофияси ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш, ижодкорларни етказган муҳит билан таништириш заруриятдан келиб чиқиб, адабий-маданий марказлар ҳақида маълумот беришга уриндик.

Мазкур давр адабиётини миллий уйғониш нуқтаи назаридан ўрганиш бевосита мустақиллигимиз самараси бўлганлигидан, ундаги миллий истиқлол ғоясининг шаклланиши ва тараққиёти масалалари ҳамиша диққат марказимизда турди.

Курс 2 қисмдан ташкил топган бўлиб, унга ажратилган соатлар миқдори қуйидагича:

1. Янги ўзбек (миллий уйғониш) адабиётининг майдонга келиш манбалари ва шаклланиши (илк мустамлакачилик даври: 1865-1905), соатлар: маъруза - 24; амалий машғулот - 20; семинар - 4; мустақил билим бериш - 16; мустақил иш - 30.

2. Янги ўзбек (миллий уйғониш) адабиётининг тараққиёти ва тугатилиши босқичлари (1905-1929) соатлар: маъруза - 24; амалий машғулот - 20; семинар - 4; мустақил билим олиш - 16; мустақил иш - 30.

Курс кундузги бўлим талабаларига 5-6-семестрларда ўтилади.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ УЙ/ОНИШ АДАБИЁТИНИНГ ИЛК ДАВРИ

Атама ҳақида. Цивилизация¹ тарихида «Ренессанс» деган тушунча бор. Асли франсузча бўлган бу сўзни русчага «Возрождение» деб таржима қиладилар. «Возрождение»-тикланиш маъносига тўғри келади. Ўзбекчада эса бу «Уйғониш» деб қабул қилинган.

¹ Цивилизация – лотинча, фуқаролик, давлатга доир маъноларни билдиради. Тушунча сифатида илм – фан, ижтимоий – маданий тараққиёт даражасини англатади.

Ренессанс-Возрождение /арбда инсоният тарихининг мумтоз даври ҳисобланиб келадиган қадим юнон, рим маданиятига - антик маданиятга нисбатан айтилган бўлиб, бутун бир даврни қамраб олади. Унинг чегарасини Шарқда IX-X асрдан, /арбда XIV-XV асрдан белгилайдилар. Ва унинг бош хусусияти, мутахассислар фикрича, шаҳар маданиятининг гуркираб ўсиши, илм ва ижод эгаларига хос қомусийлик, гуманизмнинг ижтимоий-маънавий турмушнинг барча жабҳаларига кириб боришидир. 1789 йилги Буюк Француз инқилоби Оврупода миллат тушунчасига алоҳида мартаба берди ва уни олдинги маррага олиб чиқди. Европа халқлари Ватан тараққиётининг бош омили миллатнинг ўз-ўзини англаши эканлигини тушуниб етдилар. Бу жараённинг олис Туркистонга етиб келиши учун юз йилдан ортиқроқ вақт кетди.

Кекса Демокрит бундан 2500 йил муқаддам «ҳар бир мамлакатнинг ягона соҳиби» - «natsio» («миллат») ҳақида гапиргани маълум. Сўнг замонлар ўтиб, «natsio»нинг муқобили «миллат»га биз Қуръони каримда дуч келамиз. Лекин у ерда бу атама этнос (эл, элат) эмас, дин, мазҳаб ўрнида келади. Ўзбек адабиётида «миллат» тушунчаси этнос маъносига Навоидан бошлаб ишлатилгани кузатилади. Лекин унинг бугунги маъносини касб этиши жадиличилик даври билан боғлиқ.

Энди «жадиличилик» атамаси ҳақида. «**Жадиличилик**» арабча «жадид» («янги») сўзидан. Кенг маънода ижтимоий-маънавий ҳаётнинг барча жабҳаларини янгилашни кўзда тутди. Жадиличилик, Туркистон ижтимоий фикри тараққиётида, Фитрат қайд этганидек, исломчилик (панисломизм), туркчилик (пантуркизм) ва маҳаллийчилик (ўзбекчилик) кўринишларида ҳам намоён бўлган эдики, буларнинг ўз сабаблари бор. Масалан, исломчилик ва туркчилик ,чор ҳукуматининг ғайриусларга-мусулмонларга қарши олиб борган буюк миллатчилик сиёсатига жавоб сифатида майдонга келган бўлса, маҳаллийчилик (ўзбекчилик) 1918-20 йилларда Туркистонда адабий тил борасида авж олган «торт-торт» муносабати билан юзага келган эди. Гап шундаки, Биринчи Жаҳон урушида Русияга асир тушган кўплаб усмонли турк зобитлари 1917 йил воқеаларидан сўнг Туркистонга келиб, маориф ва маданият ишларида қизғин иштирок этар эканлар, адабий тил борасида Истанбул туркчасига қизғин тарафдорлик кўрсатган ва бу ўзбек зиёлилари орасида муайян эътирозлар туғдирган эди. Лекин бу қарашларнинг ҳар учаласи ҳам 20-йилларнинг ўрталарида олдинма-кейин барҳам топди.

Даврнинг ижтимоий-маданий қиёфаси.

Миллий уйғониш адабиётининг манбалари ва юзага келиши

“Уйғониш” (Ренессанс) тушунчаси қадим антик адабиётга нисбатан олинган бўлиб, ўрта асрлардаги илм-фан жонланишини кўзда тутди. Унинг доираси турли мамлакатда турлича, IX асрдан XV асргача бўлган даврни қамраб олади. “Миллий уйғониш”да, эса, миллатнинг ўзлигини англаши асос қилиб олинади. Биз “Миллий уйғониш” даври адабиёти” деганда 1865-1929 йиллар адабиётини кўзда тутамиз. У ўзига хос бир даврдир.

Давр воқеаларига бир назар. 1853-1885 йилларда кўхна Туркистон Русия томонидан босиб олинди.

Аслида бу истак ва ҳаракат русларда анча эрта, тақдир турк дунёсини таназулга тушириб, Оврупонинг қўлини сарбаланд қилган XVI асрдан, Иван Грозний замонасидан бошланган эди. У 1552 йилда Қозон хонлигини, 1556 йилда Ҳазар хонлигини забт этиб, Русни муаззам Осиё сарҳадларига олиб чиқди. Пётр дунёга донғи кетган Самарқанду Бухорони қўлга киритиш, ундан денгизлари ҳеч қачон музламайдиган Ҳиндистонга кириб боришни буюк орзу билган эди. Бу орзунини у амалга ошира олмади. Уни издошлари давом эттирдилар. XVIII асрда Ермак Узоқ Шарққача бўлган жойларни босиб олиб берди. XIX асрнинг бошларидан руслар қадим, шуҳратшиор Туркистоннинг шимолий дарвозаларини пайпаслаб кўра бошладилар. Туркистон эса, темурийлар ўрнини эгаллаган Шайбонийхоннинг узоқ давом этмаган марказий ҳокимиятидан сўнг, аста-секин парчаланишга юз тутган ва уч хонлик деб аталмиш уч бўлакка бўлиниб, ўзаро низо ва жанжаллар ботқоғига ботган эди. Туркистонни ўрганганлар, эҳтимол, подшо 2-Александрга шундай хулоса берган бўлсалар: мамлакат дунёдан узилган; Улуғбеклар дарс берган мадрасалардан нишон қолмаган; илм-фан ночор аҳволда; жаҳолат ва зулм авжга минган; давлатларнинг муҳофаза қудрати ҳам ўзига яраша; қурол-яроғ оз, бори ҳам эски, ибтидоий; аскар тартибсиз, дунёдан хабарсиз, замонавий тўп нима, билмайди; уруғ-насаб жанжаллари тинмайди... Хуллас, Туркистонни забт этишга бундан қулай фурсатни топиб бўлмайди.

Туркистонни эгаллаш иштиёқи жаҳоннинг икки буюк мустамлакачи мамлакати-кекса, ҳийлакор ва тадбиркор Англия билан, ёш, барқ уриб келаётган Русия манфаатларини бир-бирига тўкнаштириб қўйди. Русиянинг Туркистонга изчил, қадам-бақадам кириб келиши, ҳаракатларининг жанубдаги иссиқ денгизлар томон қаратилиши эҳтимоли, Ҳиндистон ва Афғонистонни ўз қўлида тутиб турган Англияни ташвишга солди. Қолаверса, Туркистоннинг туганмас бойликларидан баҳраманд бўлиш, ҳеч бўлмаса ундан бозор ўрнида фойдаланиш инглизларнинг ҳам хаёлида бор эди. Русия ҳам Туркистоннинг бор бойлигига даъвогар эди. Қадим юрт икки аждаҳо қаршисида чорасиз тўлғанарди. Вазият “эчкига жон қайғуси, қассобга - ёғ” қабилида эди.

Икки мамлакат ўртасидаги пинҳоний кураш кучайди. Англия Туркистондаги уч хонликни Русияга қарши бирлаштириш ва уларни замонавий қуроллар билан қуроллантириб, урушга солиш режасини тузди. Агар хонликлар ўз мустақилликларини сақлаб қола олсалар, Англия ва Русия ўртасида оралиқ майдон ҳосил бўлар ва бу ерда ҳар икки мамлакат ўз саноати маҳсулотларини хоҳлаган нархларда сотиши мумкин эди. Англия шуларни кўзда тутиб, хонликларга махсус вакиллар юборади. 1841-1842 йилларда Туркистонга келган бу вакилларнинг таклифларини Қўқон ва Хива хонликлари қабул қиладилар. Бироқ ўзига бино қўйган Бухоро хони Насруллохон инглизлар таклифларини рад этади, аксинча, элчига ўлим йўқ, қоидасига зид ҳолда вакилларни қатл эттиради. Ва Туркистон

мустақиллигини сақлаб қолишда тарих берган бирдан-бир имкониятни қўлдан чиқаради.

Шунга қарамасдан, инглизлар Русияга қарши Туркистон мудофаасини ташкил этишга ҳаракат қиладилар. Жумладан, Мустафо исми билан Қўқонга замонавий тўп қуувчи уста юборганликлари, Ҳиндистондаги туркий сипоҳийларга ўз ота-юртларига ёрдамга келишларига рухсат этганликлари маълум.

Бу ҳол, айти пайтда, Русиянинг хатти-ҳаракатларини ҳам тезлаштирди. 1853 йилда Перовский Қўқон хонлигининг шимолдаги дарвозаси Оқмачитга шиддат билан ҳужум қилди. 400 ҳимоячи замонавий қуролланган 2500 кишилик қўшинга қарши қилич-найза-ю, пилта милтиқ билан қарши турдилар ва қалъани 20 кун, сўнгги томчи қонлари қолгунча ҳимоя қилдилар. 1860 йилда полковник Циммерман Пишпекка ҳужум қилди. 1864 йил 1 майда Авлиёота, 12 июнда Туркистон шаҳри босиб олинди. Сентябрда Чимкент забт этилиб, вайрон қилинди.

Дариғо, ушбу Чимкентни ўруслар кўп хароб қилди,
Ямону яхшини қўймай қириб-туйиб, адо қилди,-

деб ёзган эди мазкур воқеанинг гувоҳи бўлган маҳаллий шоирлардан Ҳусайн Шайх ўзининг бир шеърини-тарихий рисоласида.

Ўша даврда ёзилган Мирзаолим Мушрифнинг “Ансобус салотин ва таворих-ул хавоқин” («Султонлар насаби ва ҳоконлар тарихи»), Мулла Олим маҳдум Ҳожининг “Тарихи Туркистон”, Баёнийнинг “Шажараи Хоразмшоҳий”, Ибратнинг “Фарғона тарихи”, Муҳаммад Солиҳнинг “Тарихи жадидаи Тошканд” («Тошкентнинг янги тарихи») тарихий асарларида истилонинг даҳшатли манзаралари ҳикоя қилинган². Ҳатто буни бир қадар мўътадил рус манбаларида ҳам учратиш мумкин³.

ТОШКЕНТНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1865 йилнинг баҳорида генерал Черняев катта қўшин билан Қўқон хонлигининг энг йирик шаҳарларидан Тошкент остонасида пайдо бўлди. Бу шаҳар Туркистонни ҳарбий, маъмурий идора этишда ғоят қулай эди. Бироқ чор ҳукумати воқеаларнинг ғоят тезлашиб кетаётганидан биров ташвишга тушган, жаҳон афкор оммаси олдида ўзини андак ноқулай сезар эди. Шу сабабли генерал Черняевга Тошкентни босиб олишга шошмаслик тўғрисида кўрсатма келади. Лекин Рус қўшинининг кетма-кет ғалабалари, вайрон ва талон нашъасидан маст генерал ўзини тута олмайди. Тошкентни қамал қилади. Айрим маҳаллий сотқинларнинг ёрдами билан Тошкентни сув билан

² Бу асарларнинг бир қисми Ўзбекистон мустақиллик олгач, босилиб чиқди. Чунончи: Мирзаолим Мушриф, Қўқон хонлиги тарихи (Ансобус салотин ва таворихул хавоқин), Т., Ф. Фулом нашриёти, 1995; Мулла Олим маҳдум Ҳожи, Тарихи Туркистон, Қарши, «Насаф», 1992; Баёний, Шажараи Хоразмшоҳий (Мерос), Т, Камалак, 1991, 175–265 б.; Ибрат, Фарғона тарихи (Мерос), Т., Камалак, 1991, 266–327 бетлар.

³ .Қаранг: Наливкин. Краткая история Кокандского ханства, Казан, 1886

таъминловчи Ниёзбек қалъасини эгаллайди. Ва шаҳарга кирадиган сувни тўсиб қўяди. Шаҳар сувсиз қолади, бироқ таслим бўлмайди. Қўқондан ёрдам чақирилади. Шошинч Алимқул⁴ бошчилигида қўшин етиб келади. 1865 йил 15 июн эрта тонгида Русия қўшинининг полковник Абрамов бош 250 кишилик илғор отряди 42 кунлик қамалдан сўнг Камолон дарвозасидан ичкари киришга муваффақ бўладилар.

Жанг оғир ва шиддатли кечди. Тошкент босқинини ўз кўзи билан кўрган тарихчи Муҳаммад Солиҳ “Тарихи жадидаи Тошканд” (“Тошкентнинг янги тарихи”) китобида ёзади: “Бутун осмонни тутун ва чанг қоплаб олди, ниҳоят руслар яқиндаги тепалик томон чекиниб, мудофаага ўтишга мажбур бўлдилар. Қамалда ётган шаҳарликлар буни кўриб жуда қувондилар. Етти яшар боладан тортиб, етмиш яшар чолларгача ғалабани қутлаб, сарбозларга овқат, шарбат, иссиқ нон, ширин ва нордон мевалар келтириб турдилар. Лекин рус қўшинлари ўзларини ўнглаб қайта ҳужумга ўтиб, Тошканд қўшинларини орқага чекинтирди”.

Замонавий уруш қуролларидан беҳабарлик панд берди. Рус тўпларининг гумбурлаган овозлари шаҳар аҳлида қўрқув ва ваҳима уйғотди. Уруш авжи қизиган бир пайтда қўшин бошлиғи Алимқулга ўқ тегиб йиқилади. Аскарлар саросимада қоча бошлайдилар. Амир лашкарбоши вазифасини Султон Мирсаид ўз зиммасига олади. Жумладан, қозоқ султонларидан Кенесарининг ўғли Султон Содиқ ва унинг йигитлари кўнгиллилардан Мирюсуф Мирсултон боғбон ўғли, Нормуҳаммад, Мулла Шер мерганлар жасорат намуналарини кўрсатадилар. Бироқ яна хиёнат юз беради. Душман соткин ёрдамида шаҳар ўқ-дори омборхонасини портлатишга муваффақ бўлади. Бу барча умидларни йўққа чиқаради. Бухоро амирига ёрдам сўраб чопар юборадилар. Амир ўтган гиналарни ўртага солади. Уни хафа қилган тошкентлик амалдорларни тутиб ҳузурига юборишларини талаб қилади. Шу тариқа кучларни тўплаб, Русия қўшинига қарши биргаликда курашмоқ имконияти барбод бўлади. 1865 йил 17 июнда шаҳар оқсоқоллари генерал Черняев томонидан тайёрланган аҳдномага имзо чекадилар. Аҳдномада аҳолининг ўз динида қолиши, барча ишлар шарият асосида олиб борилиши, шахсий мулкларнинг дахлсизлиги билдирилган эди. Ваъда бошда шундай эди.

СОХТА ХАТ ВА СОЛИҲ ОХУН ЖАСОРАТИ

Черняев асл мақсадга ўтади. Вазиятдан фойдаланиб, шаҳар оқсоқолларидан Тошкентнинг Русияга ўз ихтиёри билан қўшилгани ҳақида

⁴ Асли исми Алиқули Ҳасанбой ўғли (1830–1865), Қўқоннинг Навғут волостида туғилган. 1863 йилда амирлашкар (ҳарбий вазир) мартабасига кўтарилган. Қабри Тошкентда, Шайхонтаҳурда. У ҳақда замондоши Муҳаммад Юнусжон Тойиб «Тарихи Алиқул амирлашкар» номли махсус асар ёзган. (Қаранг, «Шарқ юлдузи» ж., 1996 йил 1–2 сонлар). Холбек Андижоний эса, «Алиқул жангномаси ва Ғарибнома» китобида замонасида бунингдек қаҳрамон ва ватанпарварнинг бошқа келмаганини қайд этган. (Қаранг: Вахидов Ш.Х., Развитие историографии в Кокандском ханстве в XIX–нач.XX вв., АДД, Т., 1998, С.36)

сохта хат тайёрлаб беришларини талаб қилади. Хатнинг мазмуни қўйидагича бўлиши лозим эди.

“Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари хукмронлик қилиб, фуқароларга жабр-зулм ўтказиб келдилар. Закот, хирожларни шариат асосида олмадилар. Ҳеч бир марҳамат қилмай келдилар. Қадим урф-одатларимизни, таомилни унутдилар. Мансаб-мартаба йўлида кўплаб кишиларни ўлдирдилар. Фитначи, ифвогарлар сўзини тутдилар. Нохак қонлар тўкилди, шариат ва уламо сўзи ерда қолди. Фарғона ва Туркистон заминида узоқ вақт қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ҳукм суриб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат осойишталигини ўйлаб тамомила ўз ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб, уларга шаҳарни топширдик”.

Бу хат билан генерал Черняев, биринчидан, оқ подшонинг Тошкентга хужум қилишдан сақланиб туриш ҳақидаги фармонини бажарган, маҳаллий халқнинг мурожаатидан кейингина шаҳарга киришга мажбур бўлган бўлиб чиқар, иккинчидан, босқин туфайли содир бўлган вайрона ва қирғинни жаҳон афкор оммасидан яшириб қолар эди.

Тошкент оқсоқоллари буни рад этдилар. Айниқса Солиҳбек охун генералнинг кўзига тик боқиб, халқ шаънига ҳеч қачон тухмат қилмаяжagini, бўлган воқеани бор ҳақиқати билан ёзажакларини айтади. Чунончи, шимолда Оқмачитгача, шарқда /улжагача бўлган қалъалар Тошкентга қараганини, Тошкент уруши тўсатдан, муҳлатсиз, гап-сўзсиз олиб борилганини, шаҳар 42 кун сувсиз ва оч қолдирилганини, Мулла Алим шаҳид бўлгач, қўшин сардорсиз қолганини, Бухоро, Хоразм, Фарғонадан ёрдам келмаганини, Тошкент фуқароси сўнгги имконларига қадар Ватан ва динни ўз номуслари қадар ҳимоя қилганларини ёзажакларини билдирди.

Бундай ҳолга дуч келмаган генерал ғазабдан қутуриб кетади ва очиқ таҳдидга ўтади. Оқсоқолларнинг бир қисми итоат этадилар. Иккинчи қисми иккиланиб қолади. Солиҳбек охун эса, “Ажалим сенинг қўлингда бўлса, тайёрман!” дея имон-эътиқодига, халқи иродасига қарши бормаяжagini, шу сабабли сохта хужжатга имзо чекмаслигини қатъий билдиради. Уни етти киши: Ҳалимбой, Бердивой, Азимбой, Фозил бачча, Мулла Мирзаолим охун, Мулла Музаффархўжа ва Мулла Ҳайдарлар қўллаб чиқадилар. Ўша заҳоти буларнинг ҳаммаси қамоққа олиниб, Сибирга сургун қилинади. Аламзада генерал Сибирга хуфия жўнатиб, икки йилдан сўнг жасур Солиҳбекни заҳарлаб ўлдиришга муваффақ бўлади.

9 киши имзо қўйган сохта мактуб¹ Черняев топшириғи билан ватан хоинлари томонидан Санкт-Петербургга подшо ҳузурига етказилади. Ҳар ким ўз хизматига кўра тақдир этилади. Совет даври китобларида узоқ йиллар ҳукмрон бўлиб келган Туркистоннинг Русияга «ихтиёрий» қўшилиш тарихи мана шундай бошланган эди.

¹ Қаранг, Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб, Т.: Шарқ, 2000, 89–90–бетлар

Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил қилиниши, истилочилик ҳаракатларининг янги босқичга кўтарилиши

Генерал Черняев Тошкентни олиш масаласини қанчалик эҳтиётлик билан, “беозор”, “хамирдан қил суғургандек” ҳал қилган бўлмасин, хорижда, халқаро демократик ҳамжамятда Русиянинг обрўсига путур етказиши мумкин эди. Шунинг ҳисобга олиб, чор ҳукумати шаддод генерални бир қадар босиқ, вазмин Ф.И.Романовский билан алмаштирди. Янги кўмондон, биринчи навбатда, Қўқон ва Бухоро хонликларини бир-биридан ажратиш, ўртадаги низоли жойларни эгаллаб, орани очиш йўлини тутди. Шу тарзда 1866 йилда Хўжанд, Жиззах, Ўратепа, Янгиқўрғон забт этилиб, Русия ҳудудига киритилади. 1867 йил 14 июлда подшо 2-Александр фармони билан Туркистон ҳарбий округи ва генерал губернаторлиги таъсис этилди. Унинг кўмондони ва волийси қилиб генерал К.П. Кауфман тайинланади. Биринчи генерал губернатор мустақил ҳукмдор бўлиб, фақат подшога ҳисоб берар эди.

Янги ҳукмдор ишни Туркистоннинг шаъни ва шарафи бўлиб келган Самарқандни эгаллашдан бошлади. 1868 йилда шаҳар руслар кўлига ўтди. Бухоро амири Амир Музаффар Кауфманнинг оғир шартларига кўниб, сулҳ тузди. Бухоро халқи амирнинг таслимчилик сиёсатидан қаттиқ норози бўлди. Амирнинг Қаршида ҳокимлик қилиб турган ўғли Абдулмалик тўра (1848-1909) сулҳга қарши исён кўтарди. Кенагас беклари Ҳақимбек ва ўғли Шаҳрисабз беги Бобобек, Китоб беги Жўрабек Абдумалик тўрага келиб кўшилдилар. Кенесарининг ўғли Султон Содик ёрдамга келди. Челақда Абдулғаффорбек, Нуротада Назар Найман бош кўтардилар¹. Амир Музаффар генерал Кауфманга мурожаат қилди. Русия кўшини ёрдамида мустақиллик учун курашга чиққан ватанпарвар фарзандларни йўқ қилишга киришди. Халқ эса, бу фарзандларнинг жасорати ҳақида шеърлар, дostonлар тўқиди.

Душманни:

Келибдур аҳли кофир сўйи ислом қасди қатл айлаб,
Умид шулдур, алар бирлан ажойиб корзорим бор.

Агар чанди яроғу хийлау тадбиримиз йўқдур.
Вале ўзбек эрурмиз, кўнглума минг турлук орим бор-

¹ Абдумалик тўра (қатта тўра) 41 йил ватан озодлиги йўлида курашиб, 1909 йилда Пешоварда вафот этади. Жўрабекнинг тақдири эса бошқача кечди. У русларга қарши кураш ташкил қилиш мақсади билан Худоёрхонга мурожаат этади. Худоёрхон эса, унинг қўл-оёғини боғлаб душмани Кауфманга топширади. Айёр генерал обрўси баянда, айни пайтда ғоят жасур ва донишманд бу бекдан фойдаланиш йўллари излайди. Унга рус армиясининг генерали ҳарбий унвони берилади. Сўнг эса 1906 йилнинг 24 январидан 25 январига ўтар кечаси ўз уйида сирли равишда ўлдирилади. (Қаранг: Ш.Юсупов, Худоёрхон ва Фурқат, Т., «Шарқ», 1995. 70—94 бетлар.

сатрлари билан қаршилаган қаршилик шоир Хаёлий «Худоё, кофир элни поймоли Тўражон қилғил»,²-деб Абдумалик тўранинг Ватан ва Миллатга муҳаббатини олқишлаб чиқди.

Худди ўша йили генерал К.П.Кауфман Қўқон хони Худоёрхон билан шартнома тузиб, хонликдан босиб олган ерларини қонунлаштирди ва Русия фуқароларининг чексиз ҳуқуқ ва имтиёзларини таъмин этди. Истило ва янги ҳокимиятга қарши кўзғолонлар бошланди. Дастлаб Пўлатхон, сўнг «Олой маликаси» номини олган Қурбонжон додхоҳ (1811-1907) ҳаракатлари Русия ҳукуматининг Туркистондаги салтанатини ларзага солди. Худоёрхон ҳам амир Музаффар сингари халқнинг мустақиллик учун олиб борган ҳаракатини бостиришда Кауфманга ёрдамга келди. Бироқ унга тахтга қайтиш насиб этмади. Кауфман имкондан фойдаланиб, хонликни тугатиб, унинг ўрнида Фарғона вилоятини тузиш ҳақида кўрсатма берди. Худоёрхон «Сизни Окподшонинг ўзлари қабул қиладилар» баҳонаси билан Русияга жўнатилди ва йўлда Оренбургда ушлаб қолинди. Хон содиқ фуқаролар ёрдамида қочиб қутулди ва 1879 йили Ватандан олисда, Афғонистонда хор-зорликда 51 ёшда вафот этди¹.

70-йилларда Хоразмга юриш бошланди. 1873 йили Ҳазорасп босиб олинди. Шу йилнинг 12 августида Хива хони тобеъ бўлди. Бироқ Хива халқлари ўз мустақилликларини осонликча топширмадилар. Генерал Скоблев туркманлар қароргоҳи- Кўктепани қонга ботирди. 40 минг киши қиличдан ўтказилди.

Хива босқинини ўз кўзи билан кўрган Муҳаммад Юсуф Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» китобида генерал фон Кауфман ва унинг Головачёв, Верёвкин, Шувалов каби зобитларининг кирдикорларини бутун даҳшати билан кўрсатиб беради. Жумладан, Манқит қалъасидаги хунрезликни шундай ёзади: «Чун манқит ёвуқида бир улуғ ўбалиқга келдилар. Веруфкин буюрди. Русия аскарлари ул ўбаға хужум этиб, аҳолини эркагу хотун ва ёшу қариға қарамай, қатли ом этиб, ондин сўнг ўтлаб² ул ўбани ер била яксон этдилар. Ондин сўнг мунинг била ҳам қаноат этмай, Манқит қалъасиға ҳамким, бурунроқ келиб, қалъани Русияға таслим этиб, амон топиб қайтиб эрдилар, хужум этиб, қириб, эркагу хотун ва қари ва аёлу атфолдин бешикдағи ўғлонларигача қириб, қатли ом этиб, иту эшок ва ҳар турлук жондор йўлуқса, отар эдилар»³.

Амударё ортидаги Афғон амири Абдурахмонхон ва инглизлар Туркистонда юз бераётган воқеалардан ташвишга тушиб қолдилар. 1885 йилнинг 15 мартдан Хушк дарёси бўйида (ҳозирги Кушка шаҳри) генерал Комаров билан Абдурахмонхон кўшини тўқнашиб, руслар ғолиб келдилар. Темурийларнинг XV асрдаги машҳур пойтахти Ҳиротга 120 чақирим қолди. Абдурахмонхон ўрислар бостириб келса, урушишга ўнғай бўлсин деб, Ҳирот

² Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1 – китоб, Т.: Шарқ, 2000, 184 – бет

¹ Бу ҳақда қаранг: Ш. Юсупов. Худоёрхон ва Фурқат, Т.: Шарқ, 1995, 27 – 29 бетлар.

² Ўт қўйиб

³ Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. Т., 1994

ташқарисидаги темурийлар обидаларини буздирди⁴. Хуллас, 80-йилларнинг ўрталарига келиб, Туркистон Русия томонидан забт этиб бўлинди. Янги мустамлакани ўзлаштириш бошланди. Аввало, бу ерда ҳарбий-маъмурий бошқарув тартиби жорий этилди. Туркистонни ҳарбийлар идора қилдилар. Мутахассисларни аксарият четдан олдилар.

1735-1885 йилларда Оренбург Русиянинг Ўрта Осиёдаги ҳаракатларини идора қилувчи марказ бўлиб келган эди. Тошкент забт этилгач, бу вазифа унга ўтди. 1898-1900 йилларда Туркистон генерал губернатори бўлган С. М. Духовский ўзи ўтган ерларда маҳаллий халқнинг тўхтаб, унга таъзим қилишини шарт қилиб қўйган эди. Русия ҳукумати Туркистондаги миллат ва қавмларни бўлиш, улар орасида низо, жанжал чиқариш ва уларни уруштириб қўйиб, қозилик қилиш сиёсатини тутди. Бунинг учун кечалари у ёки бу қавм-уруғнинг кийимини кийиб, босқин қиладиган алоҳида ҳарбий гуруҳлар тайёрлади. Бу низолар кўпинча бир қавм-уруғнинг ажраб, бошқа ёқларга бош олиб кетиши билан яқун топар эди. Бу Русиянинг асл мақсадларига мос тушарди.

Русия ҳар уч хонлик билан тенг алоқани ваъда этди, лекин мутлақо амал қилмади. Қўқон хонлиги тугатилди. Бухоро ва Хива ярим вассалга айлантирилди.

Русия маъмурлари ўзларини ҳар ерда қулларни озод қилувчи, қул савдосининг ашаддий душмани сифатида кўрсатдилар. Қайси хонлик билан шартнома тузмасинлар, буни асосий модда қилиб олдилар. Ерли савдогарларни ҳимоя қилиш, илм-маърифатни ёйиш, ўлкани дунёга олиб чиқиш каби кишиларни ўзига ром қиладиган ваъдалар тез-тез тилга олиниб турди. Аксарият рус амалдорлари, халқдан ўзларини баланд тутсалар-да, Черняев, Иванов, Куропаткинлар ўзларини шарқликларга мойил кўрсатиб, маҳаллий кишиларнинг суҳбат ва йиғинларига аралашиб турганлари маълум. Лекин ғайрирус миллатларга нописанд муносабат чор ҳукуматининг сиёсати даражасига кўтарилган эди. Улар ҳатто Туркистон миллатларининг номларини “сартлар” (ўзбеклар), “қирғизлар” (қозоклар), “қора қирғизлар” (қирғизлар) деб бузиб номладилар.

РУСИЯ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ

Русия Туркистонни босиб олгандан кейин уни ўзлаштиришга киришди. Табиийки, у ўлканинг ер, сув, тоғларини, фойдали қазилмаларини, тарихини, маданиятини, маҳаллий халқларнинг урф-удумларини, турмуш ва ҳаёт тарзини қунт билан ўрганди. Янги ўлкани идора этиш учун маҳаллий халқдан содиқ хизматкорлар излади. Шу мақсадни кўзда тутиб, рус-тузем мактаблари очилди. Ерли халқнинг вакиллари уларга жалб этилди. Рус ҳукумати Туркистонга юришларида туркий қавмларнинг вакилларидан фойдаландилар. Машҳур қозок маърифатпарвари Чўқон Валихонов

⁴ Қаранг: Аҳмад Заки Валидий, Бугунги турк эли Туркистон ва яқин тарихи, Истанбул, 1981, 237 – бет

Авлиёотагача русларга ҳамроҳ бўлгани маълум¹. Этнограф олим бошқирд Абубакр Диваев (1855-1933), татарлардан Соҳибгарой Еникеев (сўнгроқ генерал бўлган), ёзувчи Шоҳимардон Иброҳимов («Туркистон вилоятининг газети»нинг илк мусулмон муҳаррири)лар Туркистоннинг забт этилишида бевосита иштирок этган эдилар. Иккинчидан, Русия, академик Бартольд айтганидек, “ерли аҳоли ичидаги бузғунчи одамларни қўлга олиб, маҳаллий халққа қарши қўйиш” сиёсатидан кенг фойдаланди.

Туркистонни ўзлаштириш, бойликларини ташиб олиш учун қисқа муддатда Красноводск-Тошкент (1880-1898), Тошкент-Оренбург (1900-1905) темир йўллари қуриб битказилди. Бу йўлларнинг узунлиги 1910 йилда 3338 км.га етказилди. Уларда аксарият рус ишчилари ишладилар. Маҳаллий халқ вакиллари яқинлаштирилмади. Бу икки йўл ҳар йили Русия хазинасига 3 млн рубл фойда келтирган.

Туркистон хомашё, биринчи навбатда, пахта базасига айлантирилди. Русия олдин Америкадан пахта сотиб олар эди. 1884 йилданок Фарғонада пахта экишга зўр берилди. 1908 йилда Туркистонда 10 млн 500 минг пуд пахта етиштирилди ва у рус, арман, яҳудий заводчи бойларининг қўлига ўтиб борди. /алла, жумладан буғдой экиш камайди. Охир-оқибат буғдой Русиядан келтириладиган бўлиб қолди. Туркистон Русияга тобора маҳкамроқ боғлана бошлади.

Русиядан юз минглаб мужиклар кўчириб келтирилиб, ўлкага ўрнаштирила бошлади, рус қишлоқлари пайдо бўлди. Кўп жойларда, айниқса Окмулла, Еттисув вилоятларида ҳосилдор ерларни маҳаллий халқдан рус муҳожирларига тортиб олиб берилди. Русиянинг мустамлакачилик сиёсати бошқаларникидан кескин фарқ қилар эди. Агар Англия, Франция, Испания каби мамлакатлар босиб олган ўлкаларининг бойликларини ўзлаштириш, аҳолисини қулдай ишлатиш йўлидан борган бўлсалар, Русия бу билан чекланмади. Булар билан бир қаторда ўша ўлкаларда нуфус жиҳатидан ҳам устунликка эришиш ва тобеъ миллатни ютиш сиёсатини тутди. Жумладан, Туркистонда барча куч ва воситалар маҳаллий аҳолини руслаштиришга, исломни бузишга қаратилди.

МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ

70-йиллардаги мустақиллик учун олиб борилган курашлар 80-йилларда кўзғолонларга уланди. 1882 йили Наманган ва Ўшда чор маъмурларининг солиқ олишдаги ўзбошимчалигига қарши ғалаёнлар бўлиб ўтди. 1883 йили Чустда, 1885 йили умуман Фарғона водийсида халқ ҳаракатлари бошланди.

¹ Машҳур қозоқ хони Абилайхон авлодларидан бўлган, рус ҳарбий мактабида тарбияланган, Петербургда Ф.Достоевский билан дўстлашган ёрқин истеъдоқ эгаси Ч. Валихонов (1830—1865)нинг ҳаёти фожиали яқун топди. Сибирдан Тошкентга ҳарбий сафарга отланган рус қўшини қўмондонлигига ҳамроҳ бўлиб бораркан, Авлиёотада бир қозоқ аёлини милтиқ найзаларига санчиб кўтарганча, эрмак қилаётган аскарларга кўзи тушади: «Бу мамлакат менинг отамнинг мамлакатидир, ортиқ чидай олмайман?»—дея устидаги ҳарбий кийимини ечиб, улоқтирганча бош олиб кетади. Овулига бориб, кўп ўтмай вафот этади. (Қаранг: Аҳмад Заки Валидий, кўрсатилган китоб, 543—551 бетлар).

1892 йили Тошкентда вабо муносабати билан “Тошотар воқеаси” номи билан тарихга кирган кўзғолон бошланди. Чор ҳукуматининг зулмидан сабр косаси тўлган Тошкент халқи вабонинг олдини олишга қаратилган тадбирлардаги порахўрликларни кўриб чидай олмади, туғёнга келди. Унинг ташкилотчи ва раҳбарларидан бўлган Инъомхўжа Умрөхўжаев, Шарифхўжа Пошшахўжаев, Аҳмадхўжа Абдурашидхўжаев кабилар Тошкентнинг кўзга кўринган, эътиборли кишиларидан эдилар. Уларнинг номлари Муқимий, Фурқат шеърларида бот-бот учрайди.

XIX асрдаги Туркистонда бўлиб ўтган кўзғолонларнинг энг йириги, шубҳасиз, 1898 йилдаги Дукчи эшон воқеаси эди. Унинг ташкилотчиси ва раҳбари дин арбоби Муҳаммад Али халфа Собир ўғли (1853-1898) эди. Кўзғолон миллатнинг, унинг миллий ва диний ҳуқуқларининг чор ҳукумати томонидан камситилишига қарши кўтарилди. Бироқ кенг ёйилиб улгурмади. Унда қишлоқ камбағаллари, деҳқонлар кўпроқ иштирок этган эдилар. Кўзғолон етарли тайёргарликсиз, тўсатдан бошланди. Қатнашчиларда бирлик, ахиллик етишмади. Чор ҳукумати ўз айғоқчилари орқали ундан олдинроқ хабар топишга, турли иғвогарликлар билан ташкилотчиларини қисқа муддатда қўлга олишга муваффақ бўлди. Кўзғолон шафқатсиз бостирилди. Муҳаммад Али Эшоннинг қишлоғи Мингтепа тўпга тутилди, култепага айлантирилди. Кўзғолон ташкилотчилари ёш-қарининг кўзи олдида дорга осилди. Юзлаб кишилар қамоққа ташланди, Сибирга сургун қилинди. Чор ҳукуматининг қаттиқ тазйиқи остида Дукчи Эшоннинг номини халқ орасида бадном қилиш кампанияси бошланди. Мулла ва мударрислар шогирдларига уни иғвогар, фитначи сифатида тақдим этдилар, шоирлар эса бу “шайтон баччағар” шаънига ҳажвлар битдилар. Афсуски, бу ҳол халқ ҳаётини бор ҳақиқати билан куйлаган, ўзлари халқнинг энг қуйи меҳнаткаш табақаларидан чиққан шоирлар ижодида ҳам учрайди.

МАДАНИЙ ҲАЁТ

Туркистон генерал губернаторлиги ташкил топгач, Тошкент унинг маркази сифатида тараққий топа бошлади. 1868 йили босмахона очилди. 1871 йилдан китоб чиқа бошлади. Сўнгроқ бошқа шаҳарларда матбаалар пайдо бўлди. 1870 йили Тошкентда халқ кутубхонаси очилди. Ўлка ҳаётини ҳар томонлама ўрганиш кучайди. Иккинчи томондан, Туркистоннинг фақат моддий эмас, маданий меросини ҳам талон-торож этиш авж олди. Амир Темурдек дунё сўраган жаҳонгир боболаримизнинг олтин тахтлари-подшоҳлик жиҳозлари, анжом-аслаҳаларидан хусусий буюмларигача ташиб кетилди. Кўксаройга ўхшаш юртнинг қаддини кўтариб келган улуғвор обидалари бузиб ташланди. Шавкатли тарих хотирасини халқ қалбидан ўчириб ташлашга зўр берилди.

Миллатнинг энг қимматли бойлиги, асрлар давомида кўз қорачиғидек асраб келинган нодир кўлөзмалар, китоблар олиб кетилди. 1868 йили Самарқанд забот этилганида генерал Абрамов дунёга машҳур Усмон Қуръонини Санкт-Петербургда жўнатди. Генерал Кауфман топшириғига

кўра шарқшунос А.Л.Кун Хива саройидан 300 нодир қўлёмани олиб кетди. Н.Хаников Бухородан 166 сара асарни, В.Л.Вяткин Самарқанддан 190 китобни шу мақсадларда йиққан эди. Ҳаваскор китоб йиғувчиларнинг-ку сон-саногии бўлмаган¹. Айни пайтда, Туркистоннинг анъанавий маориф ва маданиятида сезиларли жонланиш кўзга ташланди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳам анъанага кўра Туркистоннинг шаҳар ва қишлоқларидаги ҳар бир маҳаллада масжид ва унинг қошида мактаблар бўлган. Йирик қишлоқ ва шаҳарларда бир неча маҳалла уюшган жойда мадрасалар иш кўрган. Масалан, 1890 йили Бухорода 217 масжид, 185 мадраса бор эди. 1917 йил 26 ноябрда Қўқон шаҳрида 392 масжид, 40 мадраса қайд этилган. 1884 йили Қримдаги Бокчасарой шаҳрида Исмоилбек Гаспирали “усули жаид” («усули савтия») деган янги ўқув усулига асос солади. 90-йилларда бу янги усул Туркистонга етиб келади. 1893 йили Исмоилбек Гаспиралининг ўзи Бухорога келиб, амир билан учрашади ва янги мактаб очишга муваффақ бўлади. У билан бирга келган ширвонлик Мажид /анизода эса, Самарқандда 40 кун қолиб, «усули савтия»ни ўргатади². Бундай мактаблар (Чор ҳукуматининг мақсад ва интилишларига зид ўларок) Тошкент, Андижон каби шаҳарларда ҳам очила бошлади. А.В. Пяковский маълумот беришича 1895-1901 йилларда Тошкентда тўртта усули жаид мактаби бор эди. 1900 йили Андижонда ҳам шундай мактаб очилди³. 1907 йили Туркистонда 30 жаид мактаби бўлиб, 1300 бола ўқир эди⁴. Чор ҳукумати бунга қарама-қарши ҳолда рус-тузем мактабига зўр берди.

1884 йили Тошкентда биринчи рус-тузем мактаби очилди, 1891 йили Хивада, 1894 йили Бухорода ташкил қилинди, 1892 йили ўлканинг ўзида уларнинг сони 21 тага етди. 1917 йилнинг бошларида Туркистонда 170 рус-тузем мактаби бор эди. Мактаблар рус маъмурларига маҳаллий халқ орасида русча биладиган ёрдамчи хизматчилар етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Аслини олганда, Рус ҳукуматига сўзамол, ҳақталаб хизматчилар эмас, русча тутилиб-тутилиб гапирадиган чаласаводлар, хўжайин томоқ қирса дик этиб хизматга турадиган итоаткорлар керак эди. Бу мактаблар кўпроқ шунга хизмат қилди.

90-йиллардан маҳаллий халқ вакилларининг марказий Русия шаҳарларига саёхатларини уюштириш йўлга қўйилди. Русия маъмурлари истило қилинган ўлкаларнинг фуқароларига мамлакатларининг бепоёнлигини, шаҳарларининг шаъну шавкатини кўрсатишни истар эдилар.

Туркистон маданий ҳаётида 1870 йилнинг 28 апрелидан чиқа бошлаган “Туркистон вилоятининг газети” ҳам муҳим роль ўйнади. У Туркистон

¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1 – жилд, Т.: Шарқ, 2000, 144 – 146 – бетлар.

² Қаранг: Таржимон, 1906 й., 15 – сон.

³ Қаранг: А.В. Пяковский, Революция 1905 – 1907 годов в Туркестане, изд. АН СССР, М., стр. 99 – 100.

⁴ Қаранг: Давлат Думаси ва маориф масаласи. «Таржимон» г., 1909 й. 18 – сон.

генерал губернаторлиги қошидаги “Туркестанские ведомости” газетасига илова бўлиб чиқди. Газетанинг мақсад-муддаоси шундай белгиланган эди:

«Туркистон генерал губернатори буйруғи бўйинча ушбу ойдан бошланиб «Туркистон газити» чиқаду. Ушбу газитларда барча халойиққа маълум бўлмоқ учун генерал губернаторни ҳар турли фармони изҳор қилинур ва яна ҳар турли янги хабарлар, савдо тўғрисида ёзилур. Ва яна Тошканд ва ғайри шаҳарларда бўлгон ҳодиса-воқеалар ёзилур. Ушбу газит ўрусчадан бошқа сартча ва ғайри қазоқларга кераклик қазоқча бўлуб ёзилур...»¹

Сўнг одатдагидек обуна ҳақида гап юритилиб, ушбу масала билан Олмазор маҳалласида яшовчи Мулла Махдум Мулло Машраб ўғли шуғулланиши маълум қилинади. Газетага Шохимардон Иброҳимов², бир оз муддат Муҳаммад Ҳасан Чанишев (у ҳам қозон татари ва таржимонлик билан шуғулланган), 1883 йилдан 1917 йилга қадар эса, Николай Остроумов (1846-1930) муҳаррирлик қилдилар. Айниқса Остроумов даврида рус илм-фани, маданияти зўр бериб тарғиб-ташвиқ этилди. Русия шаҳарларига саёхатга борган туркистонликларнинг сафар таассуротлари мунтазам суратда бериб борилди. Газета атрофига маҳаллий қаламкашлардан бир давра ташкил қилинди. Бу қаламкашлар Русия тарихи, маданиятига ҳамду сано ўқидилар. Руслардан ўртак олишга чақирдилар. Русларни Туркистонга илм-маърифат, ахлоқ ва маданият олиб келувчи, дунё билан ошно қилувчи бир миллат сифатида кенг халққа таништирдилар. Бундай “маърифатпарварлик” кўпинча ўтмиш, миллий -диний анъаналар устидан кулиш, уларни камситиш, танқид қилиш ҳисобига амалга оширилди. Ва у миллатни секин-асталик билан ота-боболаримиз турмушидан совутишни кўзда тутарди. Туркистонга абадий ҳукмронлик қилиш истаги билан келганларга, уларнинг турмуш тарзи ва тафаккурига меҳр -муҳаббат уйғотиб, “ўриспараст” бир авлодни етказишга хизмат қилар эди. Хуллас, ўриспарастлик дастлабки ўзбекча матбуот намунаси бўлган “Туркистон вилоятининг газети”да Русия ҳукуматининг тегишли одамлари томонидан уюштирилиб, рағбатлантириб борилди. Ва у “илғор рус маданияти” сифатида талқин қилинди. Хатто, Фурқатни ҳам 1890 йил Тошкентга келганида Н. Остроумов ўз газетасига жалб қилади. Генерал губернатор барон Вревский шоирнинг салоҳияти ва шуҳратидан тарғибот учун фойдаланиш нияти билан уни рус зодагонларининг бал-базмига таклиф

¹ Маълумнома. Приложение к газете «Туркестанские ведомости», 1870 год, 28 апреля, №1

² А.З.Валидий маълумот беришича, Ш. Иброҳимов асли қозонлик татарлардан. Генерал Кауфманнинг ишончини қозонган, Чўқон Валихоновнинг яқин дўсти. «Қозоқ халқи адабиёти»(1868), «Қозоқ мақоллари» (1870), «Муллалар ҳақида» (1871), «Қирғизлар ҳаёти» (1871), «Қирғизларда маҳкама» (1878) каби китоблар муаллифи. 1891 йилдан Русиянинг Жиддадаги консули. Ҳаждан қайтаётиб, вабодан вафот этган. Машҳур миссионер, шарқшунос Н.Ильминский(1822–1891) Синод обер –прокурори К.П. Победоносцев(1827–1907)га 1885 йили ёзган хатларидан бирида Ш.Иброҳимовнинг ақли ва салоҳиятига ғоят юксак баҳо бериб, уни «Русия сиёсати учун таҳликали бир одам» деган экан. (Қаранг, бу ҳақда: Аҳмад Заки Валидий, Бугунги турк эли (Туркистон) ва унинг яқин тарихи, 1 – жилд, 2 – нашри, Истанбул, 1981, 269 – 270 бетлар).

этади. Остроумов шоирга зиёфат таассуротларини ёздириб, газетасида бостиради¹.

АДАБИЙ ҲАЁТ

Бу давр адабиёти янгиланиш даври адабиётидир. Унда қадим даврлардан келаётган адабий турлар сақланди. Девон адабиётида шеърят (поэзия) асосий ўрин эгаллади. Аруз асосий вазн бўлди. /азал, рубоий, туюқ, тарих, муаммо, мухаммас, мусаддас, мусамман ва айниқса маснавийдан кенг фойдаланилди. Саёхат хотираларини ифодаловчи саёхатнома жанри майдонга келди.

Кенг маънони қамраб олувчи ишқ мавзуи бу даврда ҳам шеърятнинг марказий мавзуи бўлиб қолди. Лекин илоҳий ишқ, тасаввуф ғоялари кучайди. Юсуф Сарёмий (1845-1912), Зиёвуддин Ҳазиний (1867-1923) каби шоирлар кўпроқ диний-тасаввуфий шеърлари билан шуҳрат топдилар. Бадиий адабиётда ҳажвиёт ривож топди. Адреслик танқид кучайди. Реалистик тасвир кенг ўрин ола бошлади. Кундалик матбуот ва босмаҳоналарнинг майдонга келиши билан шеърят ва ўқувчи ораси яқинлашди. Янги жанрлар (масалан, публицистика, очерк каби) пайдо бўлди. Жумладан, 1887 йили Харьков қишлоқ хўжалик кўрғазмасида иштирок этган самарқандлик савдогар Мирзо Бухорийнинг Боку, Харьков, Москва, Петербургга саёхати хотиралари (“Туркистон вилоятининг газети”, 1888 йил, 4-7 сонлар), Тошкентлик савдогар Тошмуҳаммад Исамухамедовнинг 1900 йили Боку-Истанбул йўли билан Парижга саёхати (44-45 сонлар), газета муаллифларидан Сатторхон Абдуғаффоровнинг (1890), шоир Зокиржон Фурқатнинг (1891, 2-23 сонлар), Худоёрхоннинг кичик ўғли Ибн Яминбекнинг (1893. 22-28, 32-сонлар) ўз қўллари билан ёзилган таржимаи ҳоллари, хусусан рус маданияти билан боғланишларига оид хотиралари, Тошкентлик Орифхўжанинг саёхатномаси (1894 йил 28 сон) босилди.

Иккитиллилик (зуллисонайн) анъанаси давом этди. Мадраса кўрганларнинг деярли ҳаммаси араб, форс тилларидан хабардор эдилар. Шоирларнинг кўпчилиги ўзбек тили билан бир қаторда тожик тилида ҳам ижод эта олар эдилар. Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомийлар бу давр ўзбек шоирлари учун ҳам илҳом бердилар. Шу билан бирга табиийки, шоирларимиз Муҳаммад Фузулий, Махтумқули каби туркий дунёнинг юксак юлдузларини ҳам ўзларига устоз билдилар.

Хоразмда Огаҳий, Баёний каби ижодкорлар ташаббуси билан таржима мактаби майдонга келди. Ўнлаб асарлар форс тилидан таржима қилинди. Тошкентда машҳур хинд эпоси “Калила ва Димна”ни Фазлуллоҳ Алмаий (1852-1891), араб эртаклари “Минг бир кеча”ни Сидқий Хондайлиқий (1884-1934) форсчадан ўзбекчага ағдардилар. Муродхўжа домла томонидан Саъдий Шерозий “Гулистон”ининг янги таржимаси амалга оширилди. 80-йилларда

¹ Қаранг, юқоридаги китоб, 501 – 502 бетлар.

Л. Н. Толстой, 90-йиллардан А. С. Пушкин, А. А. Кривов номлари Туркистонга кириб келди. 1887 йили Л. Н. Толстойнинг “Одамлар нима билан тирик” ҳикояси, 1899 йили Пушкин таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан унинг “Бокчасарой фонтани”, “Шоир” асарлари таржимаси “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида босилди. Сўнгрок Саидрасул Азизий (1866-1933), Алиасқар Байрамали Калинин, Абдулла Авлоний (1878-1934) каби муаллифларимизнинг усули жаҳид мактаблари учун тузилган дарсликларига киритилди.

Адабий ҳаракатчилик анъанага кўра кўпроқ Қўқон, Хива, Самарқанд, Бухорода ривож топди. Бироқ Тошкент ҳам янги пойтахт сифатида тез юксалиб, адабий-маданий марказга айлана бошлади.

Хивада Комил Хоразмий (1825-1897), Муҳаммадрасул Мирзо (1840-1922), Муҳаммад Раҳимхон Феруз (1844-1910), Аҳмад Табибий (1869-1911), Муҳаммад Юсуф Баёний (1858-1923), Илёс Мулла Муҳаммад ўғли Сўфи (1860-1916), Мутриб Хонахаробий (1870-1925), Муҳаммад Юсуф Чокар (1872-1951), Аваз Ўтар ўғли (1884-1919), Абдураззоқ Факирий (1884-1925), Сафо Муғанний (1882-1938), Комилжон Девоний (1887-1938), Муҳаммад Раҳим Роғиб (1918 й.вафот этган) каби кўплаб шоирлар яшаб ижод этдилар.

Адабий ҳаракат кўпроқ маърифатпарвар подшоҳ «Феруз» тахаллуси билан шеърлар ёзган 2-Муҳаммад Раҳимхон атрофида ривож топди. Муҳаммад Раҳимхон Соний Феруз (1844-1910) саройда адабий муҳит майдонга келтирди. 1864 йили 20 ёшида тахтга чиқиб, салкам 47 йил ҳукмронлик қилган бу хон, уни яқиндан билган кўпчилик тадқиқотчилар фикрича, Ўрта Осиё хонлари орасида энг ақллиси, энг зиёлиси эди. У “усули жаҳид”га йўл берди, руслар келмасдан анча илгари Хивага тошбосма топиб келди. Унинг топшириғи билан Аҳмад Табибий (1869-1911) “Мажмуатуш шуаройи Ферузшоҳий” (Ферузшоҳ шоирлари антологияси)ни тузади. 30 шоирнинг шеъридан намуна беради. Улар орасида Комил Хоразмий (1825-1899), Муҳаммад Расул Мирзо (1840-1922), Аваз Ўтар (1884-1919) каби хилма-хил кўлам ва қудратдаги шоирлар бор эди.

Шоир ва тарихчи Баёний шоҳ ва шоир Феруз замонида кўплаб мадрасалар қурилганини, матбаачилик йўлга қўйилганини, китобхонлик авж олганини, хоннинг ўзи буларнинг барчасига бош-қош бўлганини ёзади.

Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий»сидан:

«Хон ҳазратлари ҳафтада икки кун: жума ва душанба оқшомларида уламо билан суҳбат тузуб, китобхонлик этдурур эрдилар. Андоғким, Юсуфхожи охунд ва Исмоилхўжа охунд ва Худойберган охунд ва олиму улум маъқул ва манқулда Мулло Муҳаммадрасул ва фақири ҳақир мажлиси ҳумоюнлариға ҳафтада икки мартаба ҳозир бўлуб, китобхонлик этар эрдук. Гоҳо домла Муҳаммадрасул била икковимиз кириб, суҳбати ҳумоюнларида китобхонлик бўлур эрди ва сипоҳийлар ва тўраларни ҳам китобхонлик этарга тарғиб этар эрдилар. Бас, ҳамма китобхон бўлдилар»¹.

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний, Шажарайи Хоразмшоҳий, Т., Фафур Фулом нашриёти, 1994, 95 – бет

Шоирликнинг ҳавоси ҳам, мақоми ҳам баланд эди. Хоннинг атрофидаги амалдорларидан, ака-ука қариндошларигача шеър ёзар эдилар. Баёний уларни номма-ном келтирган. Масалан, Отажон тўранинг «Комрон», туғишган укаси Тўрамурод тўра(1855-1908)нинг «Муродий» тахаллуси билан шеърлар ёзганини маълум қилади.²

Феруз ташаббуси билан Хоразм таржима мактаби майдонга келди. Мутахассисларнинг аниқлашича, XIX асрнинг ўрталарида Хивада саксондан кўпроқ киши таржимонлик билан мунтазам шуғулланган. 120 асар таржима қилинган. Айримлари 2-5 марта ўзбекчага ағдарилган. Аксарияти форс-тожик тилидан ўгирилган. Бу асарлар жанрларига кўра ҳам хилма-хил эди. Улар орасида катта ўринни бадий-дидактик асарлар, ишқий-саргузашт қиссалар эгаллар эди. Таржимонлар орасида эса Огаҳий, Комил, Баёний, Табибий каби маълум ва машхур номлар билан бир қаторда Муҳаммадрасул Мирзо, Б.Санойи, Рожий, Толибхўжа, М. Рафеъ, Ҳабибий, Мағфурхўжа каби кўпчиликка унча таниш бўлмаганлари ҳам бор эди. Табиийки, уларнинг меҳнат ва санъат даражалари ҳам турлича эди.³

Огаҳий йигирмага яқин асарни форс тилидан ўзбекчага ўгирди. XIX асрнинг 2-ярми, XX аср бошларида эса, бу анъанани Табибий ва Баёний давом эттирдилар. Баёний «Тарихи Табарий» каби насрий асарлар қаторида Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома» сингари маснавийда ёзилган тарихий-бадий асарларига ҳам қўл урди. Мавлоно Дарвеш Аҳмаднинг араб тилидаги «Саҳойиф-ул ахбор» («Хабарлардан саҳифалар», 1-2 жилдлари) номли тарих китобини маҳорат билан таржима қилди. Атоуллоҳ ибн Фазлуллоҳ Хусайнийнинг «Равзатул-аҳбоб» («Дўстлар боғи») ўзбекча таржимасини таҳрир этди. Комил Хоразмий XVIII асрда яшаган Бархурдор Мумтознинг «Маҳбубул-қулуб» («Кўнгулларнинг севгани»), Фахриддин Али Сафийнинг «Латойиф ат-тавойиф» (Турли тоифаларнинг латифалари) сингари ихчам насрий ҳикоя ва латифалар тўпламларини ўзбекчаштирди.

Бой анъанага эга мусиқа ривож топди. Танбур нотаси кашф қилинди (Комил). Шеър ва мусиқа ҳамкорлиги кучайди. Феруз Хоразм шашмақомини тараққий топтиришда катта хизмат қилди.

Хоннинг амри билан шоир Аҳмад Табибий томонидан 1908 йили яратилган «Мажмуат уш-шуаро» (Шоирлар тўплами) шеърий (маснавий йўлида) бўлиб, 1638 саҳифадан иборат эди. Қўқон хони Амир Умархоннинг 1821 йилда туздирган «Мажмуаи шоирон»ини эсга туширувчи бу китоб «Мажмуатуш-шуаройи Ферузшоҳий» номи билан танилди. Ундаги матнларнинг аксарияти ўзбек тилида эди.

Хивадаги иккинчи тазкира¹ XX асрнинг 20-йилларида тузилди. Унинг муаллифи Ҳожимурод Лаффасий (1880-1945) бўлиб, «Хива шоир ва

² Шу китоб, 89–93–бетлар.

³ Бу ҳақда қаранг: Камил Н., Хорезмская школа перевода. Проблемы типологии и сопоставительное исследование истории перевода в XIX в., АДД. Т., 1987 с.12–20

¹ Тазкира — арабча «зикр этиш», тилга олиш, эслаш сўзидан. Унда одатда, шоир ҳақида жиндақ маълумот берилиб, асарларидан намуна келтирилган ва ижоди баҳоланган. Тазкиралар фақат шоирлар эмас, олим — фозиллар, анбиё — авлиёлар ҳақида ҳам тузилган.

адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари» асарида хоразмлик 51 шоир ҳақида маълумот беради.

Муҳаммад Юсуф Баёний (1840-1923) – Хоразм адабий муҳитининг кўзга кўринган вакилларидан, Хиванинг 1804-1806 йиллардаги хони Элтузархоннинг чевараси. Отаси Бобожонбек замонасининг таниқли зиёлиларидан бўлган.

Муҳаммад Юсуф ёшлигидан юксак тарбия топди, шеърга, илмга, муסיқага кўнгил кўйди. Истеъдодли шоир, муаррих, мутаржим, муғанний ва мусиқа билимдони бўлиб етишди. Замондошлари Аҳмад Табибий, Лаффасий ўз тазкираларида унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида атрофлича маълумот берадилар. Унинг шахсини ҳам, истеъдодини ҳам юксак баҳолайдилар.

Баёнидан бир шеърини девон, «Шажарайи Хоразмшоҳий» ва «Хоразм тарихи» китоблари ҳамда юқорида номлари зикр этилган 4 таржима асари қолган. Девони XIX асрининг 60-йилларидан 1905 йилгача бўлган шеърларини қамраб олади. Тарих асарларининг катта қисмини Баёнийнинг ўзи гувоҳ бўлган воқеалар ташкил қилади. Хусусан, «Шажарайи Хоразмшоҳий»даги рус босқини воқеалари тасвири юксак ватанпарварлик руҳи билан суғорилган. Шоирнинг 1905-1923 йилларда ёзган шеърини асарлари намуналари ўша давр вақтли матбуотида учрайди.

Баёний ҳақида XX асрнинг 60-йилларидан тадқиқотлар пайдо бўла бошлади¹. 1962 йили С. /аниева ва Ҳ.Мухторова «азаллар» номи билан бир даста шеърларини эълон қилдилар. И. Адизова 1990 йили унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида номзодлик диссертацияси ёқлади ва у 1995 йили рисола ҳолида босилиб чиқди². Бир йил олдин эса, ушбу муаллифларнинг ташаббуси билан «Шажарайи Хоразмшоҳий»нинг қисқартирилган ихчам нашри амалга оширилган эди³.

Бухоро адабий муҳитида анъанавий икки тиллилик бу даврда ҳам давом этди. Амир Абдулаҳадхон (1859-1910) сиёсий ҳаётнинггина эмас, адабий ҳаётнинг ҳам энг эътиборли вакили эди. Айниқса, бу унинг амирлик даври(1885-1910)да яққол намоён бўлди. Унинг бобоси Амир Ҳайдар (1800-1826) ҳам «Саййид» тахаллуси билан шеърлар машқ қиларди. Абдулаҳадхон эса, «Ожиз» тахаллуси билан танилган соҳибдевон шоир эди. Ҳукмдорларнинг адабиётга яқинлиги шу даражада эдики, айрим туман ҳокимлари, масалан, Ҳисор ҳокими Авлиёқулибек “Ҳусайний” тахаллуси билан девон тартиб қилган эди.

Абдулаҳадхоннинг рағбат ва ҳиммати билан Афзал Пирмастий (1915 й в. э.), Неъматулла Муҳтарам (1920 й в. э.), Мирсиддиқ Ҳашмат (амирнинг укаси), Абди кабилар тазкиралар тузиб, анъанавий тазкирачиликни янги-янги асарлар билан бойитдилар.

¹Қ. Муниров, Мунис, Оғаҳий ва Баёнийларнинг тарихий асарлари, Т.: Фан, 1960

² Қаранг: Н.Жумаҳўжа, И. Адизова. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур. Т.: Ўзбекистон, 1995

³ Муҳаммад Юсуф Баёний, Шажарайи Хоразмшоҳий, Т., 1994

XIX асрнинг охири XX аср боши Бухоро тазкирачилик мактабининг бошида, шубҳасиз, Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ⁴ (1818-1894) туради. Унинг 1871 йилда тузилган «Тухфатул-аҳбоб фи тазкиратул-асҳоб» («Сухбатдошлар зикрида дўстлар тухфаси») тазкираси XVIII асрнинг охири XIX аср Туркистон шоирларини қамраб олган эди. Афзал махдум Пирмастийнинг «Афзалут-тазкор фи зикруш-шуаро вал-ашъор» («Шоирлар ва шеърлар ҳақидаги Афзал тазкираси») ⁵ (1904) XIX асрнинг охири XX аср бошида ўлкамизда яшаган 135 шоир ҳақида маълумот беради. Шунингдек, Неъматулла Муҳтарам (1910), Мирсиддиқ Ҳашмат ва Абдиларнинг «Тазкиратуш-шуаро»лари, Ҳожи Ҳакимхоннинг «Мунтахабут-таворих» («Танланган тарихлар»), Садр Зиёнинг «Шуаройи мутааххирин ва фузалойи муосирин» («Сўнгги шоирлар ва замондош фозиллар») асарлари ҳам мазкур давр адабий ҳаётини ўрганишда муҳим манбалар бўлиб ҳисобланади. Улардан маълум бўлишича, миёнколлик Нодим Зиёвуддиний (1810-1890 йил ўрталари), ҳажвий шеърларига «Бепул» деб тахаллус қўйган Абдулқодир Савдо (1823-?), машҳур «Наводирул-вақое»нинг муаллифи Аҳмад Дониш (1826-1897), тожик тилида шеърий саёҳатномалар ёзган Жонмуҳаммад Жоний (1839-1881), «Тарихи Салимий»си билан шуҳрат топган Мирзо Салимий (1850-1930), ҳам ишқий, ҳам ижтимоий шеърни барабар тутган Шамсиддин Шоҳин (1853-1893) XIX аср 2-ярми Бухоро адабий муҳитининг кўзга кўринган вакиллари ташкил қилган. Тиксўз Мирзо Саҳбо (1836-1918) замон садоларидан илҳом олган анъанавий шеърятнинг ҳам ўзбек, ҳам тожик тилидаги бетакрор намуналарини яратди.

XX асрнинг бошида эса, Баҳромбек Давлатшоҳ ўғли (1873-1933), Мирзо Сироҷиддин (1877-1912) каби шоирлар фаолият кўрсатдилар. Ниҳоят, Бухоро адабий муҳити бу даврда Садриддин Айний (1878-1954) ва Абдурауф Фитрат(1886-1938)ни етказиб берди.

Бухоро адабий муҳитининг характерли хусусиятларидан бири кўплаб тазкиралар тузилиши бўлса, иккинчиси, ҳажв ва шеърий саёҳатномаларнинг удумга киришидир. Қизиғи шундаки, ҳажвлар ҳукмдорлар ҳақида. Амир Ҳайдарнинг дафтардори (молия вазири) жондорлик Мирзо Содик Мунший (1753-1819)нинг «Даҳмаи шоҳон» («Шоҳларнинг қабрлари») маснавийси сўнгроқ шу йўналишдаги бир қатор асарларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Унинг қисқача мазмуни шундай эди: Шоир Бухоронинг собиқ ҳукмдорлари аштархонийлар даҳмаси ёнидан ўтаётган экан, биридан садо чиқибди. Яқин борса, Субҳонқулихон (1680-1702) қабри. Хон ўзи қилган ҳақсизликлардан сўзламоқда. Қилмишларидан пушаймон. Авлодларга насиҳат бераёпти. Шоир

⁴ Возеҳ бошқа жанрларда ҳам асарлар ёзган. Масалан, у истеъдодли шоир ҳам эди. 1887 йилда эса, Кавказ ва Истамбул орқали ҳажга бориб, йўл таассуротлари ҳақида «Ғаройибул – хабар фи ажойибус – сафар» («Ажойиб сафардан ғаройиб хабарлар») китобини ёзгани ва амир Абдулаҳадга тақдим этгани маълум. У пазандалиқдан ҳам хабардор эди. Масалан, 1881 йилда нон, таом, ҳалво пишириш йўллари ҳақида «Кони лаззат ва хони неъмат» номли 2 жилдик асар ёзган. Унда ноннинг 18, таомнинг 109, ҳалвонинг 169, мураббонинг 33 хили ҳақида фикр юритилади. (Қаранг, бу ҳақда: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик, жилди 2, Душанбе, 1988, с.329

⁵ Мазкур асар 1916 йилда Тошкентда нашр қилинган.

Убайдуллахон (1702-1711), Абулфайзхон (1711-1747) даҳмалари томон ўтади. Улар ҳам ўз тарихларидан, фожиаларидан сўзлайдилар. Ўз сўзлари билан идораларининг тартибсиз ва низомсизликларини айтиб, ўзларини фош этадилар.

Орадан юз йилча ўтгач, Мирзо Абдулазим Сомий ҳам худди шу номда маснавий ёзди ва амирлар рўйхатини қолган жойидан – манғитлар сулоласини бошлаб берган Раҳимбийдан Музаффархонгача олиб келди. Абдурахмон Тамкин деган яна бир шоир ушбу мавзуда асар ёзиб, «Даҳмаи шоҳ Даббус» ва «Даҳмаи Амир Темур»ни илова қилди. XX асрнинг ўнинчи йилларида самарқандлик Сиддиқий-Ажзий «Анжумани арвоҳ» («Рухлар йиғини») маснавийсини ёзди. Шоир ҳаждан қайтар экан, Мисрга тушибди ва арвоҳлар анжуманидан чиқибди. Бухоро амирлари анжумани экан. Амир Музаффар сўз олибди ва жоҳиллиги, тепса-тебранмаслиги билан машҳур бу ҳукмдор барча қилмишларини ҳикоя қилиб берибди.

Мирзо Содикнинг «Даҳмаи шоҳон»и XIX асрнинг 2-ярмида Усмонхўжа Холис томонидан ўзбекчага таржима қилинган¹.

Жонмуҳаммад Жоний² Шарқ адабиётида қадим анъаналарига эга бўлган саёҳатнома жанрига янгидан руҳ берди. XIX асрнинг 70-йилларида Бухоро-Нурота сафари ҳақида тожик тилида «Саёҳатнома» номли асар ёзди. Унда муаллифнинг 800 чақиримдан узокроқ масофадаги ҳозирги Бухоро, Самарқанд, Сирдарё ҳамда Қозоғистоннинг Чимкент вилоятлари ҳудудида жойлашган 50 қишлоқнинг табиати, манзаралари, одамлари ҳақидаги хотиралари ўз ифодасини топди³.

Аҳмад Дониш (1826-1897) «Аҳмад Калла», «Аҳмад маҳдум» номлари билан замонасида катта шуҳрат қозонган ва илмий-адабий тафаккурнинг янгиланишига сезиларли таъсир кўрсатган Аҳмад Дониш XIX аср Бухоросининг қомусий илм эгаларидан эди. У Бухорода шофирконлик мударрис оиласида туғилди. Отаси мадрасасида ўқиди. Ёшлигида наққошлик, рассомлик, хаттотлик ҳунарларини ўрганди. Тарих ва фалсафага кўнгил қўйди. Зехни, салоҳияти билан дарров кўзга ташланди. 1857 йилнинг кузида Амир Насруллонинг Русия императори 1-Николай вафотига таъзия билдириш ва валиаҳд 1-Александрнинг тахтга чиқишини қутлаш учун юборилган элчи Муллажон Мирохурга котиблик қилади. Петербургда уч ой санъат-маданият обидалари билан танишади. 1869 йили янги шарт-шароит тақозоси билан амир Музаффар Петербургда яна элчи юборди. Бу элчилик ярим вассалга айланган давлатнинг ҳокими мутлақ кўнгилни олиш ҳаракати эди. Унинг ҳам котиблигига Аҳмад Дониш танланди. 1873 йилнинг охирида Аҳмад Дониш учинчи маротаба элчилик таркибида Русияга йўл олди. 1874 йил январь-март ойларида Петербургда туриб қайтди. 2-Александр билан учрашди. Сўнграқ буларни қоғозга туширди. Ҳозирда ЎзФА Шарқшунослик

¹ Ушбу маълумотлар Р.Ҳодизода, У.Каримов, С.Саъдиевларнинг «Адабиёти тожик. Асрҳои ХУ1–Х1Х ва ибтидои асри ХХ» (Душанбе, 1988, с. 266–272) китобидан олинди.

² Жоний 1839 йили Ғиждувоннинг Найман қишлоғида туғилган, 1881 йили Амир Музаффар буйруғи билан Қаршида қатл қилинган.

³ Бу ҳақда қаранг: Темур Норов. Творческое наследие Джонмухаммада Джони и Толиба Толиби. АҚД, Самарқанд, 1974. С. 23–29

институти Қўлёзмалар фондида Аҳмад Донишнинг 16 қўлёзма асари сақланади. Аксарияти унинг ўз қўли билан ёзилган асл нусхалардир.

Муаллифнинг «Наводир ул-вақое» асари 15 йил давомида 1870-1885 йиллар оралиғида ёзилган тарихий, фалсафий, мемуар асардир. 23 бобдан ташкил топган бу асар ҳалигача тўла нашр этилган эмас. Унинг айрим бобларигина чоп қилинган. Шу жумладан, унинг бир қисми 1964 йили ўзбекчага ҳам ағдарилган ва босилган эди.

Китобнинг икки бобида Русия сафари таассуротлари берилган. Чунончи: VII боби А. Донишнинг 1869 йилги Русия сафарига бағшланган ва 1957 йилда чоп этилган. VIII боб подшоҳ 2-Александрнинг қизи Мариянинг 1874 йилда бўлган никоҳ тўйига юборилган элчи Абдулқодирбек сафари ҳақида. Қолган боблари хилма-хил мавзуда. Масалан ота-она ва фарзанд муносабатлари (1-боб), мол-дунё (2-боб), тарих (3-боб), олим ва жоҳил тақдири (4-боб), вақт қадри (5-боб), сафар қилиш фойдалари (6-боб), илм-фан манфаати (9-боб), ҳақиқий ва мажозий ишқ ҳамда унинг одоби (10-боб), никоҳ (11-боб), тақдир (12-боб), касб-кор (13-боб), жисм ва руҳ (14-боб), ер тузилиши ва маъданлар (16-боб), туш таъбири (19-боб), Бедил байтлари (20-боб), айрим ҳадислар талқини (22-боб), инсон ахлоқини белгилаш (23-боб) каби. Тамаддун (маданият) ҳақидаги рисоласи (15-боб) ва хилма-хил воқеий ҳикоялар (18, 21-боблар) ҳам ундан жой олган. Уларнинг ҳар бири ҳам муҳим ва қизиқарлидир. Масалан, сўнги рисолада подшоҳнинг халқ олдидаги масъулияти 10 шарт асосида кўрсатиб берилади. Шу жиҳатдан, у бир томондан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»идаги бек ва раият муносабатларини эсга туширса, иккинчи ёқдан, Руссонинг «Ижтимоий шартнома»сини ёдга солади.

Ёки танлаган усулини олинг. Муаллиф касб-ҳунар эгаллаш ҳақида ёзар экан, уни ўз ўғилларига «васиятнома»га айлантиради. Ва бу орқали ўқувчида катта қизиқиш ва иштиёқ пайдо қилади. Дарҳақиқат, адиб бошидан кечган бахтли-бахтсиз, ширин-аччиқ кунлар, ҳаёт, саёҳат хотиралари, сафарлар давомида дўстлардан тингланган ҳикоялар ва булардан келиб чиқувчи ибратлар ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Муҳими шундаки, бу ибратлар XIX аср Оврупо сивилизатсиясини ўз кўзи билан кўрган, айна пайтда шу давр Шарқ илм-фанининг Туркистон сарҳадидаги энг буюк намояндаси васиятлари эди. Касб-ҳунарга, илм-фанга меҳр, ҳалоллик, мансаб-мартаба, мол-дунё хирсидан узоқ бўлиш, бани башарга хайрихоҳлик, ҳар қандай ҳолда ҳам яхшилик қилиш, исломий ахлоқ бу васиятларнинг асосий мазмунини ташкил этар эди. Диққатга сазовор яна бир нарса шундаки, Аҳмад Дониш фаранг донишмандлари, «сиёсий ҳукаmolари» ҳақида ёзди. Уларнинг «ихтилол ва инқилоблар тарихини чуқур ўрганиб», барча ҳақсизлик ва адолатсизлик сабабини «давлат ишларининг ёлғиз подшо қўлида бўлиши»дан топганликларини маълум қилди. Улар шу сабабли эски «давлат тузумини ўзгартирганлар», деб ёзди. Улар «ҳуқуқда ҳамманинг тенглиги»га риоя этишлари, даражалар эса, кишиларнинг «фазл ва ҳунарларининг оз-кўплигига қараб бўлиши», «давлатни ҳамманинг ўртасида турган киши идора қилиши» ҳақида «қонунлар чиқарганлари»ни уқдирди. Оврупонинг «барча

давлатларни енгиб, бутун дунёга эга бўлишлари»да бу асосий омил бўлганини таъкидлади.

Дарҳақиқат, ушбу васиятнома таълимий-ахлоқийгина эмас, муҳим ижтимоий-сиёсий мазмун ҳам ташир эди.

Шунингдек, унинг «Мажмуаи ҳикояти Аҳмад Калла» («Аҳмад Калла ҳикоятлари тўплами») (1877), «Ислоҳ миёни шиа ва сунн» («Шиа ва суннийни яраштириш ҳақидаги насихат») каби рисолалари, «Дафтари тақвим» («Кундаликлар»)и ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Аҳмад Дониш умрининг охирларида «Тарих рисоласи» китобини ёзди. Бир ёқдан, Амир Темур, Ҳусайн Бойқаро, Абдуллахон, Субҳонқулихон, Шохмурод, иккинчи тарафдан, амир Музаффар салтанати мисолида ҳар бир давлатнинг тараққий ва таназзули сабабларини таҳлил қилди. Биринчи гуруҳни мужаддидлар (дин ва давлатни покловчилар) деб ҳисоблади.

Бу асарлар содда ва жонли тили, ифода услуби билан ўтмишдошлариникидан ажралиб туради. Синчков илмий мулоҳаза, танқидий ва таҳлилий тафаккур уларга алоҳида руҳ бағишлайди. Тасвир ва ифодадаги драматизмга мойиллик, суҳбат-диалогдан унумли фойдаланиш муаллиф фикрларининг ўқувчи онгига етиб боришини осонлаштиради.

Мирзо Саҳбо (1845-46) - 1918). Исми шарифи Мирзо Ҳайит, «Саҳбо» тахаллусидир. «Саҳбо» қизил май дегани. Шоир Бухоро вилоятининг Вобкент туманида туғилган. Мактаб саводидан сўнг мадрасани тугатар-тугатмас, ўша пайтлари Кармана ҳокими бўлган Абдулаҳад хизматига киради. Эҳтимол, уларни шеърга, адабиётга меҳр яқинлаштирган бўлса. Ҳар ҳолда уларнинг ўзаро муносабатлари жуда яхши бўлган. Ёш валиаҳд унинг мард ва тантилигини, салоҳиятини кадрлаган. 1885 йили Абдулаҳад Бухоро амири мартабасига кўтарилгач, Мирзо Ҳайит унинг саройида эшик оғаси вазифасига тайинлангани маълум. 1910 йили Абдулаҳадхон вафот этиб, ҳокимиятга Олимхон келгач, шоир Саҳбо ҳаётининг ташвишли кунлари бошланади. Жумладан, олдинги лавозимидан олиниб, шаҳар ариғига мироб қилиб тайинланади. Кўп ўтмай, ундан ҳам бўшатилади, миршабликка қўйилади. Охир-оқибат ишсиз қолади. 1915 йилдан эса, унга сиёсий айб қўя бошлайдилар. Масалан, Чор Русияси сиёсий агентининг маълумоти билан кушбеги ҳузурига чақиртирилиб, ундан газета ўқимасликка тилхат оладилар. 1917 йил Феврал воқеаларидан кейин эса, у инқилоб ва хурриятга хайрихоҳлиги, жадидлиги учун қамалади. 1918 йили Қабадиёнга сургун қилиниб, маҳаллий ҳоким Муҳаммад Раҳимбек буйруғи билан отга судратилиб, фожиона қатл этилади.

Саҳбо номи ўз даврининг деярли барча тазкираларига киритилган. У ҳақда Мирзо Сомий Бўстонийдан Садриддин Айний, Мирзо Турсунзодагача фикр билдирганлар. Уларнинг деярли ҳаммаси шоирнинг шахсини ҳам, истеъдодини ҳам юксак баҳолайдилар.

«... у шундай мард кишики,- деб ёзади Афзал Пирмастий,- ниҳоятда донишманд, ўта хушмуомала, ҳиммати олий, марҳамати баланд, парҳезкор, ниҳоятда тетик, ақлли, шеършунослик ва байтшуносликда тенги йўқ, табиати нозик, зехни ўткир, шеърлари ғоят гўзал, сўзлари фасоҳатли...девони

мукаммал...асарлари оммага мақбул ва манзур... Шеърининг таъбири ва таҳрири бениҳоя нозик, рангбаранг, туркий ва тожикча ғазаллари мазмунан ниҳоятда хўб, қофиялари бениҳоя марғуб...»

1980 йили шоирнинг ўз кўли билан тузган дастхат девони ЎзФА Кўлёмалар институти фондида сақланаётганлиги аниқланди. Девон 263 саҳифадан иборат, 550 дан ортиқ шеър жой олган. Шунинг 61 таси ўзбек тилида. Жанрлари: ғазал, мухаммас, мусаддас. Мавзуси: асосан, ишқий. 1991 йили адабиётшунос Ҳ.Мухторова шоирнинг «Танланган шеърлар»ини чоп этди. 61 ўзбекча шеъридан 52 тасини (12 ғазал, 38 мухаммас, 2 мусаддас) ўқувчиларимизга тақдим қилди¹. Садриддин Айний унинг «янгилик ва ҳақгўйлик қурбони» бўлганлигини таъкидлаган эди. Шунга кўра у ижтимоий-сиёсий ғазаллар ҳам ёзган бўлиши керак. Бироқ ҳозирда эълон қилинганлари кўпроқ анъанавий, девон адабиёти намуналарини эсга солади. Шоир ёрдан мурувват кутаркан, гоҳ-гоҳ замоннинг бевафолигидан, халқ орасидан инсоф, меҳр-шафқат кўтарилганидан нолийди. «Сен улусдан, эй кўнгул, меҳру муҳаббат излама», деб ёзади, «жабру зулм билан Сахбонинг аҳволи фано» бўлганлигини маълум қилади. Шундай ҳоллардагина бу шеърлар замон садоларига оҳангдош келади.

Кўқонда Муқимий (1850-1903), Фурқат (1859-1909), Завкий (1853-1921), Нисбатий(1903 й.в.), Муҳаййир (1845-1918), Қори Юсуф Мунтазир (1899 й.в.), Усмонхўжа Зорий (1839-1916) кабилар адабий давра ташкил этдилар. Водийнинг машҳур шоирларидан бири, «тожи шоирон» (шоирлар шоҳи) деб эъзозланган Муҳйи (1835-1911) бўлса, иккинчиси, шубҳасиз. «Ҳазиний тўра» деб ардоқланган Зиёвуддин Ҳазиний (1867-1923) эди. Асли пискентлик Саид Акмалхон (1834-1883), марғилонлик қози Хўжажонхўжа Рожий (1838-1918), Намангандан Нодим (1844-1910), Ибрат (1862-1937), Андижондан Абдураззоқ Бимий (1847-1918), Хўжанддан Тошхўжа Асирий (1864-1916), Сайрамдан Юсуф Сарёмий (1845-1912), Тошкентдан Каримбек Камий (1865-1922) кабилар Кўқондаги адабий суҳбатларда тез-тез иштирок этиб турдилар.

Бу ерда ҳам анъанага кўра шеърият кўпроқ ривож топди. Айни пайтда, ундаги мазмун ва шаклни янгилаш ҳаракатлари илк бор шу ерда кўзга ташланди. Масалан, Муқимий, бир томондан, мумтоз адабиётимиздаги энг яхши анъаналарни давом эттирди. Иккинчи ёқдан, рус истилоси туфайли ижтимоий ҳаётда кечаётган ўзгаришларни адабиётга олиб кирди. Масалан, завод-фабрикалар ишга тушиб, ишчилар синфининг майдонга чиқиши, тили, дини, урф-удумлари, ҳатто ҳаёт тарзи кескин фарқ қилувчи Европанинг Туркистонга кириб келиши ва бунинг маҳаллий халққа, унинг турмушига етказган таъсири, европалашув томон қўйилган дастлабки кадамларнинг яхши-ёмон жиҳатлари таҳлили илк дафъа Муқимий ижодида акс этди. Муқимий янгилана бошлаган адабиётнинг ғоя ва мазмунигагина эмас, шаклу ифодаларига ҳам маълум янгиликлар киритди. Ҳажвга алоҳида эътибор берди. Ижтимоий фикрга, жамият танқидига махсус диққатни қаратди.

¹ Саҳбо, Танланган шеърлар, Фан. Т., 1991, 180 бет.

Фурқат лирикаси ўзбек мумтоз адабиётининг гўзал намуналари эди. У эҳтирос тўла ғазаллари, эрка ташна мусаддаслари, хижрон изтироблари барқ уриб турган шеърӣ мактублари билан ўзбек адабиётига тоза ва тиниқ оҳанглар олиб кирди. Бироқ унинг ҳаёти ғоят мураккаб кечди. Замон унинг тақдирини алғов-далғов қилиб юборди. Пешонасига ғарибликни, мусофирликни битди. У бир умр Ватанига қайтиш армони билан яшади. Лекин бу унинг асарларигагина насиб этди. У кўнгли тубидаги пинҳон дардларини шеърга тўкди. Бу шеърлар Ватан соғинчини ифодалаган энг сара шеърлар бўлиб қолди. У дастлаб рус илм-фанига, Европага мўъжизадай боқди. Рус зиёлиларининг Туркистондаги вакилларига халоскордек қаради. Буларнинг орқасида ўз устунликларини намойиш қилиш ва у орқали забт этилган юртни иқтисодий ва маънавий асоратда сақлаш мақсади ётганлигини бирданига англаб етмади. Бу мумкин ҳам эмас эди. Бироқ юрт фожиалари, тақдирнинг беаёв зарбалари аста-секинлик билан бўлса-да, Русиянинг Туркистондаги сиёсатининг асл моҳиятини англади. Унинг шеърларига тақдирдан шикоят билан бирга эркпарварлик, озодлик руҳи кириб келди. Жумладан, «Сайдинг кўябер сайёд» мусаддаси ўзига хос озодлик мадҳияси бўлса, «Муножоти мусаддас»и, «Бегим» радифли ғазали, «Бўлди» радифли мухаммаси рус истибдодига очикдан-очик исён намуналари эди.

Эпик жанрлар, хусусан, дostonчилик ривожланди. Кўқон адабий мактаби вакилларидан Умидий-Ҳавоий (1835-1905), “Мактубчаи хон”, “Жангнома”, “Бадавлатнома ёки тарихи Хўқанд” каби тарихий дostonлар ёзди. Бу асарлар бевосита рус босқини ва унинг оқибатлари билан боғлиқ воқеаларни Ватан ва Миллат шаъни, эл-юрт манфаати нуқтаи назаридан акс эттирди. Шу жиҳатдан, Умидий-Ҳавоий билан хоразмлик Баёний қарашлари бир-бирига яқин. Буни «Шажарайи Хоразмшоҳий»даги Хоразм босқини манзаралари билан Кўқон фожиалари тасвирини қиёслаганда кўриш мумкин.

Кўқон адабий ҳаракатчилигининг муҳим хусусиятларидан бири XIX асрнинг биринчи ярмида шаклланган шоирлар силсиласининг давом этганлигидир. Жаҳон Отин Увайсий, Моҳларойим Нодира анъаналари бу даврда Дилшод - Барно (1800-1905/06) ва Анбар Отин (1870-1915)дек икки истеъдодли шоирани етказиб берди.

Дилшод Отин (1800-1905/06), «Барно», «Дилшоди Барно» тахаллуслари билан шеърлар ёзган бу шоира узун умр кўрган, ёшлик ҳаёти драматик воқеалар билан тўлиб тошган, ҳаёти ҳам, ижоди ҳам исёнкорона кечган. Ўратепада туғилган. Отаси Раҳимкул сўфида савод чиқарган. 1813 йилда онаси вабодан вафот этади. Ўратепа жангларида бирида отаси ҳалок бўлади. 90 ёшлик бувиси билан ип йигириб, тирикчилик қила бошлайди. 1816 йилда эса, Кўқон хони Амир Умархоннинг Ўратепага қилган юришида асир олиниб, кўпминглаб муҳожирлар қаторида пойтахтга келтирилади. Уни хон ҳарамига тайёрлайдилар. Бироқ шеър атрофида бир воқеа юз беради-ю амирнинг жаҳли чиқиб, шоирани маҳрамга инъом қилиб юборади. Олийҳиммат маҳрам Дилшодни хон ўрдасидан қочириб юборади. Хуллас, тақдир уни 50 ёшлардаги фақирхон Тош маҳдум билан дуч қилади. Унга турмушга чиқади. 30 ёшларида ўзбекчани пухта ўрганиб, мактабдорлик

қилади. 51 йил дарс беради. 900 га яқин қизга хат-савод ўргатади. Бу воқеаларнинг барчаси унинг «Тарихи муҳожирон» («Муҳожирлар тарихи») асарида тафсилотлари билан ёзиб қолдирилган. Муаллифнинг маълум қилишича, ўқувчиларининг ҳар тўрттадан биттаси шеър хаваскорлари бўлган. Анбар Отин шулардан бири эди.

Дилшод ҳаёти ва мероси XX асрнинг 60-йилларида қайта кашф қилинди. Тожик тарихчиси А. Мухторов 1969 йили унинг икки қўлёзма асарини топиб, улар асосида монография¹ ёзди. Ўзбек адабиётшуноси Маҳбуба Қодирова Дилшоднинг ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган яна бир янги қўлёзма асари борлигини аниқлади ва нашр этди². 80-йилларда эса, у тўлдирилиб, қайта нашр қилинди³. Маълум бўлишича, унинг ҳозирча 91 та ўзбекча ва 51 та тожикча шеъри, «Тарихи муҳожирон» бадиий-тарихий асарининг ўзбекча ва тожикча уч қўлёзма нусхаси («Газкираи Барно», «Саботул-башар маа Тарихи муҳожирон»-«Инсон матонати ва Муҳожирлар тарихи», «Мунтахаб ал-ашъори Барно»-«Барнонинг танланган шеърлари») бизгача етиб келган. Буларда ўзаро урушлар, халқнинг турмуш шароити ва бошқа ижтимоий-сиёсий воқеалар ўз ифодасини топган. Туркистонни чор Русияси босиб олишига бўлган муносабатда кўпгина замондошларидан илгарилаб кетган, ҳодисанинг барча оқибатларини тўғри тушунган. Шу жиҳатдан, Дилшод Отин шеърляти халқ тақдирининг бадиий йилномаси даражасига кўтарилади. Шу билан бирга шоира бахтиёр замон, яхши кунлар келишига ишонади, Туркистон халқини дўст-иноқ яшашга ундайди. Унинг ишқий шеърларида муҳаббат ва садоқат мавзуи Ватан ва халқ озодлиги билан уйғунлашиб кетган.

Нодим Намангоний (1844-1910) Муқимий даврадошларининг таниқли вакиллари билан бўлиб, исми-шарифи Сулаймонхўжа Улуғхўжа ўғлидир. «Нодим» -адабий тахаллуси, «пушаймон қилувчи» маъносини англатади. Наманган шаҳрининг Жомеъ маҳалласида зиёли оилада туғилган. Шу шаҳардаги Саидкулибек мадрасасида ўқиган.

1887-1888 йилларда Муқимий билан Тошкентда танишади. 1899 йили Авлиёота, Бухоро, Самарқанд, Тошкентга сафар қилади. 1902 йили ҳажга боради. Туркия, Миср, Арабистонда бўлади. 1910 йил 26 июнда Наманганда вафот этади.

Шоирнинг бизга ўз қўли билан тузган «Баёзи Нодим»и қўлёзмаси етиб келган. Унда мумтоз шеърлятимизга доир деярли барча жанрларда ёзилган шеърлар учрайди. Уларнинг бир қисми Навоий, Нодирадан тортиб, замондошлари Муқимий, Завқий, Фурқат ғазалларигача боғланган мухаммаслардан, яна бир қисми шоирнинг турли-туман сафар таассуротларидан иборат. Ҳажвиялари ҳам бор. 1890 йили Авлиёотадан рафиқасига ёзган «Мактуби муҳаббат услуб» каби ишқий-интим шеърлари

¹ А.Мухтаров. Дилшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начале XX вв., Душанбе, 1969

² Қодирова М., Дилшод, Т., 1971.

³ Зебунисо, Дилшод ва Анбар Отин шеърлятидан, Т., 1981

хам бор. Жиддий ва салмоқли ўринни шоирнинг ижтимоий-сиёсий мавзудаги шеърлари эгаллайди. Бу жихатдан, Махмурнинг «Ҳапалак», Фурқатнинг «Сайдинг қўябер, сайёд» шеърларига боғлаган мухаммаслари, «Мухаммаси Нодим ба аҳволи замона», «Дар мазаммати замона» асарлари муҳим. Шоирнинг бир қатор шеърлари машҳур товламачи, рус капиталисти Виктор Ахметов ҳақидаги «Ҳажви Виктўр» туркумини тўлдиради. Муаллиф рақобатга бардош беролмай, бирин-кетин синаётган ўзбек «зовудчи»ларининг «ҳисоби йўқ»лигига, судхўрлардан катта фойиз билан қарз кўтариб, ҳовли-жойининг келгиндилар қўлига арзон-гаровга ўтиб кетаётганлигига ачинади, бу хил муносабатларнинг пировард-оқибатда, асрий ахлоқимиз устунларини йиқитаётганлигидан изтироб чекади. Айни пайтда, уни фан-техника янгиликлари, табиий бир суратда ҳаяжонга солади. Масалан, у поездни илк бор кўраркан, хайратини яширмайди, гарчи унинг нима мақсадларга хизмат қилишини яхши тасаввур этмаса-да, илму фан мўъжизаси сифатида миллатдошларига таърифлаб беришни маъқул кўради:

Сув билан ўт ихтилотидин топиб қувват баче,
Бул ажабким, барқ янглиғ тезу хушрафтдордур.
Кўҳ пайкар, ғарқи пўлоду темур сар то по,
Оғзидин ўтлар сочар бир аждари хунхордур.
Бир неча қасри музайян жумла марбуту матин,
Ҳарнаким дилхоҳ бўлса, доимо тайёрдур.
Ҳар бири бир манзара олий бино, ойинабанд,
Гашт хангомида савту нағмаи сетордур.

Завқий (1853-1921). Лирик ва ҳажвий асарлари билан халқ ўртасида кенг эътибор қозонган шоирлардан. 1955 йилда адабиётшунос Ҳ.Раззоқов у ҳақда “Завқий: ҳаёти ва ижоди” рисоласини ёзди ва 1958-1960 йилларда 50 га яқин шеърларини тўплаб “Танланган асарлар” номи билан нашр этди. Бошқа асарлари етиб келмаган.

Шоирнинг исми-шарифи Убайдулла уста Солиҳ ўғли бўлиб, “Завқий” адабий тахаллусидир. Қўқонда қосиб-маҳсидўз оиласида туғилган. Эски мактабдан сўнг тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг ёрдами билан мадрасада ўқиган. Секин-аста “Завқий” тахаллуси билан шеърлар ёзиб, Муқимийлар даврасига қўшилган. Фурқат ёзади: “...аср шуаролариким, чунончи: мавлоно Мухйи, мавлоно Муқимий, мавлоно Завқий, мавлоно Нисбатдурлар, ҳамиша мажлис бунёд айлаб, зодаи таъбаримиздин мушоира қилур эдик ва бир ғазалда татаббуъ кўрсатиб, бир мазмун ҳар навъ тарзда ифода топар эди... ва баъзи вақт ишқ тавсифи ва ҳусн таърифида ғазал машқ айлаб, қадимий шуаролар девонларидин бир шўҳ ғазални топиб, унга ҳар қайсимиз алоҳида мухаммас боғлар эдик. Дигар шеър арбоблари бизлар суҳбатимизни орзу айлаб келур эдилар. Агар бирор марғуб ғазал зодаи таъб бўлса, табиатлик кишилар нусха сўраб олур эдилар”¹.

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1891 йил, 16-сон.

Айни пайтда, ёш Убайдулла косиблик қилиб оилага қарашади. Унинг “Мадрасаи олий”даги хужраси пештоқига Муқимий дастхати билан:

Бу –Убайдуллоҳнинг кошонаси,
Уста Солиҳ ўғли дўконхонаси!

Эй, биродари аҳли тамиз,
Эски маҳсию кавуш тикамиз!

деб ёзиб қўйилганини нақл қиладилар.

1880 йилларда Завқий Қўқон пойафзал растаси пудратчиси Мўминшоҳ маҳкамасига иш юритувчи бўлиб киради. 1890 йилларда оиласи бошига кетма-кет мусибат тушади: отаси, икки укаси изма-из вафот этадилар, рафиқаси Тожибиби касалланиб, икки кўзи ожиз бўлиб қолади.

1900 йилда ҳаж сафарига боради, уч йил Кавказ, Кичик Осиё, Миср ва Арабистонни кезиб, янги фикр-қарашлар билан юртига қайтади. Табиатан ҳозиржавоб, мутойибага мойил шоир ижодида ҳажв кучаяди. Ва бу унинг бошига катта ташвишлар олиб келади. Масалан, 1905-1906 йилларда ёзилган 47 байтлик “Аҳли раста ҳажви” шеърида 46 киши номма-ном тилга олиниб, ҳар бирининг ўзига хос феъли - атори кескин сатрларда чизиб кўрсатилган эди. Бу етмагандек, уни катта қоғозга кўчиртириб, Қўқоннинг энг гавжум сайлгоҳига – Мўймарак (Мўйи муборак)даги баланд бир теракка осиб қўяди. Катта шов-шув бўлади. Раста аҳли шоирни тутиб, калтаклайдилар. Устидан “гарониш” (шаҳар ҳокими) ва уезд ҳокимига арз қиладилар. Ҳоким шеърни тилмочга таржима қилдириб ўқийди, Завқийни тергаб, қаттиқ танбеҳ беради, Сибирга сургун қилажагини айтади. Кўп ўтмай, шоирнинг ушбу можарога бағишланган “Таладинг баринг!” шеъри пайдо бўлади.

Биринчи Жаҳон уруши йилларида эса, унинг давр фожиаларини акс эттирувчи “Қаҳатлик”, “Каждор замона” ва истиқбол орзулари билан тўлиб тошган “Ажаб эрмас” шеърлари пайдо бўлди.

Шоир 1918-1921 йилларда Қўқон пойафзал растасининг оқсоқоли, очарчиликка қарши кураш ҳайъати аъзоси бўлиб ишлади.

Завқий лирик шоир сифатида “Келмаса келмасун нетай”, “Офарин”, “Кўзинг”, “Айлаб келинг”, “Мен кимга дей” каби халқ қалбида сақланиб келаётган бир қатор гўзал ғазаллар яратди. Унинг, айниқса, “Юзингни кўрсатиб аввал, ўзингга бандалар қилдинг” мисраси билан бошланадиган мухаммаси мумтоз қўшиқчилигимизнинг олтин фондидан жой олган бўлиб, неча ўн йилдирки, хонандаларимизнинг доимий репертуарида келади.

Завқий ўз ҳажвияларида шунчаки икир-чикир, феъл-табиат танқидидан жамиятнинг адолатсизлик асосига қурилган негизини фош этишгача кўтарилди. “Замона кимники?”, “Мунча кўп” шеърлари бунинг далили. “Уй пули”, “Золим пули”, “Вексел” шеърларида ўлкага кириб келаётган янгиликларнинг ахлоқий жиҳатлари қаламга олинди.

Мастур қолмағайким, сўзнинг йўғони чикди,
Олтиариғлари ҳам векселни кони чикди,
Зовутни биткаролмай, эшонни жони чикди,

Афсус, эй халойиқ, ишлар ямони чиқди,
Охир замона маълум бўлди, нишони чиқди,-
сатрлари билан бошланар эди “Вексел” мухаммаси.

Шоирнинг “Воқеаи кози сайлов”, “Қаҳатлик” асарлари маснавий йўлида ёзилган бўлиб, ихчам дostonлардир. Иккиси ҳам воқеий. Биринчисида 1910 йилда Қўқоннинг Хўжанд даҳаси қозилигига сайлов жараёнида юз берган қаллоблик, порахўрлик фош этилади. Иштирокчилар: собиқ қози-Ҳакимжон; ишлаб тургани-мулла Камол; шотирлар-Шокиркора, Олимқовоқ, Ҳасан аълам; қозиларга “қозилик” қилувчи ҳоким Мединский. Воқеа “ҳоким ройи”нинг Ҳакимжонга бурилиб, уни қўллаши билан тугайди. “Қаҳатлик” 1916 йилги очарчиликнинг фожеъ манзараларини ҳоким ва мутеъ муносабатлари мисолида очиб берган асар. Халқ ғалаёнлари шаклида намоён бўлган миллий озодлик ҳаракатлари ёзма адабиётда илк бор ушбу асарда акс этган.

Завкийнинг Муқимий билан мушоара йўсинида ёзган ҳазил-мутойибалари, “Саёҳатнома”си ва шеърӣ мактублари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Зиёвуддин Ҳазиний (1867-1923). Қўқон яқинидаги Катта Кенагас қишлоғида туғилган. Отаси Каттахожа эшон ориф, шеърга ҳавасманд зиёлилардан эди. Зиёвуддин илк таълимни отасидан олади. Сўнг Қўқондаги Жомеъ мадрасасида ўқийди. 1897 йилда, ўттиз ёшларида замонасининг машҳур мутасаввифларидан, қодирия сулуки намояндаси Муҳаммад Ҳакимхон халифага мурид тушади ва илми тариқатни эгаллаб, эл орасида катта эътибор топади.

Айни пайтда устоз сўфийлар анъанасига содиқ қолиб, қўл кучи билан мутлақо меҳнати эвазига кун кечирिश қоидасини маҳкам тутди. Унинг муттасил деҳқончилик билан шуғуллангани, ҳатто ҳозирги Бағдод тумани Чопдор қишлоғидаги қумлоқ чўлдан 40 таноб¹ча ерни ўзлаштириб, боғ барпо этгани ва унга «Регистон» деб ном қўйгани маълум. Шунингдек, бу ерда ҳовуз қавлатиб, атрофига бир неча бино ва тегирмон қурдирган. Бу жой қумга тушиб даволангувчилар учун оромбахш масканга айлантирилган экан².

56 ёшда вафот этган. Қабри қишлоғида.

Ҳазиний ўз даврида жуда катта шуҳрат қозонган шоир. Мутахассисларнинг аниқлашларича, XX аср бошларидаги 19 тошбосма асарда унинг шеърларидан намуналар учрайди. «Баёзи Ҳазиний» тўплами 1910-1913 йилларда 7 маротаба чоп этилган. Шеърлари машҳур хонандалар томонидан кўшиқ қилиб куйланган. Бироқ совет даврида унинг асарларига йўл берилмади. Ўғли Амакихон кўлида сақланган девони 1939 йили НКВД ходимлари томонидан олиб кетилган. Ҳозиргача топилгани йўқ.

¹ Таноб — ер юзасини ўлчаш бирлиги, тахминан бир гектарнинг олтидан бир қисмига тўғри келган.

² Бу ҳақда қаранг: Аҳмаджон Мадаминов, Отабек Жўрабоев. Руҳпарвар асарлар соҳиби. Китобда: Ҳазиний, Девон. Т.: Маънавият, 1999, 4 — бет.

Шоир ижодини ўрганиш мустақилликдан сўнг мумкин бўлди. 1992 йили Қўқон музейи ходими филология фанлари номзоди Аҳмаджон Мадаминовнинг ғайрат ва ташаббуси билан «Тасаддуқ, ё расулуллоҳ»³ деган ихчам тўплами нашр этилди. Ниҳоят, 1999 йили у тўлдирилиб, А.Мадаминов, О.Жўрабоевларнинг сўзбоши мақоласи ва профессор Шариф Юсупов сўнгсўзи билан «Девон» номида чоп қилинди.

Шоир шеърларида, дарҳақиқат, диний мавзуъ етакчи. Лекин бу шунчаки дин тарғиби эмас. Юксак исломий ғоялар, биринчи навбатда, исломий эътиқод ва ахлоқ билан яшаш тарғибидир. Комил инсон тарғибидир. Шу жиҳатдан, ундаги ғоялар бир қадар тасаввуфий мазмун касб этади. Муаллиф буни яширмайди. У «Ишқи мажозий» ва «ишқи илоҳий» нисбатини яхши ҳис қилади. Буларни бир-бирига қарама-қарши қўймайди. Бири иккинчисининг давоми сифатида тушунади.

Авалдинким мажозий ишқида умримни ўткардим,
Қаю ерда париваш бўлса, анга ошно боис,-

каби сатрлари ёхуд:

Неча доноларни нодон айлади ишқи мажоз,
Ёрнинг кўйида сарсон айлади ишқи мажоз,-

матлаи билан бошланадиган «Мажоз» радифли ғазалида буни кўриш мумкин.

Айни пайтда, шоир шеърларида замон садоларини ҳам пайқамаслик мумкин эмас. У «насоро бизга подшоҳ»лик қилиб, «хонақоҳда зикри ҳақ монеъ», «шарорат ошкор» бўлганлигидан дод солади. Бошқа бир шеърда эса, куйидаги сатрларни учратамиз:

Вой, хор ўлди шариат, динимиз бўлди ғариб,
Бу нечук турфа аломат, динимиз бўлди ғариб,
Ё яқиндирму қиёмат, динимиз бўлди ғариб,
Кўп ривож олди шарорат, динимиз бўлди ғариб,
Барчадин кетти адолат, динимиз бўлди ғариб.

Анбар Отин (1870-1914ғ1917). Шоиранинг ҳаёти ва ижодидан фанимиз XX асрнинг 60-йилларида хабар топди. 1963 йили профессор Л.Қаюмов ва Ф.Ҳусайинова шоира асарларини топиб, эълон қилдилар¹. 1964 йили ушбу тадқиқотчиларнинг “Демократ шоира Анбар Отин”² рисоласи босилиб чиқди. 1970 йили шоира асарларининг тўлдирилган нашри амалга оширилди³.

³ Ҳазиний. Тасаддуқ ё расулуллоҳ. Т.: Ёзувчи, 1992

¹ Анбар Отин, Шеърлар, Т., 1963

² Л.Қаюмов, Ф.Ҳусайинова, Демократ шоира Анбар Отин, Т., 1964.

³ Анбар Отин, Шеърлар. Рисола, Т., 1970.

Анбар Отин Қўқонда косиб оиласида туғилган. Отаси Фармонқули асли марғилонлик бўлиб, машхур шоира Жаҳонотин Увайсийнинг жиянидир. Онаси Ашурбиби Абдулғани қизи ҳам косиб оиласидан эди. Оила доимий муҳтожликлар ичида яшаган. Анбарой етти ёшга кирганида Дилшод Отин мактабига берадилар. У ўз шогирди ҳақида “Тарихи муҳожирон” асарида шундай ёзади: “Анбарой буғдойранг, сунбул сочли, оху кўз, ой юзли, ахлоқи ҳамида ва одоби писандида соҳибидур. Бу саккиз яшар қизча ёшлигига карамай, ҳазрати Навоий ғазалларини ўрганишга беҳад қизиқади. Бу ожиза саккиздан ўн тўрт ёшгача одоб таълимига машғул бўлди, Умидим борки, бу қизча катта шоира бўлғуси”.

Бўлажак шоирани ўн тўрт ёшларида ўратепалик новвой Зоҳидхўжа исмли йигитга узатадилар. Зоҳидхўжа шеърият мухлиси бўлиб, қўқонлик машхур шоирларни яқиндан билар эди. Улар фақирона, лекин бахтли турмуш кечирадилар. Мўминхўжа, Бибихон, Усмонхўжа, Оминахон деган фарзандлар кўрадилар. Анбарой ҳассос шеърлари билан “Анбар Отин” бўлиб танилади. Бироқ бахтсизлик юз беради. Анбарой ўттиз ёшларида Олим мингбошининг уйида бўлган бир зиёфатда баланд зинадан йиқилиб, оёғи синади ва бир умр тўшакка боғланиб қолади. Унинг устига қизи Оминахоннинг бевақт вафоти шоира ижодидаги маҳзунликни устувор қилиб қўяди.

Шоира шафқатсиз тақдирга аччиқма-аччиқ ижод этди. Қўлидан қаламини қўймади. Аксинча, қалами унга куч берди. 1910 йили адабиётимиз тарихининг ёрқин бир саҳифаси бўлиб қолган “Қаролар фалсафаси” асарини яратди.

Анбар Отиннинг қачон вафот этгани маълум эмас. Айрим шеърларида Биринчи Жаҳон уруши билан боғлиқ воқеалар тасвири ҳам учрайди. Шундан келиб чиқиб, мутахассислар унинг вафотини 1914-1917 йиллар қилиб белгилайдилар.

Анбар Отин ижодининг асосини унинг шеърияти ҳамда “Қаролар фалсафаси” номли насрий асари ташкил қилади. Унинг эълон қилинган шеърлари адади 90 га яқин. 1966 йили араб алифбоси ҳарфларига бағишланган “Якка байтлар”и топилди. Ниҳоят, у зуллисонайн шоира сифатида ўзбек ва тожик тилларида бирдай ижод қила олган. 1977 йили адабиётшунос М. Қодирова унинг 17 шеърини ўзбекчага таржимаси билан нашр этган эди¹.

Шоира шеърларида ижтимоий-сиёсий мазмун кучли. Унинг учун адолатсизлик конкрет тушунча. У буни, аввало, жаннатдай юртнинг ўз эгалари хор бўлиб, келгиндилар тасарруф этаётганлигида кўради. Шу сабабли, юртдошларига мурожаат қилиб, уни озод ва обод этмоққа чақиради. У ёзади:

Эй гўзал Фарғона, ўзингни кел эмди, шод қил,

¹ Қаранг, Қодирова М., XIX аср ўзбек шоиралари ижодида инсон ва халқ тақдири. Т.: Фан, 1977, 171 – 183 бетлар.

Ҳар ғазални бошида, сен, ўз отингни ёд қил,
Қайди бандни пора айлаб, ўзлугунг озод қил,
Қайғулик кунларни куйдур, барчасин барбод қил,
Эмди Туркистонда ҳақгўйлик ила фарёд қил.

Боғларинг пажмурда бўлди, зоғларнинг пойидин,
Кўкрагинг садпора бўлди дайдиларнинг ёйидин,
Қатра-қатра қон томодур ўқ тешкон жойидин,
Қип-қизил қонлар оқодур жабр кўргон сойидин,
Ўз кўлинг бирла бу юртингни ўзинг обод қил.

Самарқандда Абдулазим Сипандий (1829-1909), Сиддиқий Ажзий (1864-1927), Саидахмад Васлий (1869-1925) каби шоирлар ижод этдилар. Каттакўрғонлик Очилдимурод Мирий (1830-1899) ажойиб эпик дostonлар, маснавийлар яратди. “Раъно ва Зебо” (1884), “Қиссаи Салим Жавҳарий” (1887), “Рустам ва Сухроб” (1897), “Мажидиддин ва Фахрунисо” (1899) каби дostonлари, “Гулнома”, “Чойнома” сингари дoston-маснавийлари билан ўзбек эпик поэзияси тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Сиддиқий-Ажзий(1864-1927) Оти Саидахмадхўжа, Самарқандда туғилган. Шеърларига «Ажзий», дoston ва насрий асарларига «Сиддиқий» деб тахаллус қўяди. Ота-боболари туркистонли бўлиб, Амир Абусаид замонида, XV асрда Самарқандга кўчиб келиб қолганлар¹.

Саидахмад 5-7 ёшларида отаси Ҳасанхўжа вафот этиб, дастлаб бобоси Алихўжа қўлида, сўнграқ уста Абдулқаноми эшигида етимликда катта бўлади. Янғаси қўлида савод чиқаради. Илми мустақил эгаллайди. Замондошлари унинг укув-қобилиятини алоҳида таъкидлайдилар.

Танқидчи ва адабиётшунос Вадуд Маҳмуд (1897-1976) 1924 йилда у ҳақда шундай ёзган эди:

«Буюк бир истеъдодга эга бўлғонидан кўп санъатларнинг устосидур. Бошлаб Сиддиқий яхши бир техникдур. Соат ва мошиналарни тузатмоқ ишига мохирдур. Яхши тўқувчи ва тикувчидур. Кўп йиллар бу санъат ила яшағондур. Яхши овчидур, мусиқи билан ҳам анча шуғуллангандур. Ўз тилидан бошқа араб, форс, рус тилларини биладур. Форсча шеърлари форс адабиёти билан яхши таниш эканига шохиддур. Араб ва рус адабиётлари билан ҳам анча ошинодур»².

Неъматулла Мухтарам уни ўз «Тазкират уш-шуаро»сига киритган ва шоирнинг икки шеърини келтириб, муаллифни шундай таъриф этган эди:

«Ажзий тахаллуси заковатпаноҳ, фатонатогоҳ, таржумон жароид хушманди, пурдон мақосид хирадманди Ҳожи Саййидахмадхўжа Самарқанди астқи, ниҳоли табъашро Самарқанд мукаррар аст. Асмои аном аз таътир ашъораш муаттар... жузъи хубу хатти марғуб ва табъи баланд услуб дорад...» (Ажзий заковат эгаси, фаҳму идроклилар сараси, хушмандлиғ

¹ Қаранг: Турсунқул. Сиддиқий тўғрисида мулоҳазалар. «Маориф ва ўқитғувчи» ж. 1928 й. 3—сон

² Бу ҳақда қаранг: Беғали Қосимов. Миллий уйғониш, Т.: Маънавият, 2002, 202—бет.

равишининг ифодачиси, хирадмандлик истакларининг билимдони Ҳожи Саидахмадхўжа Самарқандийнинг тахаллусидирким, (ул зот) таъби дарахтининг меваси (ҳамиша) қанддек тотлиғ эрур ҳамда одамлар димоғи (анинг) шеърлари атридан (доимо) муаттардир. ...Яхши хулқлик, ёқимли хатлик ва таъби баланд бир кишидир...»¹

Неъматулла Муҳтарам келтирган ҳар икки шеър форсча ва ишқий мавзуда.

Сиддикий 90-йилларнинг охирида ҳажга боради. 1900 йилда Русиянинг Жиддадаги элчихонасида таржимонлик қилади. Тифлисида Жалил Мамадқулизода, Алиакбар Тоирзода (Собир) билан танишади.

Шоир 1901 йили она юртига қайтади ва Ҳалвойи кишлоғида усули жаид мактаби очади... Унинг учун дарсликлар ёзади. Айни пайтда, «Айнуладаб» («Одоб кўзи»), «Ганжинаи ҳикмат» («Ҳикмат хазинаси») каби шеърӣ тўпламлар, «Анжумани арвоҳ» («Рухлар йиғини»), «Миръоти ибрат» («Ибрат ойнаси») каби дostonлар ёзиб, чоп эттиради. Қизиғи шундаки, бу асарларининг иккитаси дастлаб дўстлари кўмагида Тифлисида, 1909 йили форсча нашр қилинган. Ўзбекча ишқий шеърлари сақланмаган. Замондошларининг гувоҳлик беришларича, ҳаж сафаридан сўнг қарашларида маълум ўзгаришлар юз бериб, эски ишқий-интим шеърларини, шу жумладан форсчаларини ҳам албатта, куйдириб ташлаган. «Миръоти ибрат»нинг ўзбекчасини Самарқандда 1914 йилдагина босдиришга муваффақ бўлди.

Мирзо Содикнинг «Даҳмаи шоҳон»ини эсга туширувчи «Анжумани арвоҳ»да осмондан икки киши шоҳлик либосида тушиб келадилар ва ўз тилларидан ўзларини фош этадилар. Улар Бухоронинг марҳум амирлари Музаффархон ва Абдулаҳадхон эдилар.

Исмоилбек Гаспринскийнинг «Дорул-роҳат мусулмонлари» романига ҳамоҳанг, унинг таъсир ва илҳоми яққол сезилиб турадиган «Миръоти ибрат»да эса, шоир хаёлий мамлакатларга сафар қилади. Ўз орзусидаги Самарқандни чизиб беради. У озод, обод, фаровон, илм-фан самараларидан музайян эди. Унда, ҳатто шунчаки телевидение эмас, биз бугун, 70-80 йилдан кейин гувоҳ бўлиб турган видеотелефонлар ҳақида гап кетади.

Асарнинг «Хотима»сида эса шоир асл мақсадини шундай ифода қилган эди:

Дўрт иш бана бундан эрди мақсуд,
Бундан ўла халқ бахти масъуд:
Илми ила олмоқ ва фунунни,
Давлатни, лисонни, закунни.
Ҳар қавм булардин ўлди маҳрум,
Истиқболи ҳолидин ўлур шум.

¹ Қаранг: юқоридаги китоб, 203 – бет

Демак, унингча, илм-фан, давлат, тил, қонунсиз ҳеч бир миллатнинг истиқболи йўқ. Бу тўрт нарсани қўлга киритмаган миллат ҳалокатга маҳкумдир.

1914 йилнинг 3 январида у бундай фикрлари учун мутаассиблар томонидан «кофир» деб эълон қилинади.

Шоирнинг ўзбекча ғазаллари «Айнул-адаб»да тўпланган. Уларда оёқ остида қолган миллатнинг мудҳиш аҳволи, тутқин Ватаннинг фоже манзаралари сўнгсиз бир изтироб билан тасвир этилган.

У шеърга янги мазмун, янги руҳ олиб кирди. Алвон чечакларда қипқизил қон кўрди. Унинг қирмиз япроқларини «хуни ноҳақ» рангидан қизарган «хоки ватан» деб атади. «Ватан харобасини ислоҳ» қилишга, бунинг учун «иттиҳод»(бирлашиш)га чақирди.

Сиддиқий-Ажзий 20-йилларда ҳам самарали ижод қилди. Ҳажвиялар ёзди. 1927 йили умрининг катта қисмини ўтказган Ҳалвойи қишлоғида вафот этди.

1989 йили ҳозирги ЎзМУ, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва Самарқанд вилоят маъмуриятининг ташаббуси билан шоир таваллудининг 125 йиллиги нишонланди. 1999 йили «Маънавият» нашриёти шоир «Танланган асарлар»ини чоп этди¹.

Саидахмад Васлий (1869/70-1925) шоир, олим, таржимон, публицист ва ниҳоят, мударрис сифатида машҳур эди. Самарқанднинг Кўкмасжид гузарида пичоқчи уста Саидазим хонадониде туғилган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент мадрасаларида ўқиган. 1902 йили хатми кутуб қилиб, Бухоро мадрасаларидан бирида дарс беради. 1909 йилдан кейин эса, Самарқанднинг Шохизинда, Орифжонбой мадрасаларида мударрислик қилади.

Васлий ўз она тилидан ташқари араб, форс тилларида ҳам эркин ёза олган, Туркистон, Бухоро, Хоразм илмий-адабий давраларида танилган, фаол ва сермаҳсул ижодкор эди. Мутахассислар ундан 12 минг байт шеър, 25 илмий рисола етиб келганини маълум қиладилар.

Энг муҳим асарлари: Аслул -аҳком (Хукмлар асли), 1904 й..Самарқанд, форсча; Асосул- ислом (Ислом асослари), 1904, Самарқанд, форсча; Армуғони дўстон ва тухфатул- аҳбоб (Дўстлар армуғони ва севиқлилар тухфаси), Самарқанд, 1909, форсча шеърӣ тўплам; Ақоиди ғайри манқута (Нуқтасиз ҳарфлар имлоси), арабча дарслик, Самарқанд, 1909; Нафъ ут-толиб (Талаба манфаати), Тошкент, 1912; Маданият ва шариати исломия, Тошкент, 1915, форсча; Адаб уд-дин ёхуд миллий шеърлар, Тошкент, 1911, ўзбекча шеърлар тўплами; Девони Васлий, Тошкент, 1912, ўзбекча шеърлар тўплами; Ал-калому афҳам фи маноқиб-ул Имоми Аъзам (Имом Аъзам сифатлари борасида сўз), Тошкент, 1914, арабчадан форсчага таржима; Назм ус-силсила (Хожа Валихон Ургутийнинг шажара ва сифатлари ҳақида), Самарқанд, 1913, форсча, маснавийда ёзилган. Булардан ташқари, араб тили сарфу наҳвига оид қанчадан қанча асарлар муаллифи. Ҳожи Муиннинг қайд этишича. Васлий Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон»ини ҳам ўзбекчага таржима қилган.

¹ Ибрат, Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1999.

Юқоридаги асарлардан айримлари босилиб ҳам чиқди. Масалан, Саидбек Ҳасан 1991 йили шоирнинг Имом Аъзам ҳақидаги таржима асарини ўзбекчага ағдариб, чоп эттирган эди¹. Хожа Валихон Ургутий ҳақидаги китобни машҳур пири муршиднинг эвараси Бадиа Муҳиддинова 2001 йили таржима ва изоҳлар билан нашрга тайёрлади².

Васлий шеърларида даврнинг муҳим масалалари кўтарилган. Масалан бир шеърда «Миллат кул ўлди ўзгалара, бу нечук жафо?!» деган ҳақли саволни қўйса, иккинчи бир ўринда, Русия тимсолида кириб келаётган ғарб ахлоқсизлигини ҳажв остига олади:

Чўқ кимсаларки, тутди франсуз пешасин,
Ислом адабини унутти, бу не бало?!

У ҳам Ажзий сингари «хастау бемор», «сийнаси тўла озор» миллати учун ўртанади. Уни ободликка, озодликка етаклайдиган «устод»ни, бунинг учун эса, ҳамжиҳатликни, «иттифоқ»ни орзу қилади:

Бизлара бир мактаби обод йўқ,
Мактабимиз бор, анга устод йўқ.
Тарбияти зумраи авлод йўқ,
Оҳ, бизим дилларимиз шод йўқ.
Миллата бир равнақи мўътод йўқ,
Миллат учун навҳау фарёд йўқ,
Кулфату ғамдин бизи озод эт,
Васлийи дилхастая иршод эт.

Васлий публицист сифатида ўнлаб мақолалар эълон қилган. 10-йилларда «Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Фарғона», «Садойи Туркистон» газеталарида босилган, адабиётнинг жамиятдаги ўрни, хотин-қизлар озодлиги, театрга, ишқий ғазалларга муносабат масалаларига бағишланган бу мақолалар қизгин баҳсларга сабаб бўлган. Бу баҳс «Ойна», «Ал-ислоҳ» журналларига ҳам ўтган, кенг омма фикрининг чархланиб боришида, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга бўлган. Васлий фикрларининг айримлари чиндан ҳам баҳсли бўлиб, ўша замон нуқтаи назаридан эскирган эди. Хусусан, «тасаттири нисвон» (аёллар ҳижоби), шеър ва «илми балоғат» ҳамда театр ҳақидаги қарашлари. Шунинг учун ҳам ёшларнинг бир гуруҳи унинг айрим чиқишларига қаттиқ эътироз билдирган эдилар.¹

Васлий 1917 йил 27 ноябрда эълон қилинган Туркистон мухториятини ҳаяжон билан қарши олган ва эҳтиросли нутқ сўзлаган эди.

Адиб 1925 йили вафот этди.

Тошкент Туркистон генерал губернаторлигининг марказий шаҳри бўлганлигидан европалашиш жараёни бу ерда тезроқ ва сезиларлироқ кечди. Маъмурий-маданий, маиший-тижорий қурилишлар, идора ва турмуш

¹ Васлий Самарқандий. Имом аъзам тарихи. Т.: Ёзувчи, 1995.

² Сайид Аҳмад Васлий. Назм ус — силсила. Т.: Янги аср авлоди, 2001

¹ Бу ҳақда қаранг: Беғали Қосимов. Излай — излай топганим..., Т., Гафур Фулом нашриёти. 1983, 92 — 98, 152 — бетлар; Шухрат Ризаев. Жаҳид драмаси. Т.: Шарқ, 1997, 96 — 100 — бетлар.

янгиликлари, матбаа, театр, кутубхоналар, рус-тузем мактаблари, гимназия, семинария кабилар, табиийки, адабиётда ўз аксини топди ва муайян таъсирини кўрсатди. Шуларга кўра, Тошкентда кўпроқ матбаачилик, яъни ноширлик ва газетачилик ривожланди. Таржимачилик, биринчи навбатда, русчадан таржима тараққий топди. Чимкентлик маърифатпарвар Сатторхон Абдуғаффоров (1843-1901) 80-90-йилларда, машхур Фурқат (1859-1909) 1889-1891 йилларда «Туркистон вилоятининг газети»да бевосита ишлаганлари ва ўз ҳаётлари давомида ушбу газета билан мунтазам ҳамкорликда бўлганларини эслаш кифоя. Айни пайтда, анъанавий адабиёт ҳам авжда эди. Буни ушбу давр ижодкорларидан Мўминжон Муҳаммаджонов-Тошқин (1883-1964)нинг 40 дан ортиқ шоир ҳақида маъулумот берувчи «Тошкентлик ва Тошкентда бўлган ўзбек шоирларининг таржимаи ҳоллари» (1948) асаридан ҳам кўриш мумкин.

Адабий-маданий муҳит кўпроқ шаҳарнинг «Кўкалдош», «Бекларбеги», «Бароқхон», «Хожа Аҳрор» мадрасаларида кечди. Айниқса, дастлабки иккитасининг мавқеи жуда баланд эди. «Кўкалдош»да машхур хаттот, «Тиғбандий» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзиб турадиган Шохмурод котиб (1850-1922), Қосимхонтўра Музтариб (1858-1944), «Бекларбеги»да «қашшоқ мулла» номи билан танилган Раҳимхўжа Хатмий (1835-1908), ўттиз ёшида «Бароқхон»га мударрис бўлган машхур бедилхон Алоуддин Фунуний (1861-1932) каби қаламкашлар атрофида олиму фозиллар, шеър муҳиблари ҳамиша гавжум бўлганлар. 1890 йили Фурқат, 1899 йили Муқимий «Кўкалдош»да турганлар. Каримбек Камий (1865-1922), Қодирқори Рамзий (1861-1943), Афандихон махзум Ахтарий (1870-1946) билан узоқ суҳбатлар қурганлар. Саййид Ҳайбатулло Хислат (1880-1945), Мулло Қўшоқ Мискин (1880-1937), Сирожиддин Сидқий-Хондайликий (1884-1934) «Кўкалдош»га эндигина қатнай бошлаган пайтлар эди.

90-йилларда «Кўкалдош»нинг нуфузи катта бўлган бўлса, аср бошларида «Бекларбеги»нинг рутбаси баланд эди. Эски Жўвадаги машхур «Турон» кутубхонасидан кунчиқарга кўтарилаверишда жойлашган, катта дарвозаси кунботарга қараган, икки қаватли бу даргоҳ хужраларидан бирида Каримбек Камий фақирона ҳаёт кечирарди. Яна бирида Шайх Саъдийнинг «Гулистон»ини шу йиллари ўзбекчага ўгирган Муродхўжа домла истиқомат қиларди. Мушоара-мусоҳабалар узилмасди. Гоҳ мударрис Мираҳмадхон Мирий (1833-1916)нинг Кўкча даҳа Ўзгат маҳалласидаги ҳовлисида, гоҳ Қори Фазлуллоҳ Алмаий(1852-1891)нинг Қўштутдаги уйида, баъзан Камий хужрасида бедилхонлик бўларди. Уларда баъзан Самарқанддан Васлий, Хўжанддан Тошхўжа Асирий (1864-1916), Қўқондан Ҳожи Муҳйи ҳам иштирок этардилар.

1903 йили Бекларбегининг бош мударриси Шомаҳмуд домла вафот этиб, ўрнига Кадубод (ҳозирги Қорасарой) маҳалласидаги мадраса мударриси Баҳодирхон¹ келади. У 1910 йили вафот этганида Юсуф Сарёмий марсия ёзиб:

¹ Ҳозирги таниқли физик олимларимиздан Муҳаммад Кабир Баҳодирхоновнинг бобоси.

Баходирхони махдуми мударрис,
Чароғи илми хуршиди фалакрой.

Аторудхомаи донишсурайё
Шуои илму фазли чархи фарсой,-

деб таъриф этган эди.

Юсуф Сарёмий (1845-1912) «Яссавий мактаби» деб аталган, XII асрдан XX аср бошларигача, Зиёвуддин Ҳазиний ижодигача бўлган қатламни қамраб олган мутасаввиф шоирлар сирасига мансуб.

Исми Муҳаммад Юсуф (халқ орасида «Мамаюсуф», «Маюсуф»), отасининг оти Абдушукур, «Сарёмий» эса, тахаллуси нисбадир. «Тазкираи Қайюмий»да Сайрамда туғилиб, Тошкентда ўқиганлиги, исмини «Юсуфий» тахаллус этгани айтилади²¹.

Илк таълимни отаси Мулла Абдушукурдан олди. Сўнг Тошкент, Бухоро мадрасаларида ўқиди. Мадраса таҳсилининг катта қисми Бекларбегида кечди. Кейинчалик ҳам бу даргоҳда тез-тез бўлиб турар эди. Тошкентга келганида кўпроқ каландархоналик Қосимхонтўра-Музтарибларникига тушар, шу ерда отини қолдириб, Самарқанд, Бухоро, Хўжанд, Қўқон, Фарғона шаҳарларига шоир ва олим дўстлариникига йўл олар экан³.

Хаттотлик, косиблик, муҳрдорлик билан шуғулланган.

1912 йилнинг биринчи ярмида Сайрамда вафот этган. Қабри ўша ерда.

Шоирнинг шеърлари ҳаётлигида турли баёз-тўпламларда босилган. 1914 йили шогирди Тавалло устози асарларини йиғиб, «Девони Мавлавий Юсуф Сарёмий»¹ номи билан нашр эттирди. Совет даврида унинг ижодига етарли эътибор берилмади. Кўпинча, диний-мистик шоир сифатида қораланди. Шунга қарамай, айрим мутахассисларимиз асарларидан айрим намуналарни антологияларга киритдилар². Мақсуд Шайхзода эса, шоирнинг юксак шеърий маҳоратига диққатни қаратди³.

Сарёмий ижоди, асосан мустақилликдан сўнг ўрганилиб, ҳаққоний баҳоланмоқда. Жумладан, 1999 йили М.Тожибоева «Юсуф Сарёмий ҳаёти ва ижоди» мавзуида номзодлик диссертацияси ёқлади⁴. 2002 йили эса, у профессор Б.Қосимов билан биргаликда шоирнинг ҳозирча бизга маълум

² Қаранг, Пўлатжон Домулло Қайюмов, «Тазкираи Қайюмий», 3 жилдлик, 2 – жилд, Т., 1998, 365 – 367 бетлар

³ Қаранг, Мўминжон – Тошқин. Тошкент шоирлари... Қўлёзма, 2 – дафтар, Т., 1948, 141 – бет

¹ Девони Мавлавий Юсуф Сарёмий, Т., 1914

² Қаранг, Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 4 – том, 1 – китоб, Т., Ўздавнашр, 1960, 179 – 196 бетлар. Нашрга тайёрловчи А.Абдуғафуров.

³ Қаранг, «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1965 йил 17 апрел.

⁴ Тожибоева М.А. Юсуф Сарёмий ҳаёти ва ижоди, номзодлик дис. автореферати, Т., 1999.

бўлган шеърлари асосида нисбатан тўлиқ ҳисобланган «Танланган асарлар»и нашрини амалга оширди⁵.

Айрим мутахассислар Сайрам тарихига бағишланган диний-афсонавий мазмундаги «Рисола» номли асарни ҳам Юсуф Сарёмийга нисбат берадилар. Лекин бу ҳали қўшимча далил ва маълумот талаб қилади.

«Юсуф», «Юсуфий» тахаллуси билан шеърлар ёзиб, замонасида катта шуҳрат қозонган бу шоирнинг шеърляти тасаввуф доирасида қолган эмас. Унда «ишқи мажозий» йўналишидаги шеърлар, муайян тарихий шахслар, воқеаларга бағишловлар, ҳатто ҳажвиялар ҳам бор. Масалан, унинг «Оҳким, қилди букун тарки жаҳон эчкигинам» деб бошланадиган, қочириқларга ғоят бой «марсия-ҳажвия»си миллий уйғониш даври адабиётининг энг кўркам намуналаридан. Қолаверса, у анъанавий поэтик жанрларни замонга хизмат эттира олган, унга давр ҳодисаларинигина эмас, руҳини ҳам имкон доирасида киритишга муваффақ бўлган шоир эди.

Саидрасул Азизий (1866-1933) давр етиштирган янгича қарашдаги зиёлилар вакили. Тошкентда туғилган. Отаси Саидазизхўжа замонасининг илмли одамларидан бўлган. Бошланғич таълимни эски мактабда олади. Сўнг Тошкентдаги «Мадрасаи Махмуд дастурхончи»да ўқийди. Мустақил рус тилини ўрганади. 1-рус-тузем мактабини битиради. «Мадрасаи Махмуд дастурхончи»да мулдаррислик қилади. 1900 йили Тошкентдаги ўзи ўқиган рус-тузем мактабига ишга таклиф қилинади. Сўнг Ўқитувчилар семинариясида «шарқия муаллимлиги»ни олиб боради. Шу сабабли бўлса керак, халқ орасида «насоро махсум» («кофир махсум») деб ном олган.

Азизий 1910 йили Москва ва Петербургда бўлди. Рус мактабида ишлаб юрган кезлари генерал К.Н. Блюмер билан яқиндан танишади. Азизий унга форс тилини, у эса, ўз навбатида бунга рус тилини ўрганишга кўмаклашади¹. Блюмер 1909 йили хизматдан бўшагач, Азизийни Русияга таклиф қилади. Унинг саёҳат хотиралари «Туркистон вилояти газети»нинг 1910-1911 йил сонларида босилиб чиқди.

Октябр ўзгаришидан кейин Туркистон Шарқшунослик институтида ўқитувчилик қилди. Адлия халқ комиссарлигида ишлади. 1933 йил 3 февралда Тошкентда вафот этди.

Азизий шоир ҳам эди, лекин мактабларни ислоҳ қилиш, илк замонавий мактаб дарсликлари яратиш борасидаги хизматлари самаралироқ бўлди. У рус-тузем мактабларида дарс бериш жараёнида ундаги европача ўқитиш усули, таълим-тарбия тизимини кузатиб, уни маҳаллий мактабларга олиб киришга уринди. Рус мактабларидаги дарсликлар, хусусан, Сирдарё халқ билим юрти директори С.М.Граменицкийнинг ўқиш китоблари билан қизиқди¹. Бунинг натижаси сифатида «Устози аввал» дарслиги майдонга келди.

⁵ Юсуф Сарёмий. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2002

¹ С.М.Граменицкий (1859–1919), 1892–1912 йиллардаги Сирдарё вилоят халқ билим юрти директори, кўплаб дарсликлар муаллифи. Мутахассислар фикрича, Азизий ўз асаридаги рус адабиёти намуналарини беришда кўпроқ унинг 1889 йили Тошкентда нашр этилган «Книга для чтения» китобига суянган.

«Устози аввал»-биринчи ўзбекча алифбе дарслиги. 1900 йили ёзилиб, 1902 йили босилиб чиқди. 17 мартаба нашр қилинди.

Асарнинг қурилиши: муаллиф дастлаб ҳарфлар ва уларнинг ёзилиш тартиби билан таништиради. Сўнг уларга ихчам матнлар илова қилади. Шу тарзда 20 га яқин ҳикоя келтирилган: учтаси шеърӣ, қолганлари насрий.

Ҳикоялар мазмуни уч йўналишда: 1) халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимиздан олиб ёзилган; 2) рус классик адабиётидан қилинган таржималар; 3) муаллифнинг ўзи яратган.

С.Азизий рус адабиётидан қилинган илк бадий таржималар муаллифларидан. У И.Крилов масалларидан, Л.Н.Тостой ҳикояларидан таржималар қилиб, дарслигига киритди. Таржимашунос олимларимиз аниқлашларича, XIX асрнинг охири XX аср бошларида Л.Н. Толстойнинг кичик асарларидан 34 таси таржима қилиниб, ўзбекча дарсликларга киритилган. Шулар орасида «Устози аввал»нинг маълум ўрни бор.

Фитрат, Чўлпон, Қодирий тимсолидаги чинакам янги адабиётимизнинг майдонга келишида ижтимоӣ-сиёсий шарт-шароит билан биргаликда мазкур маданий-адабий ўзгаришлар ҳам муҳим омиллардан бўлган эди.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ (1825-1897)

Комил-шоир, хаттот, бастакор, мусиқашунос, таржимон, давлат арбоби. Унинг ибратли фаолияти замондошлари ва кейинги давр илм аҳлининг эътирофига сазовор бўлган. Кўплаб тадқиқотчилар бу улкан ижодкор ва сиёсатдон фаолиятига қизиқиш билан қараганлар.

Ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши. Хива хонлиги Россия империясининг вассалига айлантирилган 1873 йилдан бошлаб рус олимлари тадқиқотларида Комил хусусида фикр юритилганлиги кузатилади. Санкт-Петербургда чоп этилган «1873 йилги Хива юриши» сарлавҳали русча расмий манбада, Ф.И.Лабисевичнинг ўша йил воқеаларига тааллуқли «1873 йилги Хива юришининг баёни» (Описание Хивинского похода 1873 г.) номли китобида у ҳақда маълумотлар бор. Мак-Гаханнинг инглиз тилидан таржима қилиниб, 1875 йилда Москвада чоп этилган «Военные действие на Оксусе и падение Хиви» (Оксусдаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хиванинг таслим бўлиши) китобида ҳам Комил фаолиятига махсус тўхталинган. «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Н.Остроумовнинг у ҳақдаги қайдлари XIX асрнинг 80-90-йилларида битилган.

Ўзбек халқи маданий меросига нигилистик қарашлар тўла ҳукмрон бўлган шўро тузумининг дастлабки ўн йилликларидаёқ Москвада нашр этилган икки китобда¹ Комилнинг мусиқа соҳасидаги ишлари хусусида қизиқарли мулоҳазалар баён этилган эди.

XIX аср манбаларининг аксариятида, жумладан, Огаҳийнинг «Гулшани давлат», Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий», Аҳмад Табибийнинг «Мажмуат уш-шуаро» каби асарларида Комилнинг оташзабон шоир ва тадбиркор давлат арбоби сифатидаги фаолияти юқори баҳоланган.

Шўро даврида Комил шеърий мероси дастлаб 1945 йили О.Шарафиддиновнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» хрестоматияси, орадан икки йил ўтгач «Ўзбек поэзияси анталогияси» орқали кенг ўқувчилар оммасига етказилди. Адабиётшунос Маҳмудали Юнусовнинг Комил ижодига бағишланган номзодлик диссертацияси ҳам шу йили ёқланди, 1958 йили китоб ҳолида нашр этилди. 50-йиллардан бошлаб Комил ҳаёти ва ижоди мактаб ва олий ўқув юртлари дастур, дарслик ва қўлланмаларига киритилди. Жумладан, /Каримовнинг олий ва ўрта махсус ўқув юртлари учун тузган дарсликларида Комил ҳаёти ва ижодига алоҳида ўрин ажратилди. 1980 йили босилиб чиққан «Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик»нинг V томида ҳам «Муҳаммадниёз Комил» деб аталувчи махсус қисм бўлиб, у А.Ҳайитметов қаламига мансуб. Бундан ташқари, олимнинг Комил ҳаёти ва ижодининг турли жиҳатларига бағишланган бир неча мақолалари эълон қилинган.

XIX асрнинг 80-йиллари бошида Хивада литография ишга туширилган чоғданок Комил асарлари чоп этила бошлади. Шоир девонлари тўлдирилган, қайта кўрилган ҳолда беш марта, Тошкентда эса 1909 йилга келиб «Девони Мавлоно Комил маа таворихи шоҳони Хоразм» номи билан нашр қилинди. Шўролар даврида бу иш анча кечикиб амалга оширилди, яъни 1961 йили унинг «Танланган асарлар»и, 1975 йили «Девон»и нашрдан чиқди.

ҲАЁТ ЙЎЛИ

Муҳаммадниёз Комил 1825 йили Хивада туғилди. Отаси Абдулла охунд мадрасада мударрислик қилган. Муҳаммадниёзга берилган паҳлавон лақаби болалик чоғида эркалатиб эмас, балки навқирон йигит ёшларида жанг майдонларида кўрсатган ажойиб жасоратлари эътирофи сифатида берилган. Комилнинг чиндан ҳам намуна бўларли жасоратлар кўрсатган, ўта тадбиркор сарбозбоши бўлганлиги ҳақидаги Муҳаммад Юсуф Баёний маълумотлари буни тасдиқлайди. «Шажараи Хоразмшоҳий»да ёзилишича, Хива хонининг душмани бўлмиш ёвмитларнинг забардаст паҳлавони ва уста мергани Қораболоқ номли саркардага ҳеч ким бас кела олмай турган танг бир вазиятда Комил ўз қудрати, жасорати ва тадбиркорлиги билан уни енгиб, орқага қайтишга мажбур қилади ва Муҳаммадмурод девонбегининг марҳаматига сазовор бўлади.

¹ Буларнинг биринчиси Б.Раҳмонов ва М.Юсуф Девонзода қаламига мансуб «Хоразм мусиқий тарихчиси» (1925), иккинчиси эса В.Беляевнинг «Музыкальные инструменты Узбекистана» («Ўзбекистоннинг мусиқа асбоблари», 1933) китобидир

Комил дастлаб эски мактабда, сўнгра Хива мадрасаларидан бирида таълим олади. Отаси вафоти муносабати билан иқтисодий танглик важдан ўқишни бир мунча вақтга кечиктириб, савдогар бобоси Хўжаш маҳрам хизматида қойим туради ва кейинроқ унинг моддий ёрдами билан тахсилни ниҳоясига етказди.

Талабалик давридаёқ шеърлари эл назарига тушади. Натижада уни Хива хони Сайид Муҳаммадхон саройга, мирзалик лавозимига таклиф этади. Муҳаммад Раҳимхони соний ҳукмфармолиги даврида эса Комил тез орада мирзабошилик лавозимига тайинланади. Русия империяси Хива хонлигини босиб олиш учун уруш бошлаган 1873 йили Комил худди шу мансабда эди. Давлат арбоби сифатида Комилга аввало тасалли берган, кейинчалик эса бошига кўпдан-кўп кулфатлар ёғилишига сабаб бўлган воқеалар ўша даврларда рўй беради. Гап шундаки, чор Русияси Хивага юриш бошлагунга қадар бутун Дашти Қипчоқ (жумладан, Туркистон, Авлиё ота, Чимкент)ни, Тошкент, Хўжанд, Ўратепа, Жиззахни, ва ниҳоят Самарқандни ғоят шафқатсизлик билан қонга ботириб, босиб олган, минглаб бегуноҳ кишиларнинг ёстиғини қуритган эди. Хива хонлигидаги сарой аъёнлари босқинчи рус армиясининг қурол-яроғи ҳам, профессионал тайёргарлик даражаси ҳам ўзлариникидан аллақанча юқори эканини, унга тенг келишнинг амалда иложи йўқлигини яхши билишарди. Душман кўшинига қарши очикчасига урушишнинг фажеъ интиҳоси маълум эди.

Хива хонлиги саройидаги амалдорлар юрт устига ёпирилиб келаётган боқинчиларга муносабат масаласида бир-биридан кескин фарқ қилувчи икки гуруҳга бўлиниб қолади. Девонбеги Матмурод бошлиқ биринчи гуруҳ кучлар нисбатини ҳисобга олмай, эл-юртни қонга ботириши муқаррар бўлган жиҳод тарафдори эдилар. Мирзабоши Комил, хоннинг маслаҳатчиси Саид Амиркул Умар (илгариги хон Саид Муҳаммад Раҳимхоннинг амакиси) ва унинг ҳамфикрлари эса юрт имкониятларини тўла ҳисобга олган ҳолда иш кўриш, босқинчи томон билан муросаю мадора йўлини тутиш, шу тариха ҳуқуқлари чекланган ҳолда бўлса ҳам хонликни сақлаб қолиш фикрида эдилар. Кейинги воқеалар Комил ва унинг ҳамфикрлари ҳақ эканлигини кўрсатди. Туркистон генерал губернатори фон Кауфман бошчилигидаги рус кўшини охиригача жанг қилмоқчи бўлган хонлик кўшинларини улар умрида кўрмаган баҳайбат тўплардан ўққа тутиб, қириб ташлади, қанчадан-қанча инсон қони беҳуда тўкилди.

Шароит оғир эди. Ўша йили баҳорда руслар Хивани эгаллаган, хон пойтахтни ташлаб чиқишга мажбур бўлган эди. Эркинликни бутунлай беришдан кўра ярим-ёрти сақлаб туриш маъқул топилди. Натижада, 1873 йилнинг 12 августида Хива яқинидаги Гандимиён қишлоғида Русия билан Хива хонлиги ўртасида шартнома тузилди. Бу шартнома тарихга “Гандимиён шартномаси” номи билан кирди. Унга кўра, Хива хонлиги ўша санадан эътиборан вассал бўлиб қолар ва хонлик ҳудудида русиялиларга қатор имтиёзлар берилар эди. Шу йўл билан Хиванинг тўпга тутилиб, вайрон этилиши, бўлажак ҳарбий-маъмурий тартиблар олди олинди. Озроқ муддатга

бўлса-да, маҳаллий идора сақланди. Шунинг асосий ташкилотчиси Мухаммадниёз (Комил Хоразмий) эди.

Комил фаолиятининг бу жиҳати ўз юртидаги ва хориждаги сиёсатдонлар эътиборини тортди ва улар томонидан аксар ҳолларда юксак баҳоланди. Чунончи, Хива хонлигидаги 1873 йил воқеалари ҳақида инглиз тилида махсус китоб чоп эттирган Мак-Гахан Комилнинг сулҳпарвар ва тадбиркор киши эканини таъкидласа, Хива хонлигига қарши жангларда бевосита иштирок этган Ф.Лабисевич унинг тўғрисида бундай ёзган эди: «Матниёз хонликнинг оғир, кулфатли пайтларида, Хива аҳолиси ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган бир вақтда, бутун куч-қувватини сарфлаб, бекорчи ғазаб ва жаҳлни босишга, англашилмовчиликлар сабабини аниқлашга ва юзага келган ихтилоф яхши натижалар билан тугашига ҳаракат қилди. Матниёзнинг бу вақтда ўз Ватанига кўрсатган хизмати бекиёс катта бўлди».

Шуниси ҳам борки, 1873 йил қирғинбаротини ўз кўзлари билан кўрган баъзи маҳаллий муаррихлар анча кейин битилган асарларида Комилнинг бу даврдаги фаолиятига бир мунча салбий муносабатда бўлганлар. Бу ҳол Баёний ва Лаффасий асарларда кўпроқ сезилади. Аммо ўша даврдаги ўта оғир аҳвол чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрилса, Комил тутган йўл эл-юрт манфаатига мувофиқ келганлиги маълум бўлади. Чиндан ҳам Хива хонлиги вассал сифатида бўлса-да сақланиб қолганлиги, юртга Мухаммад Раҳимхони сонийдек тиниқ фикрли, мударбир, маърифат ҳомийси етакчилик қилгани туфайли воҳада илм-фанни, маърифатни, адабиёт ва санъатни, халқ хунармандлигини ривожлантириш, асрлар бўйи сақланиб қоладиган ноёб қурилишларни амалга ошириш учун муайян имкониятлар вужудга келди. Авваллари хонликда умуман бўлмаган янгича мактаблар, шифохоналар, суратхона, босмахона сингари маънавият ўчоқлари пайдо бўлди. Ана шуларнинг ҳаммасида ўттиз йилдан ортиқ давр мобайнида хон саройининг нуфузли кишиларидан бўлмиш Комилнинг ҳам ўзига яраша улуши бор албатта.

1873 йил воқеаларидан сўнг сургунга жўнатилган Матмурод девонбеги ўрнига тайинланган Комил хонликнинг Россия империяси билан муносабатларини созлаш, пойтахт корчалонларининг бебошлиklarини жиловлаш соҳасида муҳим ишларни амалга оширди. Бироқ орадан етти йил чамаси вақт ўтиб, Мухаммад Раҳимхон ўз собиқ девонбегиси Матмуродни Калуга сургунидан озод қилдириб, яна аввалги мансабига қўйгач, Комил мирзабошлик лавозимиغا туширилади. Бу ҳол унга қаттиқ таъсир қилади. Матмурод бошлиқ эски муҳолифларигина эмас, мустамлака маъмурияти ҳам унга нисбатан ёмон муносабатда бўлди. Ҳатто Комилнинг Хива хонлиги ва Русия империяси муносабатларини созлаш йўлидаги фидойилиги ҳам қадрланмади. У камситилди, таҳқирланди. Комилга мустамлака амалдорларининг бундай муносабати рус қўшинлари Хивани босиб олган дастлабки кунларданок бошланган эди.

Хива хонлигидаги 1873 йил воқеаларидан ўн саккиз йил кейин Комил Тошкентга келганида у билан учрашиб, уйда меҳмон қилган Н.Остроумов кундаликларида шундай қайдни ўқиймиз: «Сухбат Хива хусусида борди, -

дея қайд қилади кундалик соҳиби, - собиқ бош инспектор Кунни эсладик. Кунни мирзабоши ўз буйруқларига салгина қаршилиқ кўрсатгудек бўлса, Хиванинг қозикалони кетидан Сибирга жўнатаман деб қутку солувчи амалдор сифатида таърифлади». Баъзи манбаларда гўё Комил билан ижодий ҳамкорлик қилган кадрдон киши сифатида кўрсатилган А.Кун унга шундай кўнгилсиз муносабатда бўлгач, генерал губернаторликдаги бошқа амалдорларнинг муносабати ўз-ўзидан аён. Чиндан ҳам умрининг охирларида қаттиқ кўз касалига йўлиқиб, дардига даво истаб келган Комилга мустамлака маъмурлари қанчалар лоқайд муносабатда бўлганликлари, йиғлай- йиғлай ўз юртига қайтиб бориб, тез орада ҳаёт билан видолашганлиги ўша давр тарихий манбаларида қайд этилган. Комил 72 ёшида, 1897 йили вафот этади. Бу хусусда унга замондош муаррих Лаффасий ўз тазкирасида қуйидагича ёзади:

«Комил паришонҳол бўлганидин ғаму ҳасратлар тортиб, натижада икки кўзига қора сув келиб, ожиз бўлиб қоладур. Комил паришон аҳвол, кўзидан айрилиб бетоблиғ бистариға бош кўюб, Хива табиблариға бир неча муолажа қилдирса-да, ҳеч фойда бермай, балки аввалгидан ямонлашади. Шул сабабли, Комил хондин рухсат олиб, Тошкандға бориб кўзини дўхтурларға муолажа қилдирадур. Аммо кўзнинг оғриғи кундан-кун шиддатлиғ бўлган ҳолида, ҳеч бир натижа ҳосил қилмай, Комил Хивага қайтиб келадур. Доғи кўзининг дарди аввалгидан шиддатлиғ бўлғонин баён қилиб, хонға арза берадур. Хон доғи анга тасаллийи хотир бўлгудек ҳеч бир марҳамат-илтифотлар қилмайдур. Аммо мирзабошилиғ мансабин ўғли Муҳаммад Расулбойға марҳамат қиладур. Комил жуда ҳам дард чекиб, шикаста хотирликда асҳоли хасталиқға дучор бўлуб, уч кун муддат ёстукқа бош кўюб, 1315 йил, ит йилида 72 ёшида юз минг надоматлар билан охиратға сафар қиладур». Синхрон жадвалга кўра 1315 ҳижрий йили милодий 1897 йил 2 июнидан 1898 йил 21 майгача бўлган муддатни ўз ичига олади. Мучал ҳисобича ит йили 1897 йил 21 мартдан бошланган. Лаффасий Комил вафот этганида 72 ёшда бўлганини айтишига қараганда, у 1897 йили дунёдан ўтади.

Комил хаттотлик билан ҳам мунтазам шуғулланди. Қўлёзмаларни кўчириш, китоб тайёрлаш ишларида фаол қатнашди. Устоз Муҳаммад Панох, Худойберган Муҳркон девон, Муҳаммад Шариф арро девон, Матёқуб Харрот девон каби шогирдлар етказди. Унинг ўғли Муҳаммад Расул ҳам яхшигина хаттот эди. “Мирзо” тахаллуси билан шеърлар ёзган, девон тузган шоир эди.

Маълумотларга қараганда, Комил Хоразмий икки марта Москва, Петербург шаҳарларида бўлган. Биринчиси 1873 йилга тўғри келади. Иккинчи мартаба 1883 йили Муҳаммад Раҳимхон Соний-Феруз бошчилигидаги 17 кишилиқ ҳайъат таркибида борган. Дастлаб, 1891 йилда, сўнроқ 1896-1897 йилда Тошкентга саёҳат қилган. Шунингдек, унинг шеърларида Афғонистон сафари, жумладан Бухоро орқали Мозори Шарифга, ундан /азнага боргани ҳақида маълумотлар учрайди.

Поэтик мероси. Комил замонасидаёқ шоир сифатида катта эътибор ва эътирофга сазовор бўлди. Масалан, таниқли шоир Рожий уни ўзига устоз билади, номини Огаҳий билан ёнма-ён кўяди:

Сўз камолидин Рожий, огоҳ эрса, тонг йўқким,
Бор аниси дамсози Огаҳий била Комил.

Шунга яқин сатрларни XX аср шоирларидан Партавда ҳам учратиш мумкин. У 30 ёшларида Огаҳийдек шоирнинг эътиборига тушди ва номи “Гулшани давлат” асарига киритилди. “Наврас фикр ва тоза таъбу шуародин фазл ва хунар аҳли аросинда мумтоз Паҳлавонниёзким, фозиллар гуруҳи ичра тахаллуси Комилдур”,-деб таништиради ўқувчига уни Огаҳий. 1880-1881 йилларда эса Шайх Сулаймон Бухорий “Луғати чигатойи ва турки усмоний” (“Чигатойча ва усмоний туркича луғат”) да айрим сўзларга изоҳ бериш учун Комил шеърларидан ҳам фойдаланади.

Комил Хоразмий ўз шеърларини тўплаб, девон қилган. Ўтган асрнинг охири, XX аср бошида тузилган бир қатор баъз (тўплам, антология)ларда ҳам шеърлари учрайди. Девони шоир ҳаётлигидаёқ нашр қилинган. Биринчи нашри 1880-1881 йилларга тўғри келади. Хивада тошбосмада (литография) босилган эди. Иккинчи мартаба Хивада 1895 йили босилди. Бу нашр олдингига нисбатан тўлиқроқ. Китоб учинчи мартаба 1909 йилда Тошкентда нашр этилган. Айрим шеърлари “Туркистон вилоятининг газети”да босилган. Учала нашр ҳам Комил шеърларини тўла қамраб олмайди.

Маърифатпарварлик лирикаси. Хива хонлиги ҳаётида Русия босқини муносабати билан рўй берган воқеалар бадиий ижодда, жумладан, Комил ижодида ҳам ўз ифодасини топди. Русия Қўқон хонлиги ҳудудларини босиб олиб, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ўз вассалига айлантирганидан бошлаб ўлка ижтимоий-маданий ҳаётида баъзи янгиликлар ҳам рўй берган эди. Шулардан бири бутун Марказий Осиёда Комил, Сатторхон, Фурқат, Сайидрасул Азизий, Рожий Марғилоний каби илғор зиёлилар томонидан асос солинган янгича маърифатпарварлик йўналиши ва адабиёти эди.

Бу янги йўналиш асосчилари рус фан-техникасини, тили ва маданиятини эгаллаш, шу йўл билан миллатни жаҳоннинг ривожланган халқлари даражасига етказиш лозим, деб ҳисоблардилар. Айни вақтда улар ўлканинг чоризм томонидан босиб олинганлигига кескин салбий муносабатда бўлиб, бой маданий меросга, маънавиятга эга ўз халқининг жаҳоний шуҳрат топган тарихий ўтмишидан фахрланар эдилар. Маърифатпарварлар ўз тарихий, бадиий, публицистик асарларида ана шу жиҳатларни халқ ҳукмига ҳавола этишар, унда янгидан-янги фикрлар туғилишига эришишар эди.

Янгича маърифатпарварлар халққа ўз ҳақиқий мақсадларини етказиш йўллариини изладилар ва топдилар. Туркистон генерал губернаторлигининг мафкура соҳасидаги энг ишончли вакили бўлмиш Н.П.Остроумов XIX аср 80-йилларининг биринчи ярмидан бошлаб, ўлкада маҳаллий тилда чиқадиган ягона вақтли матбуот органининг муҳаррири эди. Янгича маърифатпарварлик йўналишининг бир томонига – унда рус фан-техникаси, тили ва маданиятини эгаллашга даъват борлигига маҳлиё бўлган бу йирик

миссионер Сатторхон, Фуркат, Шарифхўжа, Муҳиддинхўжа, Рожий Марғилоний сингари даврнинг илғор зиёлилари қаторида Комилни ҳам «Туркистон вилоятининг газети»га жалб этди. Натижада уларнинг ва Муқимий, Муҳйи, Ибрат каби забардаст қалам соҳибларининг асарлари газетада чоп этилди.

Шу тариқа Комилнинг янгича маърифатпарварлик йўналишидаги бир неча асарлари яратилди ва 1891 йилдан бошлаб мазкур газетада эълон қилинди. Шоирнинг «Ики шўх» радифли ғазал ушбу йўналишдаги асарларидан бўлиб, у мавзу, ғоя, новаторона руҳ ва маҳорат жиҳатидан ҳам ижодкорнинг бунгача яратган асарларидан кескин фарқ қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида «Ики шўх» радифли шеърнинг дастхат нусхаси, унинг газета саҳифасига киритиш учун тайёрланган корректураси, корректура устига муҳаррир томонидан битилган қайдлар ҳамда шеър қаерда, қандай муносабат билан дунёга келгани хусусидаги Н.П.Остроумов кундалигидаги ёзувлар ҳам сақланиб қолган. Маълум бўлишича, Комил 1891 йилнинг 28 августидан 13 сентябригача валиаҳд шахзода Асфандиёрга ҳамроҳ сифатида Тошкентда бўлган вақтида 9 сентябрь куни шаҳарнинг эски шаҳар қисми бошлиғи, кейинчалик 1892 йилги вабо қўзғолонининг асосий айбдорларидан саналиб ҳибсга олинган ва Қўқон турмасида ҳалок бўлган Инъомхўжа Умрехўжа ўғлининг Эгарчи маҳалладаги ҳовлисида меҳмон бўлиб, йирик маърифатпарварлардан Муҳиддинхўжа ҳамда Шарифхўжа билан даврнинг долзарб масалалари хусусида суҳбатлашган. Ундан сал илгарироқ, яъни 5 сентябрда Комилни Н.П.Остроумов ўз уйига меҳмонга таклиф қилган. Бу ерда Сатторхон Абдуғаффор ўғли билан ҳам суҳбатда бўлган. Остроумов Комилни Тошкент эрлар гимназиясига ҳам олиб бориб, у ердаги дарсхоналар, ўқув қуроллари, бой кутубхона ва бошқалар билан, типо-литографияда эса пойтахт матбаачилиги усуллари билан батафсил таништирган.

«Ики шўх» радифли ғазали шоирнинг Остроумов хонадонидаги меҳмондорчиликдан олган таассуротлари асосида дунёга келган. Зотан Остроумовнинг ўзи шеърнинг газетада чоп этиш учун тайёрланган корректураси ҳошиясида «Хива хонининг мирзабошиси Паҳлавон Мирзабошининг 5 сентябрда менинг уйимда ўтказган кечасидан хотира тарзида ёзган шеъри» деган қайдни қолдирган.

Газета муҳаррири ўз уйида Комилнинг меҳмон бўлгани хусусида кундаликка анча қайдлар битган. Бу қайдлар «Ики шўх» радифли ғазал қайси куй ва хонишлар билан, қайси мусиқа асбобида, ким томонидан ижро этилганлиги, улардан шоир қанчалар таъсирланганлиги хусусида маълумот бериши жиҳатидан, айниқса, қимматли: «Чойдан кейин биз меҳмонхонага ўтдик,-деб ёзади Н.Остроумов,- Паҳлавон Мирзабоши диванда ўтириб, катта қизимнинг роял чалишини тинглади. У Хивача ҳамда форсча куйларни, «Қиз муножоти»ни ва бошқа баъзи пьесаларни чалиб берди. Қария мусиқани ва рус халқининг баъзи кўшиқларини диққат билан тинглади».

Оврупо ва шарқ мусиқа меросидан баъзи намуналарни, рус халқ кўшиқларини фортепьяно жўрлигида тинглаш, чамаси, Остроумовнинг икки

қизи ижро этган бал рақсларини томоша қилиш натижасида яратилган «Ики шўх» радифли ғазалнинг шоир асарлари нашрига кирмаган муаллиф дастхати асосидаги матни қуйидагича:

Солурди ғамза хадангин камона ул ики шўх,
Мани ул ўқға қилурлар нишона ул ики шўх.

Ҳам ики гул киби бир шохдин очилмишлар,
Қилур навосини ҳам булбулона ул ики шўх.

Эшитса бандаси бўлғуси Зухроу яна Баҳром,
Рубобу чанг ила тузса тарона ул ики шўх.

Боқиб жамолиға юз тил била фиғон айлар,
Етурса илкини фартапиёна ул ики шўх.

Қилурда нола арақдин ики юз бўлуб гул фом,
Кўзумдин айлади қон ёш равона ул ики шўх.

Қучоқлашиб бўладур бир-бирига жуфт андоқ,
Ки тоқупўсти Ирамға дугона ул ики шўх.

Агарчи ҳуснда маъшуқи аҳли оламдур,
Валек нола қилур ошиқона ул ики шўх.

Парилар эрдимукин, учтилар кўзумдин ё,
Фаришта эрдиму чархи ошёна ул ики шўх.

Бириси Комил бедилғадур баче матлуб,
Агарчи хўблар ичра ягона ул ики шўх.

Н.Остроумов шахсий фондидаги нусха билан Комилнинг қўлёзма ва тошбосма девонларидаги матнларни қиёслаш шуни кўрсатадики, муаллиф ғазалнинг дастхат нусхасини «Туркистон вилоятининг газети» муҳарририда қолдириб, Хивага боргандан сўнг асар матни устида қайта-қайта ишлаган, деярли ҳар бир байтга ўзгартиришлар киритган. Айни вақтда Комилнинг янгича маърифатпарварлик қарашлари алоҳида маҳорат билан намойиш этилган қуйидаги икки муҳим байтни ундан тушириб қолдирган:

Боқиб жамолиға юз тил била фиғон айлар,
Етурса илкини фартапиёна ул ики шўх...

Қучоқлашиб бўладур бир-бирига жуфт андоқ,
Ки тоқупўсти Ирамға дугона ул ики шўх.

Бу икки байтнинг алоҳида аҳамияти шундаки, Комил бадий санъатлардан зўр маҳорат билан фойдаланиб, маҳбубанинг нозик

бармоқлари сеҳри билан дардли куйлар таратаётган фортепьянони маъшука жамолига боқиб фиғон чекаётган бағри қон ошиқ шамойилида гавдалантиради. Мислсиз новаторона манзара ва ҳолат яратади. Иккинчи байтдаги бир-бирининг бағрига жо бўлиб ҳароратли рақс ижро этаётган икки гўзални Эрам боғининг чирмашиқ гулларига ўхшатиб, ўта кўркам ва ўзига хос ташбеҳ қўллайди. Юқоридаги икки байтда фортепьяно иборасининг ишлатилиши, Оврупоча турмуш тарзига хос рақснинг бунчалар маҳорат билан тасвирланиши Комил шеърининг учунгина эмас, балки бутун кўп асрлик шарқ шеърининг учун янгилик эди. Байтларнинг кейинчалик Комил девонларига киритилмай қолишига келсак, шеърда ифодаланган фортепьяно ва Оврупоча рақс тушунчаси ҳали у вақтларда Хива хонлигида умуман бўлмаганлиги сабабли, улар ўқувчи тасаввурига сингмай қолиши назарда тутилган бўлса керак.

Анъана ва маҳорат. Шарқда девон тузиш маълум анъанага эга эди. Жумладан, шеърлар дастлаб жанрлар бўйича (ғазал, рубоий, туюқ каби), сўнг эса уларнинг ҳар бири ички алифбо тартиби (қайси ҳарф билан тугашига қараб) билан жойлаштирилган. Шеърларнинг, чунончи ғазалларнинг ғоя ва йўналиши, мавзуй-мазмунни ҳам белгилаб қўйилган эди. /азал аксарият ишқ ҳақида ёзилади. Ишқ эса икки мазмунни “ишқ илоҳий”, “ишқ мажозий”ни англатади. Биринчиси, Оллоҳ ишқ, Худони севиш, иккинчиси ердаги гўзалга ошиқлик эди. Ҳар иккисининг ифода воситалари, образ тимсолларида ўхшашлик бор. Қолаверса, тасаввуф таълимоти бўйича, борлик, инсон ёки гўзал ёр ҳам Ҳақ жамолининг жилваси. Демак, унга муҳаббат Оллоҳга бўлган ишқ даражасига етиши керак.

Шоирлар ўз салоҳиятларини кўпроқ мана шу доирада намойиш этар эдилар. Комил ғазалларида ҳам бу мавзу кенг ўрин эгаллайди.

“Айну””шин”у “қоф”инга то бўлди кўнглум мубтало
“Дол”у “ро”у “дол”у ҳажрингдин даме эрман жудо,-

деб бошланади шоирнинг бир ғазали. Яъни “айн”, “шин”, “қоф” - “ишқ”инга кўнглум мубтало бўлганидан буён “дол”, “ро”, “дол”-“дard”у ҳижронингдин бир нафас (даме) ҳам холи эмасмен, демоқда шоир. Шеър бошдан охиригача шу тарзда ҳарфлар ўйини билан давом этади. Бундай усулни шарқ шеър илмида китобат санъати деганлар.

Мана, яна бир байт:

Юзунг мусҳафи шарҳи ўлғай неча-
Китобу китобу китобу китоб.

Мусҳаф Қуръондир. Шоир ёр юзини муқаддас Қуръон саҳифасига ташбиҳ этипти. У шарҳ этилгудек бўлса, неча-неча китоб бўлади, демоқчи. Мазмунда илоҳий ишқ жилва қилипти. Муайян сўзнинг муайян ўриндаги такрори ҳам санъат. Бундай усулни муқаррар санъати дейдилар. У керакли фикрни кучайтиришга хизмат қилади.

Шоир ёр таърифида анъана изидан бориб, чиройли ташбихлар, манзаралар яратди:

Жонбахш лаълинг устида ул холи ҳиндулармудур,
Ё чашмаи ҳайвон уза доғи сияхмўлармудур.

Лаъл-қизил қимматбаҳо тош, ёқут. Уни шоирлар ёрнинг лабига қиёс қилганлар. Бу лаъл ошиққа жон бағишлайди. Шунинг учун у жонбахш. Қора холни “холи ҳинду” деганлар. Шоир ёрнинг лаби устидаги қора холини таъриф этмоқда. Ҳинду кўриқчи маъносида ҳам келади. Лаълни (қимматбаҳо нарсани) кўриқлаш учун кўйилган посбон маъноси ҳам бор.

“Чашмаи ҳайвон”-ҳаёт суви. Бир ичган киши асло ўлмайдиган обиҳаёт. Зоғи сияхмў-қора қарға. Лаб ва унинг устидаги хол обиҳаёт ва унинг бўйидаги қора қарғага ташбих этиляпти.

Шоир ёр сиймоси-тимсолини беряпти. Жумладан, лаб ва холини таъриф этипти. Таъриф бошдан охиригача ташбих (ўхшатиш) асосига қурилган, “мудур” кўшимчаси эса унга сўроқ маъносини беради, “ё” айирув боғловчиси сўроққа янги маъно юклайди. Шоир гўё галга солади: ундаймикин, бундаймикин,-деяётгандек бўлади. Яъни: жон бағишловчи лабинг устидаги қора холмидир, ёки обиҳаёт бўйидаги қора қарғами? Бундай усулни тажоҳули ориф (билиб билмасликка олиш) дейдилар. Шоир икки фикрни ўртага кўйиб, биттасини аниқлаштирмоқчидек туюлади. Лекин аслида иккала фикрни ҳам тасдиқлатиб олади. Тажоҳули ориф шеъриятда кенг тарқалган поэтик санъатлардан.

“Аҳбоб”(“Дўстлар”) радифли ғазалида умрнинг ғаниматлиги, дўсту ёрнинг қадрига етмоқ кераклиги ҳақида гап кетади. Шеър шундай бошланади:

Тутунглар бир-бировнинг суҳбатини муғтанам, аҳбоб,
Ки барча бўлғумиз навбат билан бир-бир адам, аҳбоб.

Шеърни ўқир эканмиз, буюк Навоийнинг:

Ки бир кун бўлурмиз адам, эй рафик,
/анимат тутоли бу дам, эй рафик,-

деган сатрлари ёдга тушади. Шеърни ўқий бошлаймиз. Хўш, нима қилмоқ керак, деган хаёл бизни безовта қила бошлайди.

Комил “офтоб” радифли шеърида бу фикрни давом эттириб, тўғридан-тўғри шоҳга мурожаат қилади:

Эй шоҳ, ғарра бўлма жаҳон тахту жоҳига,
Гар бўлса афсаринг қамару гавҳар-офтоб.

(Эй шох, бошдаги тожинг ойу, унинг гавҳари-офтоб бўлганида ҳам бу дунёда тахту бойлигинга бино қўйма, мағрурланма) Хўш, нима қилмоқ керак? Йўл битта. Ҳар бир нарсадан ибрат олмақ зарур. Умрни қадрламоқ, яхшилик йўлида сарф этмоқ керак. Дўстликнинг қадрига етмоқ лозим.

Қани буни эшитадиган одам? Қани аждодлар тарихидан хулоса чиқарадиган авлодлар?.

Хубби дунё баски, Комил, қар қилибдур халқни,
Ҳеч ким олмас қулоққа дурри шахвори ҳадис.

(Эй Комил, мол-дунё меҳри халқни у қадар қар қилибдурки, ҳеч киши ҳадис аталган шахвор дурни қулоғига олмайди.) Кўриняптики, Комил тасаввуф билан бир қаторда ахлоқ, панд-насихат масалаларига ҳам алоҳида диққат қилади.

Комил лирикасида муҳаббат мавзуи айрича ўрин тутди. Комил бу мавзуда ғазал, мураббаъ, мухаммас, мустазод, маснавий, мусаббаъ ва бошқа шаклларда кўплаб асарлар яратган. Шоирнинг «Туркистон вилоятининг газети»да 1891 йил 6 сентябрда эълон қилинган дастлабки уч шеъри шу мавзудаги асарлардан иборат экани характерлидир. Шарқ мумтоз шеъриятининг энг яхши анъаналари руҳида камол топган бу улкан қалам соҳибининг муҳаббат лирикасида, бир томондан Навоий, Фузулий, Мунис, Огаҳий каби азамат шоирлар яратган шеърий тимсоллардан маҳорат билан фойдаланилса, иккинчи томондан, уларда Комил қаламигагина хос бўлган ноёб тимсолларни, хилма-хил бадиий кашфиётларни кўрамыз.

Шеърий асар соҳибининг маҳорати одатда ўзидан олдинги йирик санъаткорлар кашф этган тимсолларнинг улар нигоҳидан пинҳон қолган янги жиҳатларини очишдан иборат бўлса, балоғат чўққисига кўтарилган чоғларида улар ўша олдинги йирик санъаткорлардан мерос қолган тимсолларни инкор этиш, уларга акс тарафдан ёндашиш орқали ҳам ўқувчи қалбини ром этадилар. Навоийнинг «бўлмангиз» радифли машҳур ғазалига тахмис боғлаган Комил ҳар бандда улуғ шоир ғазалига шундай мисраларни заргарона пайванд қиладики, натижада улар битта қалам соҳиби ижодининг маҳсулидек янграйди. Бу ҳол тахмис боғлаган шоирнинг улкан маҳоратидан, ўз салафи эгаллаган юксак чўққига кўтарила олганидан далолатдир. Мана ўша бандлар:

Олам аҳлидин вафо осорини қилманг гумон,
Нақд умрим сарф этиб қилдим аларни имтиҳон,
Узлат истаб аҳли оламдин қочинг борича жон,
Ошнолиғ айлабон ўз жонингизга ҳар замон,
Боиси юз минг балоу меҳнату ғам бўлмангиз.

Гарчи Комил бўлди фуқаратдин алил, эй, аҳли васл,
Ҳажр ўтиға тушти андоғким Халил, эй, аҳли васл,
Лек топти ёр васлиға далил, эй, аҳли васл,

Гар Навоий ҳажр аро бўлди залил, эй, аҳли васл,
Энди навбат сизгадур, мунча муаззам бўлмангиз.

Комилнинг:

«Оҳким ҳар кимға молу жоними қилдим фидо,
Қилдилар яхшилиғимға минг ямонлиғ борхо,»-

матлаи билан бошланадиган бир ғазали буюк Навоийнинг:

Кимга жонимни фидо қилдимки, жоним қасдиға
Ҳар тарафдин юз туман тийғи жафосин кўрмадим,

байтидаги инсон қалби қаърига яширинган аламли туйғуларни чексиз
изтироб билан ифодалашда буюк устозга муносиб шогирд эканлигини
кўрсатади.

Фузулийга татаббу тарзида битилган бир ғазалида Комил:

Сунбул эрурму сарвға чирмашиб ўсган боғ аро,
Ёхуд чирмашган қадингга шабранг гисулармудур?

Ҳайрони дийдоринг булуб турмиш қошингда хўблар,
Йўқ эрса кўйғон ўтру машшота кўзгулармудур?

мисраларини битаркан, маҳбуба қаддини қуршаб турган ўрим сочларни
боғда сарвға чирмашиб ўсган сунбулга, ёр хуснига ҳайрон бўлиб турган
гўзалларни унинг хуснини янада жилолантириш учун жам бўлган
машшоталарга ўхшатади ва Фузулийга муносиб ўзига хос ноёб ташбеҳлар
яратади.

Комилнинг бетакрор санъаткорлик маҳорати унинг куйлар басталаниб,
юз йилдан ортиқ муддат ичида энг машҳур хонандалар томонидан хониш
этилиб келинаётган ғазал ва мухаммасларида яна ҳам яққол намоён бўлади.
«Кўқон ушшоқи»га солиниб, тингловчилар орасида айниқса кенг шухрат
қозонган:

Юзунг фироқидин, эй рашки меҳри рахшоним,
Қоронғудир кеча-кундуз бу байтул аҳзоним,

матлаъли ғазали ҳам гўзал шеърӣй кашфиётлар яратилганлиги билан
ажралиб туради.

Бўлур кўзимға гул-ўт, сарв-ўқ чаман ичра,
Нединким қадду юзингдур мени гулистоним.

Юзунг қуёшидин айру гар ўлса юз хуршид,

Мунаввар ўлмоқи мумкин эмас шабистоним,

байтларининг, биринчисида, мумтоз шеъриятдаги анъанавий тимсоллар: яъни маҳбуба рухсорининг гулга, қаддининг шамшодга ташбеҳ этилганлиги Комилни асло қаноатлантирмайди. Ошиқ-муаллифнинг идрокича, чаманда гулу сарв бўлсаю маҳбуба бўлмаса, бу чаман чаман эмас: у гулни ўт-ўлан, сарв оғочини эса ўқ сифатида қабул этади, чунки маҳбубанинг рухсорию қадди бўлсагина, чаман чаман бўла олади. Иккинчи байт ҳам мумтоз шеъриятдаги кўркам тимсоллардан бирини, яъни маҳбуба чехрасининг оламни мунаввар этувчи қуёшга ташбеҳ этилишини кескин рад қилиши билан эътиборга лойиқ. Шоир фикрича, қоронғу кечани ёритишга қодир ягона қуёш - ёр юзининг қуёши бўлмаса, оламни нурга тўлдирувчи юзта қуёш баравар осмонга чиқса ҳам ошиқнинг зулмат кечасини ёритишга қодир эмас. Бу Комил шеърияти учунгина эмас, балки бутун мумтоз шеъриятимиз учун ҳам янги талқиндир.

Хоразмлик буюк хонанда Комилжон Отаниёзовдан бошлаб юзларча ҳофизларнинг энг севимли хонишларидан бири Комил қаламига мансуб «Кимни севар ёрисан» номли шўх-шан кўшиқдир. Ундаги:

Қайси фалак буржини меҳри пур анворисан,
Қайси садаф дуржини гавҳари шахворисан,
Қайси Хўтан оҳуси, нофаи тоторисан,
Қайси чаманзорни лолаву гулнорисан,
Сўйла манға, эй санам, кимни севар ёрисан?

Қоматинга бандадур боғ аро сарви равон,
Лаъл лабинг рашкидин ғунча эрур бағри қон,
Чунки чаман саҳнида бўлса юзунг гулфишон,
Ноласин айлар фузун булбули бехонумон,
Сўйла манға, эй санам, кимни севар ёрисан?

Айшу нашот истабон ғамга дучор ўлмағон,
Меҳринга дил бастаю зору низор ўлмағон,
Лаъли лабинг шахдиға борму хумор ўлмағон,
Даҳр аро йўқтур санға ошиқи зор ўлмағон,
Сўйла манға, эй санам, кимни севар ёрисан?

бандларида, бир томондан, мумтоз шеърият анъаналарини рад этиш орқали янги тимсоллар яратилса, иккинчи томондан, унда: «Даҳр аро йўқтур санға ошиқи зор ўлмағон» сингари ўта эҳтиросли ва оригинал мисралар учрайди.

Хуллас, Комил ўз маҳоратининг юксаклиги жиҳатидан ҳам кўп асрлик мумтоз шаъриятимизда салмоқли ўрин тутади.

Комил девонидан рубоий, мустазод, мураббаъ, мухаммас, мусаббаъ, муаммо каби поэтик жанрлар ҳам ўрин олган. Мухаммаслари Навоий, Мунис, Огаҳий, Феруз, Рожий ғазалларига битилган. Шоир аруз вазнининг

имкониятларидан кенг фойдаланди. Чунончи, унда бошқа шоирларда учрамайдиган узун вазн-бахри тавилни ҳам кўрамиз.

Ижтимоий лирика. Комил ижтимоий лирикасида жамиятдаги, айниқса шоир фаолият юритишга мажбур бўлган сарой муҳитидаги илм-хунар аҳлига, соф қалбли инсонларга ноҳақ муносабат, уларни таъқиб ва таҳқир этиш ҳоллари зўр изтироб билан тасвирланади. Зотан Комилнинг ўзи ҳам эл-юрт тинчлиги, адолат тантанаси учун олиб борган фидокорона ишлари учун хон атрофидаги қора кучлар, баъзи ҳолларда эса хоннинг ўзи томонидан ҳам руҳий азобларга солинган эди. Комил ўзига нисбатан бундай ноҳақ муносабатдан изтиробга тушиб, хонга ҳақиқий аҳволни баён этувчи «айлама» радифли ғазал билан мурожаат этади. Хон Комилга ғайирлик қилувчи сарой аъёнлари ҳийласига учиб, Комил шеърини Муҳаммадмурод девонбегининг югурдакларидан бўлмиш Иброҳим Султон исмли шоирга етказди. У ўз навбатида худди Комил шеърининг вазни, қофияси, радифи, ҳатто беш байтдан иборат ҳажмини ҳам сақлаган ҳолда шеърини жавоб ёзади ва жавобни Муҳаммадмурод Комилга етказди. Бу софдил шоир учун дард устига чипқон бўлади. Зотан Иброҳим Султоннинг жавоб шеърисида Комил одобсизлик, ҳасадгўйлик, юртга зарар келтирганлик ва бошқаларда айбланган эди. «Мирзабоши (Комил демоқчи) ул абётни мутолаасидин бир қад учуб, ул абётни хон ҳазратлариға берганидин кўб нодиму пушаймон бўлди», деб ёзади Баёний.

Шундан сўнг Комил саройдаги софдил одамларнинг ҳалол ишларини хонга қинғир кўзгуда кўрсатувчиларни ҳажв қилишнинг бошқача, умумлашма тимсоллар яратиш йўлини танлайди. Шоирнинг «фузало» ва «жухало» радифли кескин ғазаллари шу тариқа дунёга келди. Биринчи шеърисида Комил:

Ютубон бу замонда қон фузало,
Кулфат ўқиғадур нишон фузало.

Жухалоға қилиб мулозимлиғ,
Топмадилар емакка нон фузало;

иккинчи шеърисида эса:

Нўш этиб ришва майин, етмай улус додиға,
Билмадилар даме ойини адолат жухало,-

дер экан, бу унинг аҳли илм, аҳли хунар, покдомон кишиларга кун бермай, уларга тавқи лаънат урмоқчи бўлган саройдаги қора кучларга очикдан-очик жавоби эди. У ўзи мансуб бўлган фузало билан Муҳаммадмурод, Иброҳим Султонлар мансуб бўлган жухало ўртасидаги ер билан осмонча тафовутни баралла кўрсатиб берди. Комилнинг ана шу йўналишда Нодирабегимнинг

«эхтиёж» радибли ғазали таъсирида битилган «тамаъ» ва «рўза» радибли шеърлари ҳам ижтимоий лириканинг нодир намуналари жумласига киради.

Тошкент таърифи. Комилнинг янгича маърифатпарварлик йўналишидаги энг яхши асарларидан бўлмиш «Дар баёни таърифи ва тавсифи Тошканд» муаллифнинг 1891 йил август-сентябр ойларида мазкур шаҳарга сафари вақтида олган таассуротлари маҳсули. Асар битилган сана хусусида адабиётшуносликда турлича мулоҳазалар билдирилган. Баъзилар Тошкент ҳақидаги бу қасидани Комил 1896-1897 йилларда қоғозга туширганини тахмин қилсалар, айримлар уни ҳатто 1898-1899 йилларда ёзилган, деган тўхтамга келганлар. Асарнинг «Туркистон вилоятининг газети»да 1894 йил 8 октябрда чоп этилганлиги юқоридаги ҳар икки фикрни ҳам рад этади. Бундан ташқари, газетанинг ўша сонида асар матни сўнгида берилган муаллиф изоҳи «Дар баёни таърифи ва тавсифи Тошканд» қачон ёзилгани масаласини ойдинлаштиради: «Махфий қолмасунким, «чашми сори Тошканд» бир таърихдур. Лекин ҳисоби ҳамалда минг уч юз саксон тўрт бўлур. Аммо таъмия қоидаси бирла етмиш тўрт искот бўлур. Бу тариқадиким, «байъад» иборати шунга ишоратдур, 1316 бўладур, яна олти йилдин сўнг мувофиқ бўлур. Нединким, муни машқ айлаганда таърихи минг уч юз ўнда эрди». Синхрон жадвалга кўра 1310 ҳижрий йил милодий ҳисобда 1892 йил 26 июлдан 1893 йил 14 июлгача бўлган муддатни ўз ичига олади. Демак, Комилнинг бу асари 1892-1893 йиллар оралиғида ёзилган.

Асарнинг ҳажми салмоқли, юз сатрни ташкил этади. Жанрига кўра қасида. Шеърда анъанавий “насиб” (лирик бошланма)дан сўнг саёҳат хабари маълум қилиниб, тўғридан-тўғри таъриф ва таснифга ўтилади. Шоир икки марта Тошкентга келган эди. Чамаси, ҳар икки сафари ҳам кузга тўғри келган. Шеърда “айёми хазон” манзаралари тасвир этилган. Шунга қарамай, шаҳардаги яшиллик, сўлим, фаровон боғлар, ариқлардаги тиниқ, зилол сувлар хасталаниб қолган кекса шоир қалбида турфа туйғулар кўзгайди.

Шаҳарнинг хазонрез пайти шундай гўзал, хушҳаво бўлса, баҳори қандай экан-а завқиеб бўлиб ёзади шоир:

Хуш ҳаволуқ мунча бўлса, онда айёми хазон,
Ё раб, эркандур нечук фасли баҳори Тошканд?!

Тошкент ҳақида кейинги беш юз йил давомида Бобурдан бугунги Абдулла Ориповгача кўп айтилган. Устоз Шайхзода махсус дoston битгани маълум. Ҳар бирининг ўз ўрни бор. Биз икки мисол билангина чекланамиз. Буюк Навоийнинг кичик замондоши ва ватандоши Зайниддин Восифий умрининг катта қисми шу ерда кечади. У Тошкент билан илк учрашувини шундай тасвирлаган эди:

“Бир шаҳар кўрдимки,...атрофида Кайковус биноларидан чорбоғлар бўлиб, ундан Эрам боғининг дилида доғи бордур...» Унингча, Тошкент шундай бир шаҳарки, ўзга юртлардаги подшоҳликдан бундаги гадолик улуғроқ. Негаки, унинг тупроғи тупроқ эмас, тўтиё, суви эса обихаётдир. Йўқ-йўқ, оби ҳаёт эмас, ундан ҳам мўътабарроқ, оби ҳаёт унинг қиёсида

хижолатдан зулматга чекинади. Ҳа, унинг хавоси ўликка жон бағишловчи Исо нафасидек, йўқ, аксинча. Ўша Исонинг ўзи Тошкент хавосини орзу қилади...

Адиб шиғил мевасини кўтаролмай қомати кекса чолдек букилган серхосил дарахтларни, дилбарлар ёноғини эсга солувчи қирмизи олмалар, серсув латиф шафтолилар, чиний ноклару жаннат меваларидан ҳам бехроқ беҳиларни завқ-шавқ билан таъриф этган эди.

Восифийдан тўрт юз, Комилдан 20 йил кейин Тошкентга келган “Вақт” (Оренбург) газетасининг муҳбири Ш. Муҳаммадёрв 1916 йили шундай ёзади: “Мен Тошкентдагидай беадад соя-салкин дарахтларни, кўчаларининг ҳар икки ёнида шарқираб оқиб турувчи муздай ариқларни дунёнинг бирор ерида учратиш мумкин эмас, деб ўйлайман. Мен Парижнинг булварларини кўрдим. Тошкентникига ўхшата олмадим”.

Комилнинг Тошкент таърифида айтган сўзлари ўзидан олдинги ва кейинги қаламкашларники билан ғоят ҳамоҳанг!

Республика Марказий Давлат архивидаги манбаларга қараганда, Комил 1891 йилги Тошкент сафари вақтида Инъомхўжа ва Остроумов хонадонидан бўлган чоғида ўша даврнинг таниқли маърифатпарварлари Сатторхон, Шарифхўжа, Муҳиддинхўжа ва бошқалар билан суҳбатда бўлиб, улардан шаҳарнинг жуғрофий бўлиниши, унинг идора қилиниши борасида баъзи маълумотларни ҳам олган эди. Бу маълумотлар «Дар баёни таърифи ва тавсифи Тошканд»га киритилган бўлса ҳам, юқорида номлари келтирилган уч маърифатпарвар номи асардан ўрин олмай қолган. Сабаби, Комил Тошкентдан 1891 йил 13 сентябрда жўнаб кетган бўлса, орадан тўққиз ой чамаси вақт ўтиб бу ерда «вабо кўзғолони» бўлиб ўтган, кўзғолон айбдорлари сифатида Шарифхўжа Астрахан губернясига уч йил муддатга сургунга ҳукм қилинган, Муҳиддинхўжа қозилик лавозимидан бекор қилиниб, таъқиб ва қийноқлар остида қолган, шунингдек, Сатторхон ҳам Тошкентдан чиқиб кетишга мажбур этилган эди. Шу ваддан Тошкент маърифатпарварлик муҳитида ўзига хос из қолдирган Мирзо Абдулло ўғлининг номигина шоирни истироҳат боғига тақлиф этиб, унга ўша даврдаги эътиборга лойиқ ўзгаришлардан завқланиш имконини берган кишилар қаторида тилга олинади:

Ёна бир боғики, Московда нечуким Йўрматож,
Ундади бир неча онда ҳукмдори Тошканд.

Ҳар киши гар қилса истифсор онинг номини,
Мирзо Абдулло эрур хизмат гузори Тошканд.

Ўтган асрнинг 90-йилларида Тошкент Туркистоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий маркази сифатида йил сайин янгилашиб, йириклашиб бормоқда эди. Жумладан, кўчалар кенгайтирилиб, чироқлар билан ёритила бошлаган эди. Комил шеърида мана шу янгиликлар ҳам акс этди:

Равшан этгандек сипехр айвонини шамъи нужум,
Шабни рӯз айлар чароғони фанори Тошканд...

Сайр этарлар анда юз, минг эркагу кизу жувон,
Барчаси илму хирадда номдори Тошканд.

Юқоридаги парчада алоҳида эътибор берилган илму хирад масаласи шоирнинг «Камол» радифли ғазалида ҳам муаллиф бош мақсадини ташкил этади. Комил унда, жумладан, шундай ёзади:

Эмас кишига бу дуняда мулк- мол камол,
Хусули илм-хунар келди безавол камол,

Шоирнинг таъриф этишича, Тошкент шундай шаҳарки, ғубори (чанги) “Кухлул жавохир” (қимматбаҳо тошдан ишланган сурма) сингари “тийра” (хира) кўзларни равшан қилади:

Тийра кўзларни қилур равшан тамошоси анинг,
Гўйиё кухлул жавохирдур ғубори Тошканд.

Хуллас, уни ҳеч бир шаҳарга қиёс қилиб бўлмайди:

Лойиқ эрмас они ташбих айламак ҳеч шаҳрга,
Айласа ҳар ерга ташбих ўлғай ори Тошканд.

Шеър фақат таърифдангина иборат эмас. Унда шаҳар аҳли, тўрт даҳадан иборатлиги, боғлар, иморатлар ва уларнинг қурилиши, айрим воқеалар таассуроти ҳам берилган. Шунингдек, Русия ва у орқали Европадан кириб келаётган юриш-туриш ва ахлоққа, маданиятга оид янгиликлар ҳам асарда ўз ифодасини топган.

Қасида ғазал шаклида (а-а, б-а, в-а) қофияланиб, рамали мусаммани маҳфузда (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун -у-- -у-- -у-- -у-) ёзилган.

Комил Хоразмийнинг ушбу шеъри эски анъанавий қасида жанри воситасида Ватан манзараларини васф этиш, янги давр воқеаларини ўқувчиларга етказиш ва бу борада девон адабиёти имкониятларини намойиш этишда маълум аҳамиятга эга.

Комил ва мусиқа. Комил Хоразмий мусиқа санъатидан яхши хабардор бўлган. Яхши соз чалган. Марказий Русияга, Тошкентга сафарлари давомида рус ва Оврупа мусикасини ҳам кузатган. Бу кузатишлар давомида қадим анъанавий куйларимизни, шу жумладан Хоразм мусикасини ёзиб олиш, яъни нотага кўчириш иштиёқи пайдо бўлган. Бунинг учун энг машҳур соз (асбоб)лардан танбурни танлаган. Шу сабабли у халқ орасида “Танбур нотаси” номи билан шуҳрат топди. Афсуски, Комил Хоразмий бу ишни охирига етказа олмади. Биргина “Рост” мақомининг бошланиш қисмини ёзиб улгурди. Унинг бу борадаги ишларини “Мирзо” тахаллуси билан шеърлар

ёзган ўғли Муҳаммад Расул давом эттирди. Хоразм “Шашмақом”ининг ҳаммасини нотага кўчирди. Комил яратган “Танбур нотаси” икки катта китобдан иборат бўлиб, ҳозирда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлёмалар фондида сақланмоқда.

Комил Хоразмий бир қатор куйлар ижод қилиб, бастакор сифатида ҳам шуҳрат топди. “Мураббаи Комил”, “Пешрави Комил” каби куйлар унинг ижодига мансуб. Бу куйлар “Рост” мақомига боғлаб ярилган ва нотага кўчирилган.

Комилнинг муסיқий мероси адабиётимиз ва муסיқамиз орасидаги қадимдан келаётган ўзаро боғланишларнинг янги даврда ҳам самарали давом этганини кўрсатади.

Комил-таржимон. Комил Хоразм таржима мактабининг истеъдодли вакилларида эди. У таржимон сифатида ҳам талай ишлар қилди. XVIII аср форс адабиёти намуналаридан “Маҳбубул қулуб” (“Кўнгулларнинг севгани”) ва “Латойиф ат-тавойиф” (“Турли тоифаларнинг латифалари”) (XVI аср) асарларини ўзбекчалаштирди.

“Маҳбубул қулуб” халқ орасида “Маҳфил оро” (“Мажлисга зийнат берувчи”) номи билан шуҳрат топган бўлиб, ихчам ҳикоя ва латифалар тўпламидан иборат эди. Муаллифи Бархурдор бин Маҳмуд туркман Фароҳий (адабий тахаллуси Мумтоз)дир.

“Латойиф ат-тавойиф” Фахриддин Али Сафий қаламига мансуб. “Рашаҳот” (“Қатралар”), “Маҳмуд ва Аёз” асарларини ҳам у ёзган. Сафийнинг отаси Ҳусайн Воиз Кошифий Навоийнинг замондоши эди. У китобдаги латифаларнинг бир қисмини қайта ишлади, янгилади. Эскирганларини тушириб қолдирди (452 ҳикоядан 345 таси келтирилган). Номини ҳам ўзгартириб, “Латойиф аз-заройиф” (“Зариф, маънодор латифалар”) деб атади. Китобнинг бутун бир боби (IX) шоирлар ҳақида эди. Жумладан, Алишер Навоий ва унинг бошқа замондошлари ҳам қаламга олинган.

Хоразмда таржимачиликнинг кенг йўлга кўйилишида Хива хони Ферузнинг хизмати катта, албатта. Бу таржималарнинг кўпчилиги хоннинг таклиф ва ташвиқоти билан ёзилган.

Комилнинг ҳаёти нотекис кечганидек, таржимачилик фаолиятида ҳам эсда қоладиган лавҳалар кўп бўлган. Шундайлардан бири унинг “Ҳасби ҳол” шеърида ифодаланган. Шеърнинг насрий дебочасидан маълум бўлишича, хон Комилга бир форсий асарни таржима қилишга топширади. Бироқ белгиланган муддатда шоир топшириқни бажара олмайди. Хон китобнинг бир қисмини таржима этишни шоир Рожийга буюради. Натижа шу билан тугайдики, таржима Рожий номига ўтади. Хон унга бир хужра ва бошқа инъом-эҳсонлар беради. “Ҳасби ҳол” маснавийси шу муносабат билан ёзилган.

* * *

Комил ўз даврининг йирик давлат арбоби, шоири, адабиётшуноси, муסיқашуноси ва мохир таржимони бўлиш баробарида XIX асрнинг 80-90-йилларида Хива хонлигида матбаа ишлари ривожига салмоқли ҳисса қўшди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида 1891 йилги сафари чоғида Комил Хивада махсус типография ташкил этиш мақсадида Тошкентдаги босмахона мутахассислари, ҳарф терувчилари билан шартномалар тузганлиги хусусида маълумотлар сақланиб қолган. Хивада тошбосма ва ҳарф териш йўли билан чоп этилган китоблар орасида унинг беш девони бўлганлиги ҳам манбалардан маълум. Бундан ташқари, Комил Хивада ўша йилларда чоп этилган энг мўътабар асарларга, жумладан, Алишер Навоий «Чор девон»ининг мукаммал нашрига, «Девони Холис» ва бошқа китобларга пухта сўзбошилар ёзган.

Комил ижоди ва фаолияти, кўриб ўтганимиздек, XIX аср ўзбек адабиёти ва маданиятининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади. У бир томондан, ўтмишдан келаётган энг яхши анъаналаримизни янги замонга олиб келиб боғлаган бўлса, иккинчи томондан, янги давр масалаларига жавоб беришга ҳаракат қилди. Адабиётимизни янги асарлар билан бойитди. Ўзбек ўқувчиларини форс адабиётининг бир қатор намуналари билан таништирди. Ўзбек муסיқасига Европа нотасини олиб кирди. “Хоразм нотаси”ни яратди.

МУҲАММАД РАҲИМХОН ФЕРУЗ (1844-1910)

Муҳаммад Раҳимхон Соний Феруз – буюк давлат арбоби, атоқли шоир, маданият ва санъат ҳомийси, маърифатпарвар. Ферузнинг Хоразм хони сифатидаги фаолияти Ватанимиз тарихининг энг мураккаб ва зиддиятли даврига тўғри келди. Марказий Осиё Русия истибдоди гирдобига тушган бу даврда у давлатни ниҳоятда тадбиркорлик билан бошқарди. Адабиёт, санъат, илм-фан ва маорифни ривожлантиришга раҳнамолик қилди. Хивада бевосита унинг ташаббуси билан маданий-маърифий, адабий муҳит юзага келди.

Феруз XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиёти равнақига катта ҳисса қўшди: саройда ўнлаб шоирлар унинг ҳомийлигида бадиий ижод билан шуғулландилар. Муҳаммад Юсуф Баёний, Муҳаммад Расул Мирзо, Аҳмад Табибий, Аваз Ўтар ўғли, Чокар, Роғиб, Девоний, /озий, Шиносий, Оқил, /уломий, Камёб каби шоирлар шулар жумласидандир. Унинг саройида элликка яқин шоиру ёзувчилар, созанда ва гўяндлар, муаррихлар, таржимонлар, хаттотлар, ноширлар фаолият кўрсатган.

Хоразм тарихига оид бирламчи манбалар - Огаҳийнинг «Шоҳид ул-икбол», Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий», Аҳмад Табибийнинг «Мажмуат уш-шуарои Ферузшоҳий», Ҳасанмурод Лаффасийнинг «Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоли», Бобожон Тарроҳнинг «Хоразм навозандалари» каби асарларида Муҳаммад Раҳимхон Феруз ҳақида маълумотлар берилган. XIX асрнинг йирик маданият ва давлат арбоби, шоир Комил Хоразмий «Латойиф уз-заройиф» асарида Ферузнинг шоирлик қобилиятига юксак баҳо беради.

Хоразм адабиёти тарихида XIX асрнинг иккинчи ярми ўзига хос бир даврдир. Бу даврда Хоразм адабиёти юксак тараққиёт босқичига кўтарилди. Айниқса, саройда кучли бир адабий гуруҳ майдонга келдики, унда Ферузнинг ҳиссаси бекиёс. Аммо афсус билан айтиш керакки, Феруз ҳукмдор, хон бўлгани учун 74 йиллик советлар даврида эътибордан четда қолиб келди. Унинг асарларини ўрганиш, нашр этиш ман этилди. Феруз унутилаётган бир пайтда, 1960 йилларда, шўролар мафкураси устувор бўлиб турган бир замонда Абдулла Қаҳҳор биринчи бўлиб шоир ижодини ўрганиш масаласини кўтариб чиқди. Жумладан, «Қизил Ўзбекистон» газетасида Феруз ижодини рад этиш мазмунидаги мақолага кескин қарши чиқиб: «Феруз- машхур лирик шоир, мусиқашунос, композитор, яхши таржимон. Умархон сингари ўз замонасининг шоирларини ўрдасига йиққан. 1873 йилда босмахона сотиб олиб, Хоразмда биринчи китоб бостирган одам», - деган эди.

Аммо ўша 1960 йилларда А. Қаҳҳорнинг куйиниб айтган бу сўзлари эътибордан четда қолди. Феруз фаолияти ва ижодини ўрганиш Ватанимиз мустақилликка эришгандан кейин бошланди. 1991 йили Давлатёр Раҳим ва Шихназар Матрасул «Феруз: шоҳ ва шоир қисмати» китобини босмадан чиқардилар. 1994 йили шоирнинг 150 йиллиги Ватанимиз миқёсида кенг нишонланди. Феруз ҳақида илмий, бадиий асарлар яратилди. Шоирнинг девони 1994 йили «Элга шоҳу ишққа кул» номи билан нашр қилинди. 1995 йили Гулсара Исмоилова «Феруз даври Хоразм адабий муҳити» мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1995 йили филология фанлари доктори Н. Жумаҳўжа «Феруз – маданият ва санъат ҳомийси» асарини яратди. Натижада Ферузнинг ҳаёти ва ижоди, унинг асарлари ўрта ва олий ўқув юртлири дастур ва дарсликларидан ўрин олди.

Ҳаёт йўли. Шоирнинг таҳаллуси Феруз, асл исми Бобожондир. Бобоси Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825 йилларда хонлик қилган) шарафига уни Муҳаммад Раҳимхон Соний деб атаганлар. У 1844 йили наврўз айёмида Хивада хон оиласида таваллуд топди. Хива мадрасасида ўқиди, унга мураббий, устоз этиб забардаст шоир, буюк мутафаккир Муҳаммад Ризо Огаҳий тайинланди. Огаҳий унга илми аруз, илми бадеъ, илми қофия сирларидан, тарих, фалсафа, мантиқ илмидан дарс берди. Муҳаммад Раҳим ёшлик йилларида баъзи болалар каби турли-туман ўйинларга эмас, асосан китобхонликка берилди. Айниқса, таълим-тарбияга оид панднома китобларни севиб мутолаа қилди. Бу ҳақда Огаҳий қуйидагиларни ёзади: «Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон йигитлик айёми ва айшу тараб хангомида ҳеч бир лавҳу луъба мойил бўлмай, аксар авқот беш вақт намоз лавозимининг адоси, фаройизу сунан¹ шуғлининг интиҳосидин сўнг китобхонликқа, маънидонлик ишига машғул бўлиб, ҳар турлук китобни мутолаа қилур эрди ва ўзга машғулотдин ани аъло ва афзал билур эрди. Байт:

Шабоб айёмида бу улуғ одат,

¹ Фаройизу сунан – фарз ва суннат ибодатлар

Валилик рутбасиндин аломат

Хусусан, ҳар китоб мазмуниким, мавоиза ва насойихға муштамил бўлса, они бағоят севар эрди ва они ўзга китоблардин илгари тутар эрди»².

Муҳаммад Раҳимхон ёшлик йилларида, айниқса, шеърятга қизиқди, араб, форс тилларини чуқур ўрганди.

1863 йили Ферузнинг отаси Саййид Муҳаммадхон вафот этади, 19 ёшли Муҳаммад Раҳим Хива хонлиги тахтига кўтарилади. Ферузнинг салтанат соҳиби бўлиши тож-тахт учун курашлар, хунрезликлар билан амалга ошмади. Балки сарой аҳлларининг, «шуаро ва фузало хайли»нинг хоҳиш-иродаси билан амалга ошди. Бу ҳолни Муҳаммад Юсуфбек Баёний «Шажараи Хоразмшоҳий» асарида катта мамнуният билан тасвирлайди. Ёш салтанат соҳибини қутлаш, бу воқеага бағишлаб таърих ҳамда қасида битиш Муҳаммад Ризо Огаҳий зиммасига тушди. Чунки ўша даврда саройдаги энг мартабали инсон Огаҳий эди. Унинг 92 байтдан иборат ушбу «Мавъизатнома»си Баёнийнинг мазкур асарида келтирилган. Унда шоир ёш хонга давлатни адолат билан бошқариш ҳақида панд-насихатлар қилади, бунинг учун у тарихда ўтган ҳукмдорлар фаолиятини тахт вориси кўзи ўнгида жонлантиради, уларнинг олиб борган ишларидан тўғри хулоса чиқаришга даъват этади. Огаҳий давлатни адолат билан бошқаришда зарур бўлган фазилатлар билан бирга салтанатни парокандаликка олиб борувчи иллатлар ҳақида ҳам огоҳлантиради. Огаҳий ўз мавъизасида ёш хонни панд-насихатларига изчил амал қилишга даъват этади:

Бу сўзларниким, мен баён айладим,
Неча байт бирла аён айладим.

Буларга қаю шаҳки қилса амал,
Онинг мулкига етмас асло халал.

Ҳукумат биноти бўлур устувор,
Онинг хонадонида тутғай қарор.

Шаҳо, олам ичра бугун шоҳсен,
Бурундин бу сўзларга огоҳсен.

Умидим будурким, амал қилғасен,
Амал айламакда жадал қилғасен¹.

Дарҳақиқат, Огаҳийнинг ушбу «Мавъизатнома»си Феруз учун бир умр дастуруламал вазифасини ўтади.

² Кайковус. Қобуснома. Тўлдирилган иккинчи нашри. Т.: Истиқлол, 1994, 11 – бет

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Т.: Камалак, 1991, 193 – 194 – бетлар

Муҳаммад Раҳимхон Феруз адолатли хон, ақл билан сиёсат юргизувчи давлат арбоби эди. У ўта оғир шароитда давлатни бошқарди. 1863-1873 йилларда (Русия босқини хавфи кун сайин ошиб бораётган бир пайтда) мустақил ҳукмдор бўлган бўлса, 1873-1910 йилларда, яъни вафотига қадар – 37 йил Русия империяси мустамлакаси шароитида ҳукмдорлик қилди. Феруз ота-боболари даврида шаклланган Хоразм адабий муҳитини янада кучайтирди. Бу муҳитнинг пешвоси Огаҳий эди. Ундан кейин эса Комил Хоразмий давом эттирди.

Муҳаммад Раҳимхон Хоразмда улкан таржима мактабини вужудга келтирди, Шарқнинг ўнлаб адабий-тарихий, педагогик обидаларини таржима қилишга бош бўлди. Кайковуснинг «Қобуснома», Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» каби пандномаларини Феруз шахзодалик вақтида Огаҳийга таржима қилди. Бу ҳақда Огаҳий қуйидагиларни ёзади: «Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий, бир куни ул жаноб(нинг) (Сайид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон) мажлисига бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдум ва ул жанобнинг лозим ул-башорати била мен ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўлтурдум. Дарҳол менга неча турлук меҳрибонликлар кўргузуб, мазкур «Насиҳатнома»ни илкимга бериб дедик: «Бу нусхани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифининг авоми ҳам бу пандлардин баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзунг олам инқирозиғача замон авроқида боқий ва ёдгор қолғай»¹.

1873 йил март ойида генерал Кауфман Хоразм хонлигига қарши юриш бошлади. Муҳаммад Раҳимхон Соний босқинчиларга қарши салтанатни оёққа турғазди. Аммо Русиянинг замонавий қуроллари, тўпларига хонликнинг ибтидоий қуроллари бардош бера олмади. Хон ва унинг атрофидаги узокни кўрувчи Комил Хоразмий каби сиёсатдонлар хонликни, халқни қирғинбарот урушидан, асрлар давомида яратилган маънавият обидаларини ер билан яксон қилувчи рус тўпларидан сақлаб қолиш учун мустамлакачилар билан сулҳ тузишга мажбур бўлдилар. Ушбу сулҳга асосан хонлик Русия империясининг мустамлакасига айланди. Энди Муҳаммад Раҳимхон Соний бутун имкониятларини, мустамлака исканжасида туриб, илм-фан, адабиёт ва санъат равнақи, мамлакат ободончилигига сафарбар этди. У Марказий Осиёда биринчи бўлиб Хивада босмаҳона (Подшоҳи замон типолитографияси) ташкил қилди ва китоб нашрини йўлга қўйди. Ферузшоҳ буйруғига биноан 1880 йилларда Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони, тўрт девондан иборат «Хазойин ул-маоний», Шермуҳаммад Муниснинг «Мунис ул-ушшоқ», Огаҳийнинг «Таъвиз ул-ошиқин», Комил Хоразмийнинг беш девони босмадан чиқарилди. Нашр ишлари билан Комил Хоразмий, унинг вафотидан кейин эса ўғли Муҳаммад Расул Мирзо шуғулланди.

Санъатни севган, унинг сирларидан хабардор бўлган кишигина адабиёт ва санъатга ҳомийлик қилиши мумкин. Феруз худди шундай санъатсевар ҳукмдор эди. Унинг саройида адабий мунозаралар, мушоиралар, ҳафтанинг

¹ Кайковус. Қобуснома. Тўлдирилган иккинчи нашри. Т.: Истиқлол, 1994, 12 – бет

махсус кунлари китобхонлик оқшомлари ўтказиларди. Хоннинг шахсан ўзи катта-кичик мансабдорлар - ҳаммасини китобхон бўлишга даъват этарди.

Муҳаммад Раҳимхон Соний она-юрт ободончилиги, халқ маънавияти учун қаттиқ қайғурди. Унинг бевосита бошчилигида мадрасалар, боғ-роғлар барпо этилди. У бошқа давлат арбобларини, бойларни ҳам бундай ишларга рағбатлантирди. Бу ҳақда Юсуфбек Баёний шундай ёзади: «Маълум бўлсунки, хон ҳазратлари бағоят мушфиқфуқаро, бағоят хайрдўст киши эрдилар. Кўб мадрасалар ва масжидлар бино қилдилар ва кўб мадрасаларнинг бинолариға сабаб бўлдилар...Алҳақ, кўб ерларни обод этдилар, кўб масжидлар ва мадрасалар ва қорихоналар бино бўлуб, кўб ерлар ободон бўлди ва халойиқ ҳам «Ан-насу ʼала дини мулукиҳим»¹ муқтазосича амали хайрға роғиб бўлуб, ҳатто Муҳаммад Паноҳбой деган ҳам масжиди калоннинг орқа тарафида бир мадраса бино қилди»². Шу залда Баёний Феруз қурдирган ва унинг раҳнамолигида қурилган биноларни номма-ном айтиб ўтади.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз ўз даврининг ниҳоятда пешқадам зиёлиси эди. У мусиқашунос, бастакор, мусиқа сирларидан хабардор санъаткордир. У Хоразм мақомларини асраб-авайлаш, келгуси авлодларга тўлалигича етказишда буюк мутафаккир Комил Хоразмий ва унинг ўғли бастакор, мусиқашунос Муҳаммад Расул билан катта ишларни амалга оширди. Маълумотларга қараганда, Феруз санъаткорларга созандалик, гўяндалик шаҳодатномасини шахсан ўзи топширган. Халқ мақомларини бузиб ижро этганларни ҳатто жазолаган ҳам. Бу ҳақда махсус фармон ҳам қабул қилган:

Фармони олий

Бизким, Хоразм мамлакатининг олий ҳоқони Муҳаммад Раҳимхон Соний қуйидаги Фармони Олийга имзо чекдик:

Хоразм мақомлари халқнинг дахлсиз мулки деб эълон қилинсин. Ушбу Фармони Олийга шак келтирган ва мақомларни камситган, ёинки уни бузиб ижро этган кимсалар қаттиқ жазолансин!

Муҳаммад Раҳим Соний

1299 йил жумод ул-аввал (1882)¹

Феруз бастакор сифатида «Шашмақом» йўлларида ўндан ортик мустақил куй яратди.

Муҳаммад Раҳимхон Соний 1883 йили биринчи марта девонбеги Муҳаммад Мурод ва мирзабоши Комил Хоразмий ҳамкорлигида Санкт-Петербург ва Москва сафарига боради. Бу ҳақда «Новости и биржевая газета» қуйидагиларни ёзади: «Бугун, 21 июнь сешанба куни Хива хони Муҳаммад Раҳим девонбеги Муҳаммад Мурод, маслаҳатчи Полвон мирзабоши, ясовулбоши Раҳмонберган, хоннинг жияни Саййид Абдулло хўжа, таржимон штабс-капитан Асфандиёров – 17 кишидан иборат шахсий

¹ Ҳукмдорлар қайси динда бўлсалар, тобелари ҳам ўша динда бўладилар.

² Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Т.: Камалак, 1991, 252–253–бетлар

¹ Қаранг: Комил Аваз. «Гарчи эрурман толеъи Феруз...» //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994 йил 30 сентябрь

соқчилар ва хизматчилар билан темир йўл орқали Петербургдан Москвага жўнаб кетди. У ердан Оренбург орқали Хивага йўл олади».

Муҳаммад Раҳимхон Соний келажак авлод тарбиясига катта аҳамият берган. 1891 йили Комил Хоразмий ташаббуси билан Хивада «усули савтия» методига асосланган мактаб очилди. Муҳаммад Раҳимхон янги мактабларнинг очилишига нафақат хайрихоҳлик билдирди, ўзи ҳам бундай мактабларни очишга бош-қош бўлди. Бу мактабда диний ва дунёвий билимлар билан бир қаторда рус тили ҳам ўқитилар эди. Муҳаммад Расул, Аҳмад Табибий, Аваз Ўтар каби замонасининг маърифатпарварлари рус тилини шу мактабларда ўргандилар.

Муҳаммад Раҳимхоннинг фармониغا биноан 1904 йили Урганчда «усули савтия» мактаби очилади. 1906 йили эса худди шундай мактаб қизлар учун ҳам ташкил қилинади. Бу мактабларга Ҳусайн Кушаев ва унинг хотини Комила Кушаева раҳбарлик қилади. Феруз бу мактабларнинг тартиб-интизоми, ўқитиш усуллари билан танишади, уларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлайди. Унинг ташаббуси билан мактаб ва мадрасалар учун вақф мулкидан ташқари давлат даромадидан маблағ ажратади.

Маълумотларга қараганда, XX аср бошларига келиб Хоразм хонлиги ҳудудида 130 мадраса, 1636 масжид, 1500 мактаб фаолият кўрсатган. Уларда 45000 дан зиёда талаба-ўқувчи таҳсил кўрган. Феруз бошчилигидаги хонлик маъмурияти ҳам таълим-тарбия масалаларига катта эътибор берган. Мадрасаларда гуманитар фанлар билан бир қаторда аниқ фанлар ҳам ўқитилган. Хон мударрислар илмини, таълим- тарбия ишларини шахсан назорат қилиб турган. Баёний «Шажараи Хоразмшоҳий»да ёзишча, хон мадраса домлаларини имтиҳон ҳам қилиб борган.

Муҳаммад Раҳимхон Соний авлодидан Муродий, Камёб, Оқил, Султон, Саъдий, /озий, Асад каби ўнга яқин соҳиби девон шоирлар етишиб чиқди. Бу шоирлар ижоди ва фаолияти XX аср биринчи ярми Хоразм адабий муҳитини ўрганишда муҳим манба бўла олади.

1910 йили Феруз оғир хасталикка дучор бўлади. Бу ҳақда Баёний қуйидагиларни ёзади: «Ҳижратнинг минг уч юз йигирма саккизинчи йилида хон хазратлариға бир қаттиғ беморлик ориз бўлуб, бири неча кунлардин сўнг андак афоқат топдилар. Аммо ул мараз бадани муборакларидин зойил бўлмади. Тамоми атиббо анинг муолажасида ожиз бўлдилар... Ҳижратнинг минг уч юз йигирма саккизлончиси мувофиқи ит йили ва сунбуланинг саккизлончиси ва шаъбон ойининг йигирма тўртлончиси ва душанба куни эрди, жаҳон бўстонидин жаннат гулистониға хиром этдилар. Фақир вафотлари таърихин бу тариқада айтиб эрдиким, таърих:

Дариғоки, шоҳи Муҳаммад Раҳим,
Эди олам ичра адолатшиор.

Жаҳон ичра анвоъи хайротни
Қўйуб кетти ўздин қилиб ёдгор.

Раият замонида эмин бўлуб,
Дуосин машғули лайлу наҳор.

Вафотидин ўлди бори эл ғамгин,
Тахассур била йиғлабон зор-зор.

Баёний тўкуб ашк таъриhini
Дедим: «Кетди хусрави жами номдор»¹.

«Таърих»дан маълум бўлганидек, Муҳаммад Раҳимхон Феруз 1910 йили 66 ёшида вафот этди.

ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Шоир Феруз ижодий мероси бизгача анча пароканда ҳолда етиб келган. Феруз улуғ устозлари Огаҳий, Комил Хоразмий девонларини қайта-қайта кўчиртирган, нашр эттирган. Аҳмад Табибийни шеърларини тўплаб девон тузишга ундаган. Аммо ўз шеърларини тўплаб нашр этишга саъй-ҳаракат қилмаган. Шунинг учун бўлса керак, унинг бизгача етиб келган ижодий мероси у даражада катта эмас. Умумий ҳажми 2534 мисрадан – 98 ғазал, 7 мухаммас, 2 мусаддас, 4 маснавий, 7 рубоидан иборат.

Муҳаммад Раҳимхон ёшлигиданоқ ўзбек мумтоз ғазалчилиги анъаналарини мукамал эгаллади. Навоий, Лутфий, Фузулий каби улуғ шоирлар шеърятини чуқур ўрганди. Айниқса шоир ижодига Огаҳий кучли таъсир кўрсатди. Феруз ҳаётда Огаҳий ўғитларига, мавъизаларига амал қилган бўлса, шеърятда уни устоз билди, ғазалларига мухаммаслар боғлади. Ферузнинг ўзига хос сўз санъаткори бўлиб етишувида Огаҳий шеърятини ижод мактаби вазифасини ўтади:

Комил эрсам назм аро Феруздек, эрмас ажаб,
Огаҳийдек шеър машқ айларда устодим менинг.

«Ишқий ғазаллар пири» деб эътироф этилган Феруз лирикасининг асосий мавзуи ишқ-муҳаббатдир. Шоир ушбу мавзуда ўзига хос жозибали шеърлар битди. Унинг лирикасида шохнинг эмас, оддий инсоннинг – ошиқнинг руҳий кечинмалари, изтироблари ўз ифодасини топган. Феруз ғазалларида юксак инсоний фазилатлар эгаси – ошиқ ҳамда гўзалликда ягона, баъзан меҳрибон, баъзан зулмкор маъшука тимсоли туради. Лирик қаҳрамоннинг эътирофича, ишқ борасида шоху қул баробар:

Гарчи эрурман толеъи Феруз ила оламға шох,
Лек ул парилар сарвари олдидадурман қул бу кун.

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Т.: Камалак, 1991, 258–бет

Ёки:

Ишқ бир ўтдурур, нечукким барқ,
Айламас шоҳ била гадони фарқ.

Тушса ондин кўнгулга бир учқун,
Куйдуруб бошиға солур қаро кун.

Ферузнинг юқоридаги мисралари Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қуйидаги машҳур рубоийсини эслатади:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену ул шуълаға мен қулдурмен.
Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале санга қулдурмен.

Ферузнинг бир қатор шеърларида Ватаннинг кўркем баҳори, унинг гўзал таровати, ошиқнинг маъшуқа қадамига гул баргларида поёндоз тўшаб, интизор кутиши ниҳоятда таъсирли ифодаланган. «Фасли гул» - баҳорнинг келиши боғларга ўзгача бир зийнат бағишлайди. Шоир бундай гўзал табиатни ғанимат билиб, ундан баҳраманд бўлишга даъват этади. У моҳир мусаввир каби баҳор лавҳасини ва унга монанд маъшуканинг бетакрор гўзал қиёфасини чизади. Баҳор келиши билан табиат, борлиқ бутун гўзаллигини намоиш этар экан, маъшуканинг ҳам ўз жамолидан «бурқаъ» - пардани олиб, ошиқ кўзларини равшан қилишини илтижо этади:

Очилмиш гул, етурмиш боға зийнат, эй санам, келгил,
Ичарга бир нафас аҳбоб бирла жоми Жам, келгил...

Тўшаб баргини гул ер узра, тортар интизорингни,
Гулистон ичра гул барги уза қўйуб қадам, келгил.

Ҳаводур мўътадил, ҳам фасли гулдур, кеча ҳам маҳтоб,
Тузуб мажлис, ичарга лолагун май дам-бадам келгил...

Олиб бурқаъ жамолингни қилурға кўзларим равшан,
Жафоу жавру зулмингни қилиб бир лаҳза кам, келгил.

Гаҳи айлаб баҳона гул терарга, бу ҳазинингни,
Қилурға хайли ушшоқ ичра, жоно, муҳтарам, келгил.

Санга Феруз эрур бир қул, вале ҳажрингдадур ношод,
Бу қулни шод этарга, эй, нигори муҳташам, келгил.

Ферузнинг ишқий шеърлари асосан анъанавий йўналишда, бадий тасвир воситалари ҳам ошиқнинг ҳижрон кечинмаларини, маъшуканинг гўзал ҳусну жамолини, нозу карашмаларини тасвирлашга қаратилади. Шоир тасвирида маъшуқа ниҳоятда илтифотли, раҳмдил, унинг ҳар сўзи Масих каби ўлик жисмига жон ато этади, унинг жамолидан ошиқнинг шоми субҳга, ағёрнинг субҳи шомга айланади. Ошиқ - шоир дилбарининг бундай илтифотидан шу даражада мамнунки, унга Оллоҳдан олий мақому шодлик тилайди:

Бу оқшом келди ул дилбар адаб бирла салом айлаб,
Ўлук жисмимга жон берди Масихосо калом айлаб.

Шабистонимни қилди оразининг меҳридин равшан,
Очиб рухсоридин парда қуёш янглиғ хиром айлаб.

Аён айлаб жамолин қилди шомим субҳга табдил,
Юзи ҳижронида ағёрнинг субҳини шом айлаб.

Келиб юз навъ нозу ишва бирла меҳр этиб оғоз,
Қошимда ўлтуруб деди тили муъжиз калом айлаб

Ки: «Эй, ҳажримда кўнгли лоладек доғ узра доғ ўлғон,
Юурсан бўйла токи айшу роҳатни ҳаром айлаб?»

Висолимға чу еттинг шоду масрур айлабон ўзни,
Баён айла менга сен арзи ҳолингни тамом айлаб...»

Шеърга чуқурроқ эътибор берилса, шоир тазод, ташбеҳ, саволу жавоб, талмеҳ каби шеърий санъатларни моҳирона қўллаганининг гувоҳи бўламиз.

Шоирнинг куйидаги «Ё, раб» радифли ғазалида тасвирланишича, маъшуқа ниҳоятда гўзал, унинг «жаҳоноро жамолидан» ошиқ - шоир ҳам ўз базми учун равшанлик истайди. Аммо у ошиққа фақат ранжу алам келтиради. Шеърда маъшуканинг ташқи қиёфасидаги ҳар бир аъзонинг гўзаллигини тасвирлаш билан унинг ошиққа келтираётган жабр-зулмини кўрсатади. Бу билан шоир лирик қаҳрамон руҳиятини теранроқ инкишоф этади. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам ошиқ ёр лутфу карамига умид боғлайди, сабр қилади:

Етушти ҳажридин жонимға юз ранжу алам, ё, раб,
Кўруб ҳолимни, кам қилмас манга бир дам ситам, ё, раб.

Сочи савдосида доим қоронғудур манга олам,
Менинг бу шоми ҳижронимға еткур субҳидам, ё, раб.

Жаҳоноро жамолидин менинг базмимға ҳам бир тун

Етурғайму экан равшанлиғ ул махваш санам, ё, раб.

Агар лутф айлабон ўз илки бирла берса бир соғар,
Кўнгулда қолмас эрди орзуйи Жоми Жам, ё, раб.

На янглиғ сабр қилсун ул қуёш ҳижронида Феруз,
Зиёд айлар жафосин, айламас бир зарра кам, ё, раб.

Шоир маъшуқа тасвирини чизишда мумтоз адабиётимизда мавжуд бўлган бўлган тимсоллар, ташбеҳлардан жуда ўринли фойдаланади:

Оразинг даврида ҳар ён зулфи анбарму экан?
Йўкса ганж устида ётғон икки аждарму экан?

Ораз – юз Шарқ шеърлятида ганж, яъни ҳусн ганжи, хазинаси рамзи. Икки зулф эса – аждар, илон. Ривоятларга кўра хазина бор жойда унинг кўрикчиси – аждар ҳам бўлади. Шоир мазкур байтда ташбеҳ санъатини маҳорат билан қўллаган.

Феруз шеърлятда қофияга алоҳида эътибор беради. Маълумки, қофия-шеър бадииятини, мусиқийлигини таъминловчи асосий унсурлардан бири. Шу билан бирга, қофия фикр ва ғояни бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади. Феруз шеърлярида қофиянинг деярли барча турларини кузатиш мумкин. Шулардан бири мусажжаъ – сажли қофиядир. /азали мусажжаъда ҳар байт (матлаъдан ташқари) мисралари тўрт бўлакка бўлиниб, уч бўлак ўзаро қофияланади. Тўртинчи бўлак эса матлаъ билан қофиядош бўлади. Сажли қофия шеърнинг оҳангдорлигини орттиради. Табиийки, бу шоирдан анчагина маҳорат талаб қилади. Ферузнинг қуйидаги ғазали шу жихатдан алоҳида аҳамиятга эга:

Шод ўлғил, эй, маҳзун кўнгул, бу кеча дилдоринг келур,
Ширин такаллум, гулбадан, лаъли шакарборинг келур.

Соз айла айш асбобини, очғил тараб абвобини,
Рухсори оламтобини очиб севар ёринг келур...

Маҳзун қилиб ағёрни, шод этгали сен зорни,
Тарк айлабон озорни, ёри вафодоринг келур.

Кўнглиға ноланг бир саҳар таъсир қилмишдур магар,
Ширин дудоку сиймбар, фархунда дийдоринг келур.

Ферузбахт ўлғил мудом, эт нўш ишрат бирла жом,
Андоқки сарви хушхиром озода рафторинг келур.

Шеърнинг муҳим фазилати шундаки, шоир маъшуканинг бутун гўзаллигини, унинг вафосидан, лутф-карамидан умидворлигини, ошиқнинг унга бўлган самимий муносабатларини гўзал бадиий санъатлар ёрдамида тасвирлайди.

Феруз ижодида анча кўп қўлланган санъатлардан яна бири -такрир санъати. Бу санъат Хоразм адабиётида, айниқса, Огаҳий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар ўғли ижодида кенг қўлланган. Такрир санъати шоир урғу бермоқчи бўлган фикрни таъкидлаб кўрсатишга хизмат қилади.

Офтобосо жамолинг кўргач ўлдум, эй, нигор,
Беқарору беқарору беқарору беқарор.

Тиғи ишқи ханжари нозингдин ўлдум субҳу шом
Дилфигору дилфигору дилфигору дилфигор.

Оҳу нолам айлади ишқингни охир даҳр аро
Ошкору ошкору ошкору ошкор.

Жавру зулминг бўлғондур ман ҳазинға дам-бадам,
Бешумору бешумору бешумору бешумор.

Ой киби фарруҳ жамолинг кўргали йўлингда кўз
Интизору интизору интизору интизор.

Ноз ила сўрсанг самандинг сакратиб йўқ сен киби,
Шаҳсувору шаҳсувору шаҳсувору шаҳсувор.

Васлинга йўл топса ҳар ким бўлғай ул Феруздек
Бахтиёру бахтиёру бахтиёру бахтиёр.

Феруз - ўзбек шеърляти анъаналарини чуқур ўрганган шоир. У ўзининг буюк салафлари шеърларига назиралар ёзди, мухаммаслар боғлади. У «Мажмуат уш-шуарои Умархоний» тазкираси орқали Умархон даври Қўқон муҳити шоирлари ижоди билан яхши таниш бўлган. Маълумки, ушбу тазкирада Амирийнинг машҳур:

Лаб уюр такаллумға, зулфини паришон қил,
Қанд қимматин синдур, нархи анбар арзон қил, -

матлаъли ғазали берилган. Бу ғазалга Амир Умархон саройида ижод қилган Фазлий Намангоний, Адо, Нусрат, Ҳозик, кейинроқ Увайсий, Муқимий, Ҳамза каби ўндан ортиқ шоирлар назира битдилар. Амирийнинг мазкур ғазали ҳазажи мусаммани аштар, яъни:

Фоилун мафойилун фоилун мафойилун
-V- V - - - -V- V - - -

вазнида яратилган. Ушбу ғазал Муҳаммад Раҳимхонда чуқур таассурот уйғотади. Натижада у шеърнинг вазни, қофияси, радифи ва мавзуини сақлаган ҳолда унга назира ёзган:

Гул юзунг очиб, эй, гул, мажлисим гулистон қил,
Меҳри оразинг узра кокулунг паришон қил.
Илкинга олиб соғар, нўш этиб майи гулранг,
Жонфизо табассумдин лабларингни хандон қил.
Азми гулистон айла зулфунга бериб зийнат,
Рашк ўтиға сунбулнинг пайкарини сўзон қил.
Кўзунга чекиб сурма, юзунга уруб ғоза,
Лола бирла нарғисни ул иковга ҳайрон қил.
Рашк тиғидин қилсун гул юзини юз пора,
Гулшан ичра рухсоринг ҳар тараф намоён қил.
Ҳасрат ўтиға куйсун коматинг кўруб шамшод,
Қадди нозпарвардек ноз ила хиромон қил.
Лутф этиб агар ёринг келса базминга, Феруз,
Бу азиз жонингни мақдамиға қурбон қил.

Феруз маснавий жанрида ҳам муваффақиятли қалам тебратди. Жами 706 мисрани ўз ичига олган тўрт маснавийси бунинг ёрқин далили. Ҳар тўртала маснавий ҳам диний-тасаввуфий руҳда битилган. Қуйидаги мисралар ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди:

Сенсан ики кавн аро паноҳим,
Раҳм айлабон афв қил гуноҳим.
Кўнглум уйин айлагил саросар,
Тавҳид чароғидин мунаввар.
Тоатда қадимни айлагил ҳам,
Лутфунг манга ҳаргиз этмагил кам.
Ман зорға тавба ато қил,
Файзингға замирим ошно қил.

Маълумки, шўролар замонида «феодал-сарой адабиёти» ва унга мансуб бўлган шоирлар, айниқса салтанат соҳиблари номи қораланган эди. Фақат мустақиллик туфайли улар ижодини ўрганишга кенг йўл очилди. Муҳаммад Раҳимхон Сонийнинг адабий ижоди, унинг Ватан ободонлиги, халқ фаровонлиги, илм-фан, маориф ва маданият равнақиға қўшган улкан ҳиссаси бугунги кунда изчил ўрганилмоқда. У маснавийларидан бирида Оллоҳга илтижо қилиб шундай ёзган эди:

Даҳр элига гарчи подшоман,
Эҳсониға мустаҳиқ гадоман.
Кўбтур манга раҳматингдин умид,

Қилма мани – нотавонни навмид.
Қил бахт ила толеъимни Феруз,
Ҳар бир куним айла ийди Наврӯз.

Унинг умидлари, илтижолари ижобат бўлди. Шоир вафотидан 80 йил ўтгач, мустамлака кишанлари парчalandи. Юрт озод бўлди. Миллий истиклол боис Ферузнинг хазон билмас иккинчи умри бошланди.

АҲМАД ТАБИБИЙ **(1869-1910)**

Аҳмад Табибий - XIX аср охири XX аср бошларида Хоразм адабий муҳитида фаолият кўрсатган сермахсул ижод соҳиби. У бадиий адабиётнинг деярли барча турларида ижод қилди, бетакрор асарлар яратди, устозлари Мунис, Огаҳий, Комил каби ўзига хос шоир, дostonнавис, таржимон, тазкиранавис бўлиб танилди.

Аҳмад Табибий шахсияти, ижодий мероси ҳақида дастлаб Муҳаммад Юсуф Баёний¹, рус туркшуноси А. Н. Самойлович², шоирнинг замондоши Ҳасанмуродқори Муҳаммадамин Лаффасий³ асарларида маълумот берилган. Лаффасий ёзади: “Ферузнинг фармони илан Аҳмаддон дағи Табибий тахаллуси билан шеър машқин қилиб, анча абётлар ёзиб, Ферузга мақбули таъб бўлиб, тўрт мужаллад девон асар таъб қилибдур. Икки мужаллад форсий тилида, икки мужаллад туркий- ўзбек тилида бўлиб, онлардан дигари Ферузнинг фармони билан бир йил муддат ичра жами шуарони тартибга солиб, ёзиб чиқадур”⁴.

Аҳмад Табибийнинг ижодий фаолияти ҳақида маълумот, унинг асарларидан намуналар 1945 йилда тузилган “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси” ва Раҳмат Мажидийнинг “Ўзбек адабиёти” китобида ҳам берилган. Булардан ташқари, филология фанлари доктори М. Юнусовнинг “Комил Хоразмий”(Т.,1960), В.Мирзаевнинг “Аваз Ўтар ўғли”(Т.,1961), профессор /Каримовнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” (учинчи китоб, Т.,1987)) асарларида ҳам Аҳмад Табибий ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари Хоразм адабий муҳити, унинг намояндalари ижоди ҳақида яратилган деярли барча илмий адабиётларда Аҳмад Табибий ижодига оид фикр ва мулоҳазалар учрайди.

1968 йили Ф./анихўжаев Табибийнинг ҳаёти ва ижодий мероси мавзуида номзодлик диссертацияси ёқлади. Шу йили унинг «Танланган асарлар»ини нашр эттирди. 1978 йили эса, «Аҳмад Табибий» (ҳаёти ва ижоди) номи билан у ҳақдаги монографиясини эълон қилди.

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний, Шажарайи Хоразмшоҳий, Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.

² А.Н.Самойлович, Мажмуатуш – шуаройи шоҳи пайрови Феруз. Китобда: Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества.1909, том Х1Х, с.0199–0200

³ Лаффасий, Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоли. Тазкира, қўлёзма .(Қўлёзма бизда сақланади – У.Д.)

⁴ Юқоридаги китоб, с.85–86

Бу киш ичра тараххум айлабон мискин Табибийнинг,
Тани уренига бергай Худо чакмон ва ё пўстин.

Хон Табибийнинг кучли иқтидорини билиб, унга масъулиятли ишларни топширарди. Йиғинларнинг бирида Хоразм шоирлари тазкирасини тузишини амр этади. Баёний бу воқеани шундай ҳикоя қилади:

«Хон ҳазратлари Табибийга амр этдилар, токим ул ғазалларни маснавий зимнида жамъ қилиб, бир китоб этгай. Табибий фармон мужиби билан амал қилиб, ул ғазалларни жамъ қилиб, ҳар ғазални ёзмоқчи бўлгонда, маснавий била ул ғазални айтгон ким эрканин баён этиб. Бу тариқада тамоми ғазалларни жам қилиб, тамом этиб, ул китобга «Мажмуатуш-шуаро» от қўйулди»¹. Баёний воқеани баён этгач, шоирни қуйидагича таърифлайди:

Табибийким, шоири муҳтарам,
Нетай они атворин айлаб рақам.
Маорифда ўзни тутар кўб ориф,
Мажолисда доғи ҳарифу таъриф.
Бир ойнадур сўзлари сарбасар,
Рамуз они аксидадур жилвагар...

Аҳмад Табибий «Мажмуатуш-шуаро»ни 1909 йили поёнига етказди. Унинг қурилиши ва услубида Қўқонда тузилган Фазлий Намангоний тазкирасининг таъсири сезилади. Ҳар иккала тазкира бир хил номланган. Фақат бирини иккинчисидан фарқлаш учун ҳукмдорларга боғлаб, «Мажмуатуш-шуаройи Умархоний» ва «Мажмуатуш-шуаройи Ферузшоҳий» деб айтиш удум бўлган.

Лаффасий маълумотида кўра, Аҳмад Табибий ёшлигида жигар хасталигига йўлиққан ва шу касаллик билан 42 ёшида вафот этган. Лаффасий ёзади: “Аҳмаджон Табибий Феруз -Муҳаммад Раҳимхон вафотидан кейин анча муддатлар ўтмасдан жигар хасталигига мубтало бўлиб...қирқ икки ёшида, 1328 ҳижрий, 1910 йил октябр ойинда... фалаки золим жафокордин шиквалар қилиб, кўнгул мақсудиға етиша олмасдан бул дунёдин кўз юмиб, охират сафари қилиб, жаннат бўстонида манзил қиладур”.²

Адабий мероси

Аҳмад Табибий қисқа умри давомида салмоқли адабий мерос қолдирди. Унинг беш девони бор. “Тухфат ус-султон”, “Мунис ул-ушшоқ“, “Ҳайрат ул-ошиқин” девонлари ўзбек тилидаги шеърларидан, “Миръот ул-ишқ“, “Мазҳар ул-иштиёқ“ девонлари эса форс-тожик тилидаги шеърларидан ташкил топган. Бундан ташқари, шоир катта ҳажмдаги “Вомиқ ва Азро” достони муаллифи. Тазкиранавис сифатида “Мажмуатуш-шуаройи

¹ Кўрсатилган китоб, с.94

² Лаффасий, Тазкира, 86 – саҳифа

Ферузшоҳий”нинг тузувчиси. Таржимон сифатида Фузулийнинг “Ҳафт жом” асарини форс тилидан таржима қилди. Ниҳоят, у ёш истеъдодларнинг севимли устози эди.

У ёшлик чоғларидаёқ, шеърлари билан назм мухлислари эътиборини қозонди. Зуллисонайн шоир сифатида ўзбек ва форс-тожик тилларида салмоқли шеърӣй мерос қолдирди. Таъкидлаш керакки, у бу ишларга хон рағбати, ҳатто топшириғи билан киришган эди. Шоир “Мунис ул-ушшоқ” девони “Дебоча”сида қуйидагиларни ёзади: “Бу фақир қўлида жамъ бўлгон китобнинг сони беш девондур. Аларнинг учтаси туркий ва иккитаси тожикчадур. Биринчисини адолатли шоҳға ҳадя қилиш сабабидин “Тухфат ус-султон” деб атадим, иккинчи девонға ошиқлар унсияти сабабидин “Мунис ул-ушшоқ”(«Ошиқлар дўсти») номи берилди. Учинчисига фақат ишқ ҳолатларидан гапирилган важҳдан “Миръот ул-ишқ” («Ишқ ойнаси») деб ном қўйдим. Тўртинчи девонға ошиқлар ўқиб ҳайрон бўлсинлар деб, “Ҳайрат ул-ошиқин” деб исм берилди. Бешинчиси бедиллар иштиёқи жилвагоҳи бўлғони сабабидин “Мазҳар ул-иштиёқ” («Иштиёқ изхори») деб аталди¹.

Юқорида зикр қилинган беш девоннинг биринчиси Душанбедаги академик А.С.Семёнов уй-музейида, қолган тўрттаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланади.

Маълумотларга қараганда, мазкур беш девон шоир умрининг сўнгги беш йилида тартиб қилинган.

Табибий Алишер Навоий ва Фузулий ижодига алоҳида ихлос билан қаради. Умуман, унда анъанавийлик кучли. У саройда хоннинг эътиборида бўлишига қарамай, ҳамиша нимадандир кўнгли тўлмайдди, ҳаётдан қоникмайди, дилгир яшайди. Ишқӣй шеърларида ҳам ижтимоӣй оҳанглар янграб туради. «Чарх жафоси», «мажруҳ, афғор жисм», «фалак»нинг «каж» («тесқари»)лиги, «бераҳм»лиги тез-тез тилга олинади. «Фалак» радифли шеърда «нодонни азиз ва муқаррам айлаб», «доно кишиларни асру хор этган» фалақдан шикоят қилади. Иккинчи бир шеърда эса, замонасининг ижтимоӣй манзарасини шундай чизади:

Оламга боқсанг, ҳосили боштин оёқ кулфат эрур,
Бир роҳатининг кейнида беҳадду сон меҳнат эрур.

Бир ошиқиким, лаҳзайе топса висоли дилбарин,
Доим ҳамул бечораға сўнгра ғами фурқат эрур.

Йўқтур жаҳонға эътимод ушбу жиҳатдин, эй кўнгул,
Ким инқилоб этмак анга, даврон аро одат эрур.

¹ Қаранг: ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, 8949 – қўлёзма дебочаси

Бас, шундай экан, ягона йўл қолади: имкон қадар инсонларга яхшилик қилмоқ, нафъ етказмоқ. Ёлғиз шу йўл билангина кишилар бошига бераҳм даврон томонидан отилаётган жабру жафо тошлари захрини камайтириш мумкин. Шоир даврон манзараси тасвирида яна буюк устози Навоийнинг одамийлик ҳақидаги ҳикматларига эргашади:

Икки жаҳоннинг комини гар истар эрсанг, эй кўнгул,
Келганча кўлдан халқга еткур, баса, такрор нафъ.

Табибий шеърятининг мазмун-моҳиятини, руҳини тушуниб олишда замондоши, рус шарқшуноси А.Н.Самойловичнинг шоир ҳақидаги хотиралари алоҳида аҳамиятга эга. Таниқли туркшунос 1909 йили Хивага келган, 1638 саҳифалик «Мажмуат уш-шуаро»ни эринмай ўқиб чиққан ва унинг тузувчиси билан узоқ суҳбатлар курган эди. Сўнг эса, мажмуа ҳақида каттагина тақриз эълон қилди. Олим XX аср бошидаги анъанавий шеърятимиз намуналарини кузатар экан, унда янги адабиётга хос хусусиятлар пайдо бўлаётганини нозик ҳис қилади ва буни Табибий мисолида шундай тушунтиради:

«Шоир, айтишига қараганда, эркин фикрли қарашлари сабабли мадрасадаги мусулмон фанларининг тўла курсини ўзлаштиришдан воз кечган,- деб ёзади у Аҳмад Табибий ҳақида.-У Хивага хиваликларнинг мустамлакачилар-руслар, немислар билан, татарлар билан бевосита алоқалари туфайли ва ундан ташқари янги йўналишдаги татарча, усмонча китоблар, журналлар ва газеталар орқали кириб келаётган европача илм мазасидан жиндак татиган. Ҳукмдорининг топшириғи билан дори-дармон учун Машҳадга бориб, ўша ерда малака ошириб қайтган Аҳмад Табиб мусулмонча усулда табиблик қилади. Ва, чамаси, бу хивалик лейб-медик ўз «илм»и устидан пинҳона кулади. Кузатишимча, «Мажмуа» муҳаррирининг ўз жонажон Ўрта Осиё адабиётининг бениҳоят узоқ ва мутлақо яқранг асрини кечираётган ҳозирги қиёфасига ҳам муносабати худди шундай. Ва ёш Хиванинг адабиёт соҳасида якка-ёлғиз бўлмаган бу вакили, гарчи ҳозир афлотунчасига бўлса-да, усмонли, туркий-қозон, туркий-кавказча энг янги асарларга, таржима ва оригиналларга, шубҳасиз, мойил. Шоирнинг менга ўз қаламқаш биродарларини «буларнинг ҳаммаси учун Мир Алишер Навоий ўрнақдир, лекин ҳеч бири унинг истевдодига эга эмас»,- деб таърифлаганидаги дилгир-нафратчан юз ифодаси шундоқ эсимда»¹.

Шундан бўлса керак, Аҳмад Табибий ижодида маърифат мавзуи, маърифатпарварлик ғояси муҳим ўринни эгаллайди. Шоир ҳаётни тубдан яхшиловчи, жамиятни, мамлакатни қолоқликдан, зулматдан кутқарувчи, халқни фаровон ҳаётга етакловчи йўл маърифат деб билди. Шоирнинг фикрича, илм-маърифат жоҳилни, ғофилни жаҳолат уйқусидан уйғотади, унинг ҳаётига файз бағишлайди. Табибий илмни тарғиб қилар экан, уни эгаллаш учун қунт билан меҳнат қилиш зарурлигини таъкидлайди:

¹ Кўрсатилган манба, ўша бетлар.

Кимдаким аҳли жаҳондин бор илму маърифат,
Қилғусидур они бархурдор илму маърифат...

/афлату жаҳл уйқусиға ғарқ бўлгон шахсни,
Файз бирла ул қилур бедор илму маърифат.

Эй биродар, олиму ориф бўлурға жаҳд қил,
То етургай кўнглунга анвор илму маърифат.

Илм бирла маърифат таълимини тарк этмагил,
Ҳосил эт боринча жон, такрор илму маърифат.

Юқорида айтганимиздек, Аҳмад Табибий шеърятига Фузулийнинг таъсири катта бўлган. Биргина Табибий эмас, умуман, Хоразм адабий муҳитида улуғ озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулийнинг таъсири доирасини фузули катта. Мунис, Огаҳий, Рожий, Комил, Ферузлар Фузулий ғазалларига мухаммаслар, тазминлар битдилар. 1908 йили Аҳмад Табибий Фузулийнинг фалсафий-дидактик достони «Ҳафт жом» («Етти жом»)ни форс тилидан таржима қилди. Бундан ташқари, Фузулийнинг ушбу достони таъсирида «Етти равза» («Етти боғ») номли ахлоқий-таълимий дoston яратди. Ушбу дoston 7 равза ва 14 ҳикоядан ташкил топган. Ҳикоялар Муслиҳиддин Саъдий «Гулистон»идаги ҳикояларни эслатади:

Эрур тарбиятда ажаб хосият,
Ки аксарға таъсир этар тарбият.

Агар тарбият қилмас эрса асар,
Топилмас эди ҳеч соҳиби хунар.

Чу устоддин етса қаттиғ сухан.
Бўлур жаҳл учун дафъи ранж миҳан.

Дostonнинг ҳар бир боби муайян ахлоқий-таълимий масалага бағишланган. Масалан, асарнинг биринчи бобида карам ва саховат, иккинчи бобида-илм ва маърифат, учинчисида-сабр ва қаноат, тўртинчисида – севги-садоқат ҳақида гап кетади ва ҳоказо. Ҳар бир равза-боб учун алоҳида ҳикоятлар келтирилади. Муаллиф ҳар бир мавзу бўйича ўз фикр-қарашларини баён этади. Сўнг унга мутаносиб бир ахлоқий ҳикоя илова қилинади.

Табибий адабиётимиз тарихида дostonнавис шоир сифатида танилган. У Шарқ адабиётида машҳур бўлган «Вомиқ ва Азро» афсонасининг шеърӣ вариантини яратди. Мазкур мавзуга ҳам «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин»даги сингари жуда кўплаб шоирлар мурожаат қилганлар ва кўплаб вариантларини яратганлар.

Ушбу дoston ҳам шоирнинг бошқа кўплаб асарлари сингари Муҳаммад Раҳимхон Феруз амри ва ҳомийлигида майдонга келди.

Дostonнинг қисқача мазмуни куйидагича: Сабо мамлакатининг подшоҳи Носир ўғил кўради, унга Вомиқ исм кўядилар. У ёшлигидан илм-маърифатга берилади, юнон донишманди Маобид унга мураббийлик қилади ва жуда қисқа муддатда эл назарига тушади.

Жабилсо мамлакати шоҳининг қизи Азро канизаклари билан сайр қилиб, Шаҳрисабзга келади ва Вомиқни кўриб, севиб қолади. Азро ўз шаҳрига келиб, унинг расмини чиздиради ва уни Вомиққа юборади. Расм Вомиқнинг отаси Носир кўлига тушади ва уни ўғлига кўрсатмай, ундан яширади.

Бу ўртада Носир вафот этади. Вомиқ тасодифан расмни кўриб, Азрога ошиқ бўлиб қолади. Вомиқ севгилисини излаб, Жабилсога йўл олади. Дostonда уч жуфт севишганлар: Вомиқ ва Азро, Осаф ва Шакардўхт, Наим ва Ҳавроларнинг саргузаштлари анча таъсирли ифодаланган. Ниҳоят, улар бир-бирларига етишиб, тўйлари бўлади. Вомиқ Жабилсога шоҳ этиб тайинланади. Вомиқ ва Азро ўғил кўрадилар ва унга Носири соний (Иккинчи Носир) деб исм кўядилар. Қариб қолган Вомиқ ўғлига мамлакатни адолат билан бошқариш ҳақида васият қилади:

...Ҳарис ўлма жаҳон молиға асло,
Карамни пеша қил ўзга мудомо.

Сипаҳ хайлиға қил инъому эҳсон,
Раоёни этиб лутф ила шодон.

Яна бўлғил ҳамиша соҳиб инсоф,
Замонни қилмағил харжингда исроф...

Улум аҳлиға қил доим муҳаббат,
Жаҳолат аҳлидин эт асру нафрат...

Дostonда севги ва садоқат, дўстлик, илм-маърифат, халқпарварлик ва ватанпарварлик, қаҳрамонлик ғоялари тараннум этилган. Образлар талқинида Низомий ва Навоий дostonлари таъсири кўзга ташланади. Айниқса, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги тасвир воситаларидан кенг фойдаланган. Ҳар икки асарнинг вазни ҳам бир хил: «ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мафойилун мафойилун фаувлун у--- у--- у--).

Шоир “Вомиқ ва Азро” дostonи хотимасида куйидагиларни ёзади:

Бихамдиллаҳки, Холиқ ёвар ўлди,
Мутеъим бахту толеъ чокар ўлди.

Ки, яъни нусхаи «Азро ва Вомиқ»,
Мурури соли сак ичра мувофик.

Демак тарихини чун жойиз эрди,
Мингу уч юз йигирма саккиз эрди.

Демак, ушбу дoston иг йили, 1328 хижрий, 1910 милодийда йили ёзиб тугатилган. Сўнг Муҳаммад Юсуф Чокар томонидан 2 нусха кўчирилади. Асар 16200 мисра-81 бобдан ташкил топган.

Табибийнинг “Вомиқ ва Азро” достони ўзбек мумтоз адабиётининг дoston жанридаги гўзал ёдгорликларидан бири сифатида қадрлидир.

МУҚИМИЙ (1850-1903)

Муқимий XIX аср ўзбек адабиётининг энг машхур вакилларидан. У ўз ижоди билан жаҳон адабиётшунослигида девон адабиёти деб номланадиган Шарқ адабиётидаги энг яхши анъаналарни давом эттирди. Айни пайтда рус истилоси туфайли ижтимоий ҳаётда кечаётган ўзгаришларни адабиётга олиб кириб, унинг янгиланишида ўзининг муносиб ҳиссасини кўшди. Унинг шеърлари ҳаётлик пайтидаёқ Туркистоннинг турли шаҳарларига ёйилган, шоирлар уларга мухаммаслар боғлар, хонандалар кўшиқ қилиб айтар эдилар. Муқимий миллий озодлик ҳаракати ҳақида шеърлар ёзган, ўз салоҳияти ва мавқеи билан мактаб яратган шоир эди.

Муқимийшуносликка бир назар. Шоир ижодини ўрганиш унинг ҳаётлик чоғидан бошланган. Шеърларига билдирилган турли-туман муносабатлар, улар ҳақдаги баҳслар, мақолалар бунга далил. Шоир вафотидан кейин унинг девони «Девони Муқимий» номи билан илк бор 1907 йили Н.Остроумов томонидан нашр этилди. Унда шоирнинг шеърий асарлари билан бирга таржимаи ҳоли ва ижоди ҳақида қисқача маълумот ҳам берилган эди. Мақола муаллифи Н.Остроумов унинг шахсига баҳо бераркан, шоирни ўқувчига қаландарсифат, дарвешваш бир киёфада тақдим этади ва асосий машғулотини тақво ва шеър ёзиш эди, деб кўрсатади. Бунинг тагида шоирни халқдан узиб олишга уриниш ётишини пайқаш қийин эмас. 1910 йили Порцев литографиясида «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номи билан шоир асарларининг иккинчи нашри амалга оширилди. 1912 йили юқоридаги номда Муқимий асарларининг учинчи нашри дунё юзини кўрди. Шоирни сохталаштириш, афсуски, кейинги икки нашрда ҳам давом этди.

Давр ҳодисалари ижтимоий фикрдаги қутблашувни тезлаштирди. Файласуфлар айтганидек, ўнглаш ўнглашиб, сўллар сўллашиб борди. 1915-1916 йилларда диндорларнинг мутаассиблашган қисми жамият ахлоқининг бузилишида (фаҳш, баччавозлик, товламачиликнинг кучайиши каби) ишқий мавзуда ёзувчи шоирларни айбдор топдилар. «Ал-Ислох» журнали 1916 йилда бу мавзуда бутун бир баҳс очди. Дин пешволари номидан Муқимий-Фурқат шеърларини «ҳаром» дейишгача борди.

Шоир ижодини жиддий ва кенг кўламда ўрганиш ўтган асрнинг 30-йилларидан бошланди. Бу даврда Муқимий асарларини тўплаш, ўрганиш,

нашр этиш қизгин ва самарали олиб борилди. Газета ва журналларда қатор мақолалар эълон қилинди. Бу хайрли ишнинг бошида отахон шоиримиз /афур /улом турди. Унинг ташаббуси билан 1938 йили «Муқимий баёзи» тузилиб, нашр этилди. 1950 йили шоир асарлари «Лирика и сатира» номи билан Москвада рус тилида босилди.

1953 йили Муқимий вафотининг 50 йиллиги муносабати билан у ҳақда бир қатор тадқиқотлар яратилиб, муқимийшуносликка асос солинди. Ҳомил Ёқубов, Абдулла Олимжонов, Ҳоди Зарипов, Ҳошимжон Раззоқов, /улом Каримов, Абдурашид Абдуғафуров каби олимлар салмоқли ишлар яратдилар¹.

Муқимийшунослик, асосан, икки йўналишда борди: а)Муқимий ижодини бевосита ўрганиш; б)шоир ижодини ижтимоий-тарихий аспектда, замондошлари ва салаф (ўтмишдош) ҳамда халаф (издош)лари меросига қиёсан ўрганиш.

Муқимий ижодини ўрганишда профессор /улом Каримов(1909-1991)нинг хизматлари катта бўлди. /Каримов - муқимийшунослик мактабига асос солган олим. Унинг бу борадаги илк мақоласи «Муқимийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан» (1957) олий ўқув юртлари талабалари учун ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» (3-китоб)идаги (1987) Муқимийга бағишланган бўлимигача бўлган тадқиқотлари, хусусан, 1962 йили ёқлаган «Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти» докторлик диссертацияси, 1970 йили нашр этган «Муқимий. Ҳаёти ва ижоди» монографияси муқимийшунослик илмининг сара намуналаридир. Ниҳоят, Муқимий асарларининг шу кунгача амалга оширилган ўзбек, рус ва бошқа тиллардаги нашрларининг аксарияти профессор /Каримов номи билан боғлиқ¹.

Муқимийшунослик истиқлол муносабати билан янги босқичга кўтарилди. Шоир босиб ўтган мураккаб ижодий йўл ва унинг сермазмун адабий меросини мустақиллик, Миллат ва Ватан манфаатлари нуқтаи назаридан кўздан кечириш ва хулосалар чиқаришга эҳтиёж бор. Бу борада профессор /Каримов издошлари самарали иш олиб бормоқдалар.

Ҳаёти ва фаолияти. Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли Муқимий 1850 йили Кўқон шаҳридаги Беквачча маҳалласида новвой оиласида туғилди. Отаси Мирзахўжа асли тошкентлик, онаси Бибиойша хўжандлик бўлган. Улар тўрт қиз ва бир ўғил кўрганлар. Қизларининг оти Тожиниса, Улуғбиби, Сайдиниса, Меҳриниса.

Муҳаммад Аминхўжанинг онаси Бибиойша адабиёт ва санъатни сеувчи, сўзга уста аёллардан бўлган. Уни яқиндан билган ўртоқлари

¹ Қаранг: Ҳ.Ёқубов. Ўзбек демократ шоири Муқимий, Т., 1953; А. Олимжонов, Муҳаммад Амин Муқимий, Т.: ЎзФАН, 1953; Ҳ. Зарифов. Муҳаммад Амин Муқимий, Т., 1955. Ҳ.Раззоқов. Муқимий ва Завқий, Т., 1955; Ҳ.Каримов, Муқимий ҳаёти ва ижоди. Т., 1970; А.Абдуғафуров, Муқимий сатираси, Т., 1976 ва Ҳ..

¹ Қаранг: Муқимий, Танланган асарлар. Т.: ЎзФА нашриёти, 1958; Муқими. Избранные произведения. Т.. изд. АН Уз. 1958; Муқимий, Асарлар тўплами, Икки томлик, 1—2 томлар, Т.: Ўздавнашр, 1960.; Муқимий, Танланган асарлар, Т.: Ўқитувчи, 1973; Муқимий, Асарлар, Т.: Ҳ.Ғулом нашриёти, 1974 ва б

“Хуморбиби” дер эканлар. Ёш Муҳаммад Аминхўжанинг шеърга хавас кўйишида, тахмин қилиш мумкинки, унинг хизматлари катта бўлган.

Бўлажак шоир эски мактабда хат-савод чиқаргач, 1864 йилдан Қўқондаги «Ҳоким ойим» мадрасасида ўқийди. 1867 йили Бибиойша вафот этади. Бироз вақт ўтгач, Мирзахўжа Зиёдабиби исмли аёлга уйланади. Муҳаммад Аминхўжа 1872-1873 йилларда Қўқон мадрасасини битириб, Бухорога йўл олади. 1876 йилгача Бухоро мадрасаларидан бирида ўқийди сўнг Қўқонга қайтади. Уни Санамбиби исмли қизга уйлантириб кўядилар.

1877 йили Муҳаммад Аминхўжа Қўқондаги ер қурилиши маҳкамасига мирзалик вазифасига ишга киради. Ер ўлчовчи амалдорларнинг хийла-найрангларини кўради. “Танобчилар” ҳажвини ёзади. Сўнг Сирдарё бўйидаги Оқжар паромига паттаци бўлиб ишга ўтади. Бу ердаги аҳвол ҳам шоирга ёқмайди. Оқжар одамлари ҳақида ёзган мухаммасида кўйидагиларни ўқиймиз:

Келганим ушбу маконга қиладур манга алам,
Лойиқи таъб йўқ одамки, десам ҳасрату ғам.
Гаплашурга киши йўқ эртадин оқшомғача ҳам.
Кун совуқ, қора чироқ, гўрдек ую, ўтин кам.
Чиксам эшикка қилур тўрғайи чулдур-чулдур.

Одамлари-чи?

Кема важҳини демасларки, берибон қутулай,
Тарзи бир хийла қилиб, дерки юкумни яшурай,
Билса сарқори, “пачо!” деб этагига осулай.
Икки пул бер яна буйруққа қараб,-деса дегай:
“На қилурсан, чақамиз йўқ, мана ўлдур-ўлдур”.

Шоир Оқжарнинг айрим шум, баттол одамларини мана шундай тасвир этган эди. Бироқ у Оқжар паромида ҳам узоқ ишлай олмади. 70-йилларнинг охирларидаёқ паттациликни ҳам йиғиштириб, Қўқонга қайтади. Ижодга берилади. “Муқим” (турғун, туриб қолган) “Муқимий” тахаллусида ёзган шеърлари билан доврўқ қозонади. Аммо шоирнинг шахсий ҳаёти юришмади. Санамбиби билан узоқ яшай олмади. 1879 йили Санамбиби Муқимийдан ажралди, ўғли Акбархўжани онаси Зиёдабибига қолдириб, бошқага турмушга чиқиб кетди. Кўп ўтмай, Мирзахўжа ҳам вафот этди.

Муқимий 1887-1888 йилларда Тошкентга келади, ота қариндошлари билан учрашади. Алмай, Нодим Намангоний билан танишади. Улар билан яқиндан алоқа боғлайди.

Шоир шу йиллари оғир иқтисодий тангликда яшаган. 1890 йили отадан қолган ҳовлини сотиб, мадраса ҳужрасига кўчиб ўтишга мажбур бўлган. Хаттотлик ҳунари жонига оро кирган. Кишилар учун хат (китобат) ёзиб, китоб кўчириб, шундан келадиган даромад ҳисобига кун ўтказган. Адабиёт-санъатни яхши кўрган давлатманд кишилар моддий ёрдам берганлар.

Шуларнинг ёрдамида 1892, 1899 йилларда икки марта Тошкентга келиб кетгани маълум.

90-йилларнинг ўрталарида Муқимий тақдирнинг бир ғаройиботи туфайли Москвада Лазарев номли жонли Шарқ тиллари институтида ўқиб турган жияни Рўзимуҳаммад Дўстматов (отаси ҳаж сафарида ўлиб қолганида яхши одамлар учраб, тарбия қиладилар ва ўқишга йўллайдилар) билан топишади ва улар орасида ёзишмалар бошланади. 1898 йили Р.Дўстматов Қўқонга келади, тоға-жиян учрашадилар. Ёз таътили тугагач, Рўзимуҳаммад яна Москвага қайтиб кетади. Шоир кузатиб қўяди. Кечинмаларини сўнгрок шеърини мактубда шундай ифодалайди.

То видолашмакға борилди кеторингда сани,
Йиғладим пинҳон оташга тушорингда сани.
Сайр этиб юрганда, юрмишдим канорингда сани.
Не саодатлиғ замон эрканки, борингда сани.
Махфил¹, равшан сафолиғ рўзгорим бор эди.

Давлату иқбол жомидин Ҳақ айлаб баҳраманд,
Пояи қадрингни қилгай бора-бора то баланд,
Айлагай акронинг ичра сарфарозу аржуманд.
Ҳеч ёдинга келурму, дебки шаҳрида Ҳўқанд.
Бир ғариб бекас тағойи хоксорим бор эди.

Р. Дўстматов иккинчи марта 1904 йилда Қўқонга келди ва умрининг сўнгигача Муқимий уй музейида хизмат қилди.

Муқимий ҳаётининг сўнгги йиллари касалликда кечди. Қулоқ оғриғи, сўнг “ярақон” (жигар хасталиги) шоирни қийнаб қўйди. 1902 йилнинг 16 декабрида Андижонда даҳшатли зилзила юз берди. Шаҳар лаҳзада вайронага айланиб, 4652 киши ҳалок бўлади. Шоир бундан қаттиқ ларзага тушади. Шаҳарга бориб офат оқибатларини ўз кўзи билан кўради ва изтироб тўла таърих-марсия битади.

Шоир фожиа манзараларини рўйрост тасвир этар экан, сабабларини, ўз ақидасига кўра, жамият ахлоқи билан боғлайди, айрим одамларнинг бузилишидан кўради. Шеър шоир ўлиmidан бир ой олдин “Туркистон вилоятининг газети”да босилган эди.

Муқимий 1903 йилнинг 25 майида вафот этади.

ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Муқимийнинг бизгача етиб келган ижодий меросини 10 минг мисра атрофида тахмин қиладилар. Улар асосан **лирика** ва **ҳажвиёт**дан иборат.

Муқимий табиатан ҳозиржавоб киши эди. Кўплаб замондошлари сингари ўзбек ва тожик тилида барабар ёза оларди. Кўпгина шеърлари

¹ Махфил – анжуман, базм.

Ўзининг ёзилиш тарихига эга. Улардан айримларини таржимаи ҳолида кўриб ўтдик. Маълум муносабат билан ёзилган шеърлари орасида Тошкент ноиби вафотига бағишланган (“Тарихи фавти ноиби Тошкандий”) беш байтлик тожикча таърих-марсияси бор. “Ноиби Тошкандий” 1892 йилдаги Тошкент кўзғолонининг ташкилотчиларидан ва фаол иштирокчиларидан Иноъомхўжа¹ бўлади. Туркистон ҳарбий округ суди уни 1892 йил 10 декабрда Иркутск губерниясига сургун қилган эди. Бироқ у касалмандлиги туфайли шу ерда қолдирилади. Қамокни шу ерда ўтайди. 1897 йилнинг 3 февралда шу ерда вафот этади.

Таърих- марсияда шоирнинг рус сиёсатига қарши бош кўтарган қахрамонга меҳр-муҳаббати очик ифодаланади. «Гарчи ҳибсда ғурбатдан қон йиғласа-да, оқибат шаҳид бўлди. Унинг вафоти куни азиз-авом, катта-кичик бутун Хўқанд халқи мотам тутди», - дейилади марсияда.

Муқимий Инъомхўжа машаққатларига ўзини ҳамдард тутди. Шоир фикрича, Инъомхўжа ўлган эмас, у шаҳиддир. У ҳаётга шунчаки келиб-кетган эмас, жуда катта иш қилган. Шу сабабли, у эл-юртнинг меҳрига, муҳаббатига мушарраф бўлган. Шунинг учун ҳам унинг ўламига бутун Хўқанд аза тутди.

Афсуски, Муқимий 1898 йилги Дукчи Эшон бошчилигидаги халқ озодлик ҳаракатини мана шундай теран англай олмади. Рус ҳукуматининг расмий талқини изидан бориб, ҳажвиялар битди.

Лирикаси. Муқимийнинг жуда кўп ғазаллари унинг тириклигидаёқ кўшиқ қилиб куйланган. Унинг шеърлари кўпроқ хонандалар орқали ёйилган. Жуда кўп таниқли санъаткорлар ўз ҳаётларини Муқимий ижоди билан боғлаганлар. Шоир шеърларида Мамажон мақай, Низомхон, Фарзинча (Фарзинхон), Исмоил найчи исмлари учраб қолади. Уларга бағишланган байтлар, шеърлар ҳам бор. Булар ўша даврдаги машҳур санъаткорларнинг исмлари, лақаблари. Муқимийнинг улар билан бундай яқин алоқаси бежиз эмас. Шоир ғазаллари мусиқий, оҳангдор эди, харидори кўп эди.

Бу шеърларнинг мавзуи аксарият анъанавий, ёр ҳақида. Унинг ҳусни, яъни қоши, кўзи, юзи, сочи, қадди-қомати таърифига бағишланган.

Ошиқ шоир висолдан қувонади, хижрондан изтироб чекади. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам ёрнинг ҳусни давлатига ривож тилайди. Унинг меҳр ва шафқатидан умидвор. Аммо у ёр қанчалик гўзал бўлса, шунчалик бевафо, жафокор. Шу сабабли, шоир шеърларида қувончдан ҳасрат кўп.

Тийғинг менинг қонимдадур, зулфинг гирибонимдадур,
Юз минг алам жонимдадур, ман мубтало қайда борай?!

¹ Инъомхўжа Умрехўжаев (1833—1897) асли қўқонлик, савдо ишлари билан Тошкентта келиб, яшаб қолган. Занжирлик маҳалласи қариялари уни ёқтиришиб, Шайхонтоҳур даҳа оқсоқоллигига сайлайдилар. Бироқ унинг дадиллиги чор маъмурларига ёқмайди ва ишдан четлатилади. Аммо халқ уни 1880 йили яна қўллаб чиқади ва шаҳар оқсоқоллигига сайлайди. (Қаранг, бу ҳақда: Ўзбекистоннинг янги тарихи, Биринчи китоб, Т., Шарқ, 2000, с.350—351)

Ишқий анъанавий шеърлар замонга мосланиб борди. Масалан, Муқимий ва унинг замонасида “Суратинг” радиофили шеърлар пайдо бўлди. Бу, биринчи навбатда, фотографиянинг ҳаётга кириб келиши билан изоҳланади.

Муқимий лирик жанрлардан мураббага алоҳида эътибор берди. Маълумки, мураббаъ бошқа жанрлардан, аввало, вазн ва қофиясига кўра фарқланади. Рубоий фақат ҳазаж баҳридагина ёзилса, мураббаъ учун бундай чекланиш йўқ. Рубоий, туюқ мустақил тўртликлардир, мураббаъда эса бир неча тўртликлар қўшилишидан яхлит асар бўлади ва улар а а а а, б б б а, в в в а шаклида қофияланадилар. Сўнгги бандда тахаллус бўлади.

Муқимийнинг мураббалари йигирмадан ортиқ, деярли ҳаммаси ишқий мавзуда. Оҳангдор, равон. Вазнига кўра аруздан бармоққа яқин туради. Халқ қўшиқларини эслатади. Масалан:

Эмди сандек жоно, жонон қайдадур,
Кўриб гул юзингни боғда бандадур,
Сақлай ишқинг токи жоним тандадур
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур,

Меҳринг ўти ногаҳ тушди жонларга,
Парвойим йўқ зарра хону монларга,
Лола янглиғ тўлиб бағрим қонларга
Ўзим ҳар жойдаман кўнглум сандадур.

Эрта-ю кеч фикру зикрим хаёлинг,
Бир сўрмадинг: “Налар кечди аҳволинг?”
Эсларимга тушиб ширин мақолинг,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Шоирнинг айрим ғазалларида унинг ҳаёти билан боғлиқ лавҳалар акс этган.

Ёр ила не хуш замони рўзгорим бор эди,
Подшолик давлатидин ҳамки орим бор эди,-

матлаи билан бошланадиган ғазал шундайлардан. Шеърда бошдан- оёқ ёр билан кечган кунларни қўмсаш ҳукмрон. Бу, эҳтимол, маъшуқадур. Эҳтимол, бирор дўстдир. Балки оиласи-хотини Зиёдабиби ва ўғли Акбархўжа билан бирга кечирган кунлардир.

Шоирнинг яна бир шеъри:

Подшоҳ йўқлатсалар, ногаҳ гадо деб ахтаринг,
ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтаринг,-.

Тутманг

матлаи билан бошланади. Ундан Муқимийнинг қандайдир бир “иш”да айбланиб, таъқиб этилгани англашилади. Умуман олганда, шоирнинг катта-кичик амалдорлар билан алоқаси яхши бўлган эмас. Шахсий ҳаётидаги омадсизлик, ҳукумат хизматида чиқишиб ишлаб кета олмаслиги, оқибатда турмушнинг ночор бир ҳолга тушиши, Ҳазрат мадрасасида ғарибона ва сўққабош ҳаёт кечиришга мажбур бўлиши “Толеим” шеърида таъсирчан акс этган:

Оҳким, афсус, эмас ҳеч ишда раҳбар толеим,
Вожгун¹ дур имтиҳон қилдимки, аксар толеим...

Юз тарафдин еткуруб, гарди кудурат² занги ғам,
Айлагай оинаи таъзим мукаддар¹ толеим.

Ҳар неча қилсам тавалло-зори қилмас илтифот,
Рўйгардон² тескари, тобора бадтар толеим.

Рўзгорим тийра иқболим забун, бахтим қаро,
Бўлса равшан, бормукин тадбири дийгар толеим?

Ногаҳон берсам, Муқимий, бир мусулмонға салом,
Дафъатан икки қулоғини қилур кар, толеим.

Яна бир шеърида ёзади:

Кетардим бош олиб, гар бўлса эрди, рўзгорим йўқ,
Нетай безоду тўша³ йўлга юрмакка мадорим йўқ.
Турарга қолмади тоқат, кўнгулда ихтиёрим йўқ,
Ўзингдан ўзга, ё раб, раҳбари лайлу наҳорим йўқ.
Ҳидоят айлагайму деб Муқиминг интизор ўлмиш.

Яна бир маълумот. Москвадаги жияни Р. Дўстматовга хатидан:
“Бечорачилик, Подшолик мадрасаларимизни(нг) вақфини олиб қўйган, ҳеч бир тарафдан даромад-дахл йўқ, қашшоқлиғ”.

Илгари мадрасаларнинг сарфу харажатини таъминлаб туриш учун вақф (ер, мулк) ажратилган. Русия Туркистонни босиб олгач, шуларни олиб қўйди. Мадрасаларнинг таъминоти бузилиб, бирин-кетин ёпила бошлади. Айниқса, мадрасаларда истиқомат қилувчилар қийин кунда қолдилар. Муқимийнинг ўз тақдири ва тирикчилигидан зорланиш сабабларидан бири-шу.

¹ вожгун — тескари.

² кудурат — ғам — ғусса

¹ мукаддар — доғ

² Рўйгардон — юз ўгириш

³ безоду тўша — сармоясиз, пул — анжом ашёсиз

Табиатдан жамиятга. Муқимийнинг энг сара лирик шеърларидан бири “Навбахор”дир. “Навбахор” - янги баҳор дегани. У-уйғониш фасли. Борлиқнинг, мавжудотнинг энг сара фасли. У тириклик нишонаси, табиатнинг узок, рутубатли қишдан кейинги қайта жонланиши. Ана, қорлар кўтарилиб, ернинг иссиқ нафаси тупроқлар орасидан кўкка ўрлайди. Қушлар чуғури тинмайди, қалдирғочлар тикка кўтарилади. Чор атроф яшиллик билан қопланади. Шоир бу манзарадан туганмас завқ-шавқ олади. Тирикликнинг нақадар улугъ неъмат эканлигини англайди. Унда ҳаётга сўнгсиз иштиёқ уйғонади. Энг муҳими, чинакам умр одамлардан узокда кечириладиган узлатнишинлик эмас, дўстлар билан тўлиб-тошиб, ёниб-жўшиб яшамоқ экан:

Навбахор! Очилди гуллар, сабза бўлди боғлар!
Сухбат айлайлик, келинлар, жўралар, ўртоғлар!

Хуш бу маҳфил¹да тириклик улфату аҳбоб ила!
Ўйнашиб, гоҳе табиатни қилайлик чоғлар!...

Лекин, афсуски замона-ёмонники. Ақлли, доно кишилар (“аҳли тамиз”) оёқ остида, булбул ўрнини қарға (зоғ)лар олган:

Ҳайфким, аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул ошёнин зоғлар.

Шоир кутилмаганда гапни мана шундай жамият ҳаётига буради ва унга ўз муносабатини билдиради. Агар замона адолатли бўлса, ҳар ким ўзига муносиб жойда бўлмоғи лозим эди. Ҳолбуки ундай эмас. Шоирнинг эътирози шунда.

Ҳажвиёти. Муқимий кўплаб ҳажвий шеърлар ҳам ёзди. XIX аср охиридаги тарихий шароитда томир отган такаббур, порахўр танобчиларнинг, товламачи, юлғичларнинг эсда қоладиган образларини яратди. У ўз шеърларидан бирини “Танобчилар” деб атади. Танобчи -ер ўлчовчи дегани. Эрта баҳорда деҳқон ерга экинни экиб бўлгач, махсус кишилар чиқиб уни ўлчаганлар ва шунга қараб солиқ белгиланган. Бир таноб гектарнинг олтидан бирини ташкил қилган. Муқимий шулардан иккитасини қаламга олади. Шеър улардан зулм кўрган бир деҳқоннинг ўзига хос “арзнома”сидир. Муаллиф шундай ҳикоя қилади:

Бўлди таажжуб қизик хангомалар,
Арз этайин эмди ёзиб номалар.

¹ маҳфил – базм, анжуман.

Сўнг гап ўн икки ойда бир келадиган таноб воқеасига ва танобчиларга кўчади. Улар: Султон Алихўжа ва Ҳакимжон. Улар бир-бирлари билан ғоят иноқ. Икки амалдорнинг гапи бир ердан чиқмоғи учун иноқлик лозим. Улар қайси қишлоққа борсалар, элни йиғиб, ўзларини зиёли, анбиёу авлиёлар зотидан килиб кўрсатадилар. Сўнг бу ҳам етмагандай дўқ-пўписага ўтадилар. Хуллас, пора олмагунча қўймайдилар. Ҳам “эллигу юзни” оладилар, ҳам танобларини “ду чандон” (икки марта) ошириб, кетадилар.

Воқеа шундай якунланади:

Ақча қўлида икки-уч мўйсафид,
Дерки:-”Бу назрингизу, бизлар-мурид”.

Зулм билан эллигу юзни олур,
Боз танобини ду чандон солур.

Шоир шундай хулоса чиқаради:

Тағи булар яхшию бизлар ямон,
Эл тамизидин ҳазар эт, альамон.

Мақтанчоқ, ҳаромхўр танобчиларнинг мушугини “пишт” дейдиган кимса йўқ. Халқ-гумроҳ. Чор ҳукуматига эса шуниси маъқул. «Танобчилар» адабиётимиз тарихида ушбу ҳолатнинг умумлашма ифодасини берган асар сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

Сайлов- адабиётимиз учун янги мавзу. Чор ҳукумати Туркистонда сайловни жорий этди. Юзбоши, мингбоши, қози сайланадиган бўлди. Лекин бу сайлов порахўрликка йўл очди. Бадавлат кишиларнинг пул сочиш мусобақасига айланиб кетди. Муқимийнинг “Сайлов” шеъри шу ҳақда.

“Тўйи Иқонбачча”да бир тўй хангомаси тасвирланган. Тошкентдаги бир бойнинг Иқондаги гумашта (хизматчи)си тўй қилмоқчи. Ҳамма ёққа овоза тарқатган: ундай қиламан, бундай қиламан!.. Ногоҳ Тошкентдан «хўжайин» «сизга тўй қилишни ким қўйибди» деган мазмунда сим қоқади. «Тўйнугиндан агарда чикса тутун, Мунда бер дастмояларни бутун»,- дея танбеҳ беради. Имога маҳтал гумашта ва унинг хотини хурсандчиликларини зўрға яширадилар. Енг учида тўй ўтади. «Шираворнинг ўзига икки юз сўм бўлурми?!» деб керилиб юрган гумашта, тузни ҳам «чўт»га урганда, ўттиз уч тангалик тўй қилади.

Шеърда мана шу «тўй»га тайёргарлик ва унинг ўтказилиши кулгили бир шаклда ифода этилган:

Масалан, тўй яширинча ўтиши керак эди. Шоир уни шундай тасвирлайди:

Ўчоқ устида гар йўталса биров,
Ер эди елкасига катта касов.

Бири қаттиқ чиқарса овозин,
Билмасин қўшни, деб тутиб оғзин.

Ёки тўйга айтишни кўрайлик:

Етти одамни ўз маҳалласидин,
Қорни тўқ, янги тўн басалласидин,

Қилди шовқинламай имо уйидин,
Мундин, ундин, юкоридин, қуйидин.

Мана, меҳмонларга ош қўйилиши:

Сузди ош бир ликавда уч кишидин,
Кетти ошни кўриб ҳамма ҳушидин,

Ош мисоли табақда кўз ёши,
Курмаки кўп, гуручидин тоши

ва ҳоказо.

Муқимийнинг бир қатор ҳажвий шеърлари борки, улар аниқ, тайинли кишилар ҳақида. Масалан, “Ҳажви Викторбой”, “Ҳажви Виктор”, “Воқеаи Виктор” шеърлари Виктор Димитрович Ахматов ҳақида. У Қўқондаги ака-ука Каменскийларнинг савдо идорасида иш бошқарувчи бўлган. 1891 йили Москвадан арзон мол келтириб бераман деб, бир тўда содда ўзбекларнинг пулини олиб, бедарак кетган. Бу гап ўз даврида бутун Фарғона водийсига ёйилиб, шов-шув бўлган.

Иккинчи бир “қахрамон” Лахтин дегани ҳам шунақа юлғич, учарлардан. У бир қатор завод, фабрикалар, босмаҳона ҳам очган эди. Шоирнинг “Дар шикоятти Лахтин” шеъри шу ҳақда.

“Масковчи бой таърифиди” шеъри маҳаллий бойларимиздан Ҳодихўжа ҳақида ҳикоя қилади. У рақобатга дош беролмай, укувсизлик қилиб синган бойлардан.

“Воқеаи кўр Ашурбой хожи”да қариб қуйилмаган, ҳажга бориб келса ҳам ахлоқи бузуқлигича қолаверган бир бойнинг қилмиши ва у қўлга тушганида сувдан қуруқ чиқиши ҳажвий йўсинда тасвир этилган.

Бу ҳажвияларнинг кўпчилиги мумтоз шеърятимизнинг маснавий жанрида ёзилган. Масалан, “Танобчилар”, “Тўйи Иқонбачча”, “Масковчи бой таърифиди”, “Воқеаи Виктор” каби. “Сайлов”, “Дар шикоятти Лахтин”, “Воқеаи кўр Ашурбой хожи” ғазал йўлида қофияланган. “Ҳажви Виктор”, “Ҳажви Викторбой” мухаммасда ёзилган.

Қизиғи шундаки, Муқимийнинг айрим сатирик шеърлари ҳам куйга солинган. Масалан, “Ҳажви Викторбой” мухаммасининг матнини Н. Остроумов ашулачилар оғзидан ёзиб олгани маълум.

Муқимий қатор шеърларида қулоқларни тарақа-туруғи билан батанг қилувчи, шалағи чикқан аравалар (“Ароба”), “Факиру бой”, “Зоҳиду обид”

демасдан, оёқдан олиб ерга йиқитадиган “полвон” “лой” (“Лой”) ҳақида гап кетади.

Муқимийнинг жияни Р. Дўстматов 1898 йили Қўқонга келганида безгак билан касалланиб қолади. Шоирнинг “Безгак” радифли шеърларидан бири шу муносабат билан ёзилган. Шоир унга одамга хос хусусиятлар беради. “Номусулмон” деб қарғайди, мезбонликни ўрнига қўймаганликда айблайди:

Демаским: “Тутмайин, қавму-қариндошини кўрмаққа, Келибдур
мунда Масковдан неча кун меҳмон”, безгак.

“Пашшалар” шеърида кечаси оқи, кундузи қораси ором бермайдиган пашшаларнинг “бир-бирини қувлашиб, доимо «ғавғо» кўтаришини, “жанжали” битмаяжагини хабар қилади. Улар устидан “судясига арз этмоқчи” бўлади.

“Кўса” туркумидаги тўрт шеъри машҳур найчи Исмоил ота ҳақида. Шоир ўз дўстининг камсуханлигига ишора этгани ҳолда унинг касб-кори, ётиш-туриши билан боғлиқ ҳар хил қочиримлар қилади.

Хуллас, Муқимий турмушнинг хилма-хил манзараларини, замондошлари ва уларнинг феълларини кулгили, эсда қоладиган лавҳалар, ифодалар билан бизга етказди. Бу шеърлар оҳангига кўра ҳам енгил, равон.

Саёҳатномалари. Муқимий Фарғона водийси бўйлаб қилган саёҳатлари таассуротларини шеър қилиб ёзди ва булар “Саёҳатнома” номи билан шуҳрат топди. Булар шоирнинг Қўқон-Фарғона, Қўқон-Шоҳимардон, Қўқон-Исфара саёҳатлари таассуротларидир. Ҳар уч саёҳатнома яхлит бир асар шаклида бўлиб, тўртликлардан таркиб топган. Жами: 244 мисра. Ҳаммаси бир вазнда-ражази мураббаи солимда, ҳар бир банд “экан” радифи билан яқунланади. Ҳаммаси учун битта умумий муқаддима ва битта умумий яқун-хулоса бор. Асарда саёҳат сабаби берилади, сўнг турли манзил-қишлоқлар, уларнинг табиати, манзаралари тасвир этилади. Жойлардаги одамлар, феъл-удумлар ҳикоя қилинади.

“Саёҳатнома”:

Фарёдким, гардуни дун,
Айлар юрак- бағримни хун.
Кўрдикки бир аҳли фунун-
Чарх анга кажрафтор экан.

деган сатрлар билан бошланади.

Мумтоз адабиётимизда “хасби ҳол” деган махсус жанр бор. Унда шоир ўз аҳволи ҳақида ёзади. Гоҳо унинг айрим кўринишлари бошқа хил шеърларда ҳам учрайди. “Саёҳатнома”да мана шундай ҳол мавжуд. Шоир “гардуни дун” (“пасткаш дунё”)дан фарёд қилади, юрак-бағрини “қон” (“хун”) қилганидан шикоят этади. “Аҳли фунун” (“илм фан кишилари”)га бу

дунёнинг ҳамиша тескари (“кажрафтор”) юрганини таъкидлайди. Шоир бу фикрини олтинчи бандда давом эттириб, саёҳат сабабини шундай аниқлаштиради:

Қолмай шаҳарда тоқатим,
Қишлоқ чиқардим одатим,
Хоҳи яёв, бўлсун отим.
Гоҳ сайр ҳам даркор экан.

Муаллиф кайфияти, ҳолати, атроф-муҳитга, кишиларга муносабати “Саёҳатнома” сатрларида аён сезилиб туради. Масалан, шоир Шоҳимардон томон йўл олар экан, Ултарма, Дўрмонча, Бўрбалиқ, Оқ ер, Рошидон, Зоҳидон, Олтиариқ, Чимён, Водил қишлоқлари билан таништиради, уларнинг ҳар бирини таъриф-тавсиф этади.

Аммо назарда Рошидон
Фирдавс боғидин нишон.
Ўйнаб оқар оби равон,
Саҳни гулу гулзор экан.

ёки:

Водил мақоми дилфизо,
Кўчаларидур дилкушо,
Анҳорида оби сафо,
Себарга обишор экан.

Худди шунингдек, кейинги саёҳатномасида Қудаш, Яйфан, Нурсух, Бешариқ, Конибодом каби қишлоқ ва шаҳарлар билан боғлиқ тафсилотлар берилади. Шоир соя-салқинга кўмилган Рапқонни, толзорлари кишини маҳлиё қиладиган Яйпанни завқ-шавқ билан мақтайди. Она-Ватаннинг бетимсол табиатини, кўзни қамаштирувчи манзараларини, “анҳору сою чўллари” ва “ширин зардолулари”ни сўнгсиз меҳр ва ифтихор билан тасвирлайди.

Асарнинг оҳанги равон, ўйноқи. Ражазнинг тўрт рукнлик солим баҳрида ёзилган, яъни мустафъилун мустафъилун.

Нурсух каби бир жой кам,
— - у - - -у -
Тушмай ўтиб қилди алам
- - у - - -у -
Олма анор ўрнига ҳам
- - у - - -у -
Боғида току занг экан
- -у - - - у -

Муқимий “Саёҳатнома”си Қўқон шоирлари орасида акс-садо топган. Фурқат, Завқий, Тажаллий каби забардаст шоирлар Муқимий асарининг вазни ва радифи билан саёҳатномалар ёзганлар. Фурқат «Саёҳатномаси» фурқатшунос Ш. Юсупов томонидан эълон қилинган. Завқий саёҳатномаси “Обид мингбоши ҳақида ҳажв” номи билан танилган. Тажаллий “Саёҳатнома”сидан парчаларгина етиб келган.

Иккинчи томондан, агар биз XIX асрда Бухоро адабий муҳитида ҳам форс-тожик тилида саёҳатномалар битилганини хотирга олсак, мазкур жанрнинг ушбу даврда кенг шуҳрат топганлиги маълум бўлади. 70-йилларда Бухорода ўқиб қайтган Муқимийнинг улардан беҳабар бўлган бўлиши мумкин эмас.

Хулоса қилиб айтганда, Муқимий шеърляти янги ўзбек адабиётининг шаклланишида, айниқса унда ижтимоий сатира ва сероҳангликнинг марказий ўрин эгаллашида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шоир ҳақида бир қатор бадиий асарлар ёзилган, жумладан, Собир Абдулланинг “Мавлоно Муқимий” романи бор.

1886-87 йилларда Қўқондан яна Марғилонга боради ва бу ерда Масжиди жомеъдан хужра олиб яшай бошлайди. Кўп ўтмай, Муҳаммад Шариф деган савдогар дўстининг ёрдами билан дўкон очади. Хўжажон Рожий (1834-1918), Умидий-Ҳавоий (1835-1906) Мулла Тошболту Роик, Исҳоқхон Ибрат (1862-1937) каби шоирлар билан дўстлашади.

1889-91 йилларда Тошкентда бўлиши унинг тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнади. Ушбу воқеанинг тарихи кўйидагича эди:

Фурқат 1889 йилнинг бошларида саёҳат орзуси билан Марғилондан йўлга чиқади. Қўқонда бир кун туриб, Хўжандга келади. Мирза Насриддин деган дўстиникида бир неча кун меҳмон бўлади, шоир Тошхўжа Асирий билан узоқ суҳбатлар куради. Улар ўзаро жуда аҳил эдилар, бир-бирларига ёзган шеърӣ мактублари турли баёз ва тўпламларда сақланиб қолган.

Шоир Хўжандда бир оз туриб қолади. Дўстлар орттиради, шаҳар атрофларини айланади. Бир муддат тоби ҳам қочиб қолади. Ўзи табибликдан хабардор бўлгани учун у ердаги табибларнинг муаолажасидан кўнгли тўлмайди. Сафарни давом эттириб, Тошкентга йўл олади.

Фурқат 1889 йил июннинг ўрталарида Тошкентга келган. Ҳожи Аъзам деган кишининг ёрдамида Қўқалдош мадрасасига жойлашган. “Аҳволот”да ёзилишича, Ҳожи Аъзам касалланиб қолган шоирга меҳрибонликлар кўрсатади, 9 ой давомида унинг ҳолидан хабар олиб, тузалиб кетишига ёрдам беради. Фурқат унинг ёрдамида Сатторхон Абдуғаффоров, Саидрасул Саидазизов, Инъомхўжа Умрөхўжаев, Жўрабек Қаландарқори ўғли, Шарифхўжа Пошшоҳўжа ўғли, Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли, Мирза Абдулла Исомухаммад ўғли каби Тошкентдаги зиёлилар билан танишади.

Шарифхўжа шоир билан бўлган суҳбатларидан бирида тахаллуси “жудолиғ” маъносини билдиришига ишора қилиб, уни “Фарҳат” (шодлик, хурсандлик) билан алмаштиришни таклиф этади. Бу унга манзур бўлиб, шу

тахаллус билан бир муддат шеърлар ёзган. Лекин кўп ўтмай, аввалгисига қайтади: тақдир унга “Фурқат” тахаллуси билан тарихга киришни насиб этди.

1890 йилнинг кўкламида Фурқат Тошкентнинг Шайхонтохуридаги шеър ва соз мухлиси Махмудхўжа деган кишининг уйига кўчиб ўтади, “ошино”гина эмас, “оға”дек унга кўнгил боғлайди. Худди шу йил мартнинг бошларида “Туркистон вилоятининг газети” муҳаррири, Тошкент Эрлар гимназиясининг директори Н.П.Остроумов Фурқат билан каттиқ қизиқиб қолади ва унинг обрў-эътиборидан, шеърини салоҳиятидан унумли фойдаланиш режасини тузади. Чунончи, уни 1890 йил 23 мартда Тошкентнинг янги шаҳар қисмига томошага олиб боради, гимназияни кўрсатади. Рус зиёлилари, амалдорлар, ҳатто “жаноб генерал губернатор” билан, рус маъмурияти хизматига кирган саводхон юртдошлари билан таништиради. “Тошкент шаҳрига келиб, бир неча вақт туруб, Русия халқининг одамлари билан танишиб, ошно бўлуб, аларнинг кўб расмларини кўрдум ва кўрмаганимни сўрдум,-ёзади шоир. Икки мартаба жаноб генерал губернатор уйига меҳмон бўлуб бориб, анда ҳар хил тамошаларни кўрдум”.

Н.Остроумов шоир таассуротларини газетада босиб чиқаради. Масалан, Фурқатнинг гимназия ҳақидаги манзумаси икки ҳафта ўтар-ўтмас “Туркистон вилоятининг газети”да нашр этилади. Бир ҳафтадан сўнг, кейинги сонда “Гимназия” шеъри чоп этилади. Бирин-кетин унинг “Илм хосияти”, “Акт мажлиси хусусида”, “Нағма базми хусусида”, “Виставка хусусида”, “Суворов” маснавийлари эълон қилинади.

Табиийки, Н.Остроумов Фурқатнинг шеърларини ўзи муҳаррир бўлган газетада эълон қилишдан рус давлатининг қудратини тарғиб этиш мақсадини кўзлаган. Фурқат эса тамомила бошқа ниятда бўлган: шоирнинг «Ўз нафъимиз учун русия умурига мулоҳаза қилсоқ лозимдур» деган фикри бунга далил. Демак, у *Аъдõïà àà õõñ ìàààìèüðèìè* ўз фойдамизга хизмат қилдиришимиз зарур, *ãããáí õõèîñããã èãèèèè*. Мазкур асарларни шу мақсадда ёзди.

Фурқат Муқимийга ёзган шеърини мактубларининг бирида Шайхонтохурда тураётганини, дўстлари қуршовида эканлигини, ҳар куни, гоҳо эса кунора пешинда “газетхона ишига” боришини маълум қилган эди. Муқимийнинг жавоб мактубларидан Фурқатнинг газетада “таржимонлик” қилгани англашилади. Ҳар ҳолда шоир Тошкентда рус тили билан жиддий шуғулланган. Унинг асарларида рус адибларининг номлари тез-тез учраши бежиз эмас.

Шоир 1891 йил майида Самарқандга борди. Унинг сафар таассуротлари «Туркистон вилоятининг газети»да батафсил ёритилиб турди. Лекин шоир ўз Ватанидан бир умрга чиқиб кетаётганини, қайтмас бўлиб кетаётганини ҳали билмасди.

Фурқат Самарқандда хат орқали ғойибона дўстлашган Мирза Бухорий билан учрашди. Мирзо Бухорий атлас савдоси билан бориб, Москва, Петербург, Харьков, Париж шаҳарларини кўрган, кўргазмаларда совринлар олган, айна пайтда археология илмидан ҳам хабардор киши эди. 1888 йили “Туркистон вилоятининг газети”да унинг Москва ва Петербургга саёҳати

хотиралари босилган эди. Фуркат Самарқандда июннинг охиригача турди. Тошкентга «Туркистон вилоятининг газети»га икки мақола ёзди, газетхонларни М. Бухорий ва унинг археологик ишлари билан таништирди. Июлнинг ўрталарида Бухорога йўл олди. Когонда поездга ўтириб, Марв, Ашхобод, Боку, Ботум орқали салкам икки ой йўл босиб, сентябрнинг охирида Истанбулга етиб келади. Куз ва қишни шу шаҳарда ўтказди.

Истанбул XIX асрда туркистонликларнинг хаж йўлида асосий шаҳарларидан эди. Шаҳарда ўзбеклар қўнадиган икки такя бўлиб, бири Ускудорда-Султонтепада, иккинчиси Султон Аҳмад майдонида эди. Фуркат, тахмин қилиш мумкинки, шаҳарнинг бу пайтларда анча обод бўлган ва Осиё қисмида жойлашган Султонтепада боғчалик такяда қолган. Унинг Истанбулда ёзган асарларидан бири “Сабоға хитоб”дир. Шеър - шоирнинг тошкентлик кадрдонларига йўллаган мактуби. У маснавий шаклида бўлиб, ҳажми 280 сатрни ташкил этади. Номи-шартли, сўнгроқ мутахассислар томонидан қўйилган. Шеърдан маълум бўлишича, шоир Тошкентдаги дўстларидан Абдулазизхон деганнинг уйида бўлган бир йиғинда Мирзо Қосим номли кишининг илтимосига кўра унга мухаммас ёзиб беришни ваъда қилган, лекин буни ўз вақтида бажара олмаган. Шуни Истанбулда ёзиб, Тошкентга жўнатмоқда. Ушбу шеърий мактуб шунинг хабарчиси ҳамдир.

Шеър Истанбулдаги “Миллат боғи”нинг таъриф-тавсифи билан бошланади. Шоир бу машҳур боғни кезар экан, ундаги “мардум” (кишилар)ни “хуррам” (хурсанд) кўриб, олис Тошкентдаги “ёру ошнолар”ини эсга олади. Чақмоқ (“барқ”)дай “тезрав”, “боди сабо” (тонг шамоли)дан юракдаги салом ва ўтинчларини Тошкентга етказишни илтижо қилади. Хусусан, олисда қолган ёри дилбандини тилга олар экан, аччиқ, кўз ёш тўқади. Йўқ, унинг ҳеч нарсадан камчилиги, ҳеч бир нарсага муҳтожлиги йўқ. Майшати жойида, ишлари ёмон эмас. Фақат биргина ғами бор. У ҳам бўлса ёри, дўстлари дийдори. Шунинг учун ҳам у, “кеча тонг отқунча”, “тонг отқоч дағи кун ботқунча” йиғлайди. Шунинг учун ҳам унинг “оҳу фиғони”, “фалоний оҳ, фалоний” деган ноласи “фалак узра”таралади. Нега? Ватандан чиқиб кетганига ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ. Қолаверса, тили, дини, урф-удуми бир келган халқ орасида яшаб турибди. Шунга қарамасдан, сўнгсиз бир иштиёқ билан Ватанини, маъшуқасини кўмсайди. Ўзини ғариб, нотавон сезади. Рум (Кичик Осиё, Истанбул) аро “мусофир” бўлишни “қазоро” (тақдир тақозоси) деб билади. Майшатдан, емоқ-ичмоқдан камчилиги йўқ (майшат бобида “бил кулли масрур”), ғами шулки, ёрининг жамолидан айрилган (“махжур”), кеча-ю кундуз шунинг ғамида йиғлайди. Фалак узра оҳ-фиғон чекиб, исмини тилдан қўймайди. Нега? Шоир қайтиб келмас бўлиб кетаётганини, она юрти, кадрдонлари билан минбаъд кўриша билмаслигини ҳис қилдими экан? Ахир у “саёҳат орзуси” билан йўлга чиққан эди-ку! Ҳамиша қайтиш умиди билан яшаган эди-ку! Лекин унинг Ватанга садоқатига ҳам, муҳаббатига ҳам заррача шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Қолаверса, бу ердаги ёрнинг маъноси кенг. У Бобурдаги каби Ватан ҳамдир.

Ниҳоят, шоир ўзининг соғинч туйғуларини ифодалашда буюк Навоийдаги кўнглимизга ўрганиб қолган дилсўз сатрлардан-”Недур аҳволинг, эй зори ғарибим, висолим давлатидин бенасибим?” тазмин-иктибос олади.

Шоир сабодан ёри бўсағасини ўпиб, соғинчини етказишни ўтингач, ошнолари манзилидан дарак беради ва 28 кишини номма-ном келтиради. Булар: Эшонхўжа, Хўжажон муфти, Убайдулло махдум, Жамолхон махдум, Хонхўжа эшон, Маҳмудхўжа эшон... улар орасида қадрдони Ҳожи Аъзамдан санъаткор дўсти Фарзинхонгача, гап ейишган улфатлари-ю “Мирзо ака”си сингари ораларида ноҳақ гап қочиб, узрини айтолмай кетган “муҳаббатпеша яхши ошно”ларигача бор.

Фурқатнинг соғинчлари ниҳоятда самимий. Чунончи, унинг шайхантохурлик Маҳмудхўжа эшонга орзиқишлари, шоирга шунчаки бир “ошно” эмас, “ағо”дек қадрдон бўлиб қолган, “кўп меҳр шафқатлар, эҳсон мурувват”лар қилган бир кишига бўлган сўнгсиз соғинч иштиёқлари таъсирчан, ёркин берилган.

Шеър Ватан ҳақидаги туганмас шавқ ва ниҳоясиз интизорлик билан якунланади.

Фурқат Истанбулда экан, Юнонистон (Греция) ва Булғорияга саёҳатга бориб келади. Таассуротларини шеърга кўчириб, “Туркистон вилоятининг газети”га юборади. Улар орасида Юнонистон сафари пайтида бир қиздан эшитган ҳикояси бор. Бу асар китобхонлар орасида “Юнон мулкида бир афсона” номи билан машҳур. Шу йилнинг апрелида у Жиддада бўлади. Май-июн ойларида ҳаж зиёратини ўтказиб, яна Жиддага қайтиб келади.

1892 йилнинг 25 августида Ҳиндистонга йўл олиб, 10 сентябрда Бомбейга етиб келади, яқин олти ой Ҳожи Аҳмад деган ҳамшаҳрининг уйида яшайди, ватандошлари билан танишади. 1893 йилнинг 20 мартада Кашмирга қараб сафарга чиқади, ундан Тибет ва Хўтан орқали Ёркентга ўтади. Шу тариқа, 1891 йилнинг баҳорида Тошкентдан чиққан шоир икки ярим йиллик сафардан кейин 1893 йилнинг октябрида Ёркентга келиб, умрининг охиригача шу ерда яшаб қолади.

Шоир Қашқардаги Русия Мусулмон идорасида котиб бўлиб ишлайди. Илми нужум (астрономия), табобат билан шуғулланади. Тошболтуга ёзилган шеърый мактубида Худо унга Нозимжон ва Ҳокимжон исмли фарзандлар берганини, улардан кўнгул узуб Ватанга қайтиш қийинлигини тилга оладики, бу унинг охир умригача Туркистон билан алоқасини узмаганлигини кўрсатади. Шу жумладан, “Туркистон вилоятининг газети”га ҳам мунтазам мақола ва шеърлар ёзиб турган. Бироқ нима сабабдир, 1906 йилдан кейин унинг газета билан алоқаси узилади. Унинг мазкур газетадаги сўнги мақоласи 1906 йил февралда босилган. Гарчи мақола сўнгида “бақияси (давоми) бор” деб қўйилган бўлса-да, давоми босилмаган. Шунингдек, у вафот этганида ҳам газета 20 йил ҳамкорлик қилган муаллиф ҳақида лом-мим демади. Бу ҳол Фурқат билан уни бу томонларга жўнатиб юборган чор маъмурияти орасида кескин бир гап ўтмаганмикан, деган мулоҳаза уйғотади.

О 1909 ёёёё 50 ,оёяа вафот этди.

ÔÓÐҚÀÒ ÈÈÐÈÈÀÑÈ

Шоир лирик меросининг салмоқли қисми ғазаллар бўлиб, уларнинг сони 200 атрофида. Мавзуи, қисқа қилиб айтганда, Одам ва Олам, уларнинг ўзаро муносабати ҳақида.

Ôóðқàò èèðèè æàíðíéíã ääýðèè áàð÷à - ғàçàè, íóñàììàò, òàðæèúááíã, ìàñíáâèèè, қасида, қèòúà, òàðä èààè òòðèàðèèà ìóààòòàқèýò áèèáí қàèàì óááðàòàè.

Фурқат шеърятда: биринчи навбатда Навоий ва Фузулийни ўзига устоз билди. Кўпроқ шулардан илҳом олди. Гоҳо бу илҳом мавзу ва оғанг уйғунлиги даражасига кўтарилади. Масалан, Навоийнинг машҳур бир таржеъбанди бор: сўнгги банди “нечук май била бўлмасин улфатим” сатри билан бошланади. Шоир бу сирли дунё қаршисида ҳайратдан лол қолганлигини, қуёш у ёқда турсин, ҳатто бир зарранинг ҳам моҳиятини англаб етолмаганини, шу жумладан, инсоннинг дунёга келмаги ва кетмаги ҳам унинг учун мутлақо қоронғу қолганини, бу ишда на у умид қилган илм, на тақвою тоат, на жамоа билан суҳбатлар, на шайхи муршид, на табиби ҳозик ёрдам бера олганини, ҳеч бири унинг мушкулини ҳал қила олмаганини изтироб билан айтар ва банд “Харобат аро кирдим ошуфта ҳол, Май истарга илгимда синғон сафол “,-байти билан яқунланар эди. Фурқатнинг хонандалар томонидан севиб айтиладиган “Кўнгул дардига топмай бораман ҳаргиз даво истаб” мисраи билан бошланадиган ғазали руҳан шу таржеъбандга ғоят яқин. Бу ерда шоир “кўнгил дардига даво” истайди. У ҳам “шайхлар остониға” бош уради, “зоҳид аёғига” ўзини ташлайди, “яхшилар” этагидан тутаяди, “бегоналар”ни ошино қилади, лекин ҳеч биридан нажот олмайди.

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,
/озадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг,-

матлаъли машҳур ғазалининг биринчи сатри Фузулийдан иқтибос олинган. Умуман, Фурқат мумтоз адабиётимизнинг сир-саноати билан яхши таниш. У ёр тасвирини чизар экан, ёхуд ошиқнинг қувончу изтиробларини ифода қилар экан, шеърятимизнинг бой образ ва тимсолларидан унумли фойдаланади, уларни давом эттиради. Мана қош тасвири:

Ўсмалик қошларму ё шамшир қондин занглиқ?

(Фузулийда: Муқаввас қошларингки, вўсма бирла ранг дутмишлар.
Қиличлардурки қонлар тўкмак ила занг дутмишлар.)
Юз ва соч:

Юз уза кокилмидур ҳар сори печу тоб ила?
Ганжи ҳуснунгму ётур икки аждар устида.

Юз-хусн хазинаси, юз узра тушган икки кокул-икки аждар. Афсоналарга кўра, хазиналарни илонлар, аждаҳолар кўриқлаган. Кўп ишлатилган образлардан. Шоир ташбеҳ, таносуб, талмеҳ каби бир қатор шеър санъатларидан фойдаланмоқда.

Худди шу “устиди” радифли ғазалидаги кўзнинг таърифини кўрайлик:

Икки жоду наргисинг солғай жаҳонға фитналар,
Бўлмаса урэн қошингдин икки ханжар устида.

Кўз- наргис. Бу ўхшатиш илгаридан бор эди. Шоир “наргис”га жоду (сеҳргар) сифатини беряпти. Бу ҳам янгилик эмас. Агар у икки сеҳргар наргисинг тепасида яланғочланган икки ханжар (қош) бўлмаганида эди, улар оламга фитна сола олар эдилар. Бетакрор хусни таълил келтирилган.

Шоир қошу кўзларни ғоят нозик психологик ҳолатлар билан боғлайди.

“Кеткил ул ён!” деб ишорат қилса ҳар гал қошларинг,
“Кел бери!”-деб айлашур охиста иймо кўзларинг.

Ёёёёё ғазалёёёёёё О́одқòò áóþè ñàèàðèàðè àíúàíàèàðèíè íóíîñèá àââîî úòðèðàè, ҳàòòí óèàðàààè àèðèí íàðàçèàðíè èíæà ìàúííèàð àèèàí áíèèòàè, úíæè ìîñíààà èúòàðàè. Ìàñàèáí, Íàâíèéíèá:

Íóқòàè ðíèèíà íààèí øèðèí èàáèíà òñðèààáóð,
Íóқòà ÷óí ìñðèí áýèóð ҳàð қàèààèè ,çèññà “èàá”,-

ààèòèàààè ìàðàçèè òàñàèðíè Óóðқòò қóèèàààè÷à èòíààлайàè:

“Íóқòà èàá òñðèàà àáæíàóð?” àââèí. Àéàè èòèóá:
“Ñàҳà қèèìèø èíòèáè қóáðàò ìàààð òàҳðèðàà?”

Ìàúèóíèè, àðàá èíèíèàà “èàá” ñýçè ,çèèàíèàà “á”íèá íóқòàñè ҳàðòíèíà ìàñòèè қèñíèàà кýèèèààè. Íàúóқàíèíà ðíèè úñà èàáèíèíà òàíàñèàà æíèèàøàáí. Ҳàçðàò Íàâíèèàà óøáó ìàðàçàà ìèà ñýç ýèèèè ìííèíà òàðçèàà áàðèèàáí áýèñà, Óóðқòàðàá áó àèàèíà èúðèíèøèèè ìèàáí. У “Íóқòà èàá òñðèàà àáæíàóð?” àââàíèàà ,қ ҳàçðàò Íàâíèèè ààèòèàààè ìàúííèè тўла èòíààлай òлаáí. Áó ñàâíèèàà ìàúóқà æàâíàèíèíà áàðèèèèèè úñà ìàðàçèè úíæè àèð áíñқè÷àà ñèñàèòèðàáí. Ёðóá Íàâíèèè àààèèúðèíèíà ñèñàè ìàíóíàèàðèàáí áýèàáí:

Қó,øäáè ÷àҳðà àèðèà òèèðà èòèàáí àèèààà÷ ðààøáí,
Íàíàà òèòðàòíà òóøàè çàððà úíæèè ççòèðíà àèèàá,-

ààèòèàààè қó,ø àà çàððà ìàðàçèàðè àíñèòàñèàà úðàèàáí ààòàèðíð àààèèèè òàñàèðíè Óóðқòò òàííèèà úíæè÷à, ýçèàà ðíñ èúñèíàà òàñàèðèàèàèèè, áó óíèíà àáíàçèð ñàèíçèúðè ààèèèàèð:

Æíàè çàðèàø èèèèá ìò ýéíàòèá ÷èқñàíà, ìèáíð,
Áýèíàғàèíó çàððàààè ðóðøèèè ðíààð àáқàðíð.

Вуйе, Обдқаò òàñàèðèàà ìàõàóààíèíà àкè áíâàð кèèìàèèèàáí хóñí-æíçèààñè
қадòеñèèàà ýíàè ìòèккèíà ýíàñ, Íàâíèèè ғàçàèèèàà óíâà òáíâ кèèèíàáí кó,óíèíâ үçè хàì
çàððàáàèèè èèèðìкқà òóøàèèè.

Фурқатнинг навбахор, бахор айёми ҳақидаги жўшқин, ғазаллари аллақачон халқ мулкига айланган. Лекин бир қатор шеърлари сингари табиат ҳақидаги бу хил ғазаллари ҳам дононинг хорлиги-ю, нодоннинг азизлиги ҳақидаги жамият қурилишига оид гапларга уланиб кетади. Умуман олганда, унда инсоний кадр, миллатнинг юксак шаъни ҳақида ҳам яхшигина шеърлар бор. Шулардан бири “Бормасмиз” радифли ғазалидир.

Биз, истиғно эли, қичқирмағон маъвоға бормасмиз,
Агар чандики хирман айласа дунёга бормасмиз,-

матлаи билан бошланади шеър. Матлаънинг маъноси, содда қилиб айтганда, чақирилмаган жойга бормаимиз, дегани. Лекин бу нақадар баланд оҳангда, жиддий ва тантанавор айтилмоқда. Биз “истиғно эли” - иззатини билувчи, дийдаси тўқ одамлармиз, чақирилмаган жойга бормаимиз. Мол-дунёгина эмас, тасаввур қилинг: олам саҳросида сувсиз ташна қолдик. Олдимиздан мавж уриб ётган дарё чиқиб қолди. Агар шу дарёга заррача малол келса, ва буни билсак, бормаимиз:

Агар лаб ташна қолсак, филмасал саҳройи оламда,
Малолат зоҳир этса, мавж уран дарёга бормасмиз.

Ўзбек миллий психологиясини белгилашда ғоят характерли шеър. Миллий руҳни ғоят ва бениҳоя халқона берувчи бундай шеър Фурқатдан олдин ҳам, кейин ҳам адабиётимизда учрамайди.

Шоир чет элларда кезар экн, бир лаҳза ҳам Ватанидан кўнгил уза олмайди. Юртидан айри тушганини дил-дилидан сезиб туради. Изтироб чекади. Унинг хорижда ёзган “Адашганман” радифли ғазали ва мухаммаси бунинг ёрқин мисоли.

Шеърга “адашганман” сўзининг радиф қилиниб, урғу берилишининг ўзида катта маъно бор. Қаерга бормасин, шоир ўзини ғариб, ошиёнидан айрилган қуш, бўстонида адашган булбул сингари ҳис қилади:

/ариби бу вилоят-хонумонидин адашганман,
Басони мурғи ваҳший-ошиёнидин адашганман.

Йўқ, йўқ, у шунчаки Ватанидан эмас, тандаги жонидан айрилган. Фалак бир айланди-ю, у бошидаги соябонидан айрилди. Бошига ғурбат офтоби тушди. Бу оламга нур, ҳаёт бергувчи одатдаги офтоб эмас, аксинча ҳаётни сўндирувчи, борлиқни йўқ этувчи “оламтоб” (оламни куйдирувчи)дир. Шоир офтобга бутунлай янги маъно беради, ғурбат мазмунини англашга хизмат эттиради.

“Кўрдим” радифли ғазалида дунё кезган шоирнинг фалсафий ўйлари берилган. У дунё одамлари (“аҳли жаҳон”)да вафодан асар кўрмайди. Ўз ҳолидан бировга шикоят қилишга ҳожат сезмайди, чунки уларнинг аҳволи буниқидан “баттар”. Унингча, умуман, биров билан гаплашиш имкони йўқ. Чунки “Ҳамани кўзини кўру қулоғи қар кўрдум”,-деб ёзади шоир. У Ватанга қайта олмаслигини юракдан сезади. Шоирнинг “Мурод нахлини топдимۇ бесамар кўрдим” (Мурод дарахтини топдимۇ мевасиз кўрдум), “Фироғ кечасини оҳ, бесаҳар кўрдум” дейишидан шу маъно англашилиб туради. Шоир Ватанидан келган ҳар бир хат-хабарни кўзига тўтиё қилади. Завқийнинг 1898 йили ёзган сатрларидаги эҳтиросли соғинчдан хаяжонга тушади:

Жонимга тоб солди сўзи фироқ, Фурқат,
Келким, хароб қилди бу иштиёқ, Фурқат!
Қосид,¹ етур паёмим,² ҳар ерда топсанг они,
Завқийни тоқатини кўп қилма тоқ, Фурқат.

Шоир Фурқат дарҳол:

Кездим жаҳонни қолмай, Шому Ироқ, Завқий!
Бир топмадим сенингдек аҳли вифок, Завқий!
Шавқи висолинг ила ҳаргиз қарор йўқтур!
Жонимни ёқти ҳажру кўнглум-фироқ, Завқий!-

деган сатрлар билан бошланувчи шеърий жавоб битиб юборади. “Иқболи норасо”лигидан, “маъс толеъи”дан қадрдонига шикоят қилади. Шарқу /арб омукта бўлган муаззам Бомбай кўчаларини кезар экан, мусофирлиги ҳар дақиқада эсига тушади. Тошкентдаги улфатлари билан бўлиб турган душанба кун суҳбатларини, “ғижжагу сеторлар”ни, қадрдони-санъаткор Фарзинхонни ёдга олади. Кашмирдаги гўзал билан учрашув ва у билан бўлган суҳбат (“Бир қамар сиймони кўрдум балдаи Кашмирда” ғазали) беихтиёр Ватан мавзуига келиб тақалади. “Қамар сиймо” шоирдан “Тарки Ватан” сабабини сўрайди. Шоир тақдирга йўяди.

Ҳатто марғилонлик шоир ва олим, донишманд қадрдони Умидий-Ҳавоий(1835-1905)га йўлланган шеърий мактубида ўз “Қори ака”сидан мўътабар китобларга қараб, тақдирини кўриб, юртига қайтиш-қайтмаслигини билиб беришни илтижо қилади. Тақдир шоирни бўйсунушга мажбур этади. 1903 йили Тошболтуга ёзган шеърий мактубида Ёркентда “Муқим қолмоқ”ни “Худо тақдири” деб билгани, “чуну-чаро” (нега, нима учун) дебон сабаб излаш бандаликка мос келмаслигини қайд этади.

Øìèð ààòàíæòáíèèèèè òàқàèð òàқíçîñè úèàíèèèèèàà øóáà èúқ. Èâèèì, áóíèíâ íáúâèðèâ ñááááèâðè ҳàì áíð úàè. Øìèðíèíâ áèð қàí÷à àñàðèàðèèàà ҳàì бунга èøíðàèâð

¹ қосид – хабарчи.

² паём – хабар

Шоир тузоққа тушган оҳунинг ҳолини хилма-хил ташбиҳ ва муқоясалар билан тасвир этгач, овчига хитоб қилиб, уни банддан озод этишини сўрайди.

Яшамоқ, дунёга шунчаки бир келиб кетмоқ эмас, шиллиққурт мисоли фақат қорин ғамида ғовакда ғимирлаб ўтиб кетиш ҳам эмас. Яшамоқ, биринчи навбатда, хур, эркин яшамоқдир. Бас, “риштани” (тузоқ ипларини) кес!...“ хайқиради шоир,-тоғларга чиқиб, ёри билан қовушсин. Кел, беш кунлик сенинг даврингда бечора, ўйнаб-қувонсин. Тенгдошлари билан дунё неъматларидан баҳраманд бўлсин. Умр бўйи сенинг дуойи жонингни қилсин. Ахир, ҳижрон ўқларидан жисми бутун жароҳат экан. Жигар-бағри эзилиб, пора-пора бўлган экан-ку!

Ҳар бир жонивор ўз жинси билан бўлмоғи лозим. Ҳар бир ҳайвоннинг ўз яйлоғи (яйлов жойи) ва қишлоғи (қишлоқ жойи)га тенг келадиган саодати йўқ. Фақат уни озод қилиш ва ўз ҳолига қўйиш керак. Шеърда илгари сурилган ғоялардан бири-шу, мазмуни-шу. Лекин бу фикрлар беихтиёр ҳар бир миллатнинг турмуш ва тараққиёти мутлақо унинг мустақиллиги ва миллий замин ҳамда ўз анъаналари асосида бормоғи лозим деган ва сўнграқ жаҳидчиликнинг бош масалаларидан бирига айланган ғояни эсга туширади. Бу ҳол Фурқат ижодини янги давр адабиёти билан боғлайдиган муҳим нуқталардандир.

МУҲҲИ ХҲҚАНДИЙ (1836-1911)

Ўз замондошлари орасида «тож уш-шуаро», «шоҳи шоирон» дея эътироф этилган бу улкан санъаткорнинг номи Ҳожи Муҳиддин Муҳаммад Ризо охунд ўғли бўлиб, Муҳҳи адабий таҳаллусидир. Муҳҳи, айрим тадқиқотларда, Афғонистоннинг Қандаҳор, баъзиларида Ҳирот шаҳрида туғилган, деб келинар эди. «Тарихи Муҳҳи Хўқандий»¹ асарининг муаллиф дастхати билан кўчирилган нусхасида унинг /азна шаҳрида 1836 йили туғилганлиги таъкидланади.

Бўлажак шоирнинг отаси /азнадаги йирик мадрасалардан бирининг бош мударриси бўлиб, ёш Муҳиддин дастлаб падари бузруквори кўлида хат-савод чиқарган. Кейинчалик оила пойтахт Ҳиротга кўчиб келади ва Муҳиддин Ҳирот мадрасаларидан бирида озроқ таҳсил кўриб, шундан сўнг илмини камолга етказиш мақсадида Бухоро сафарига отланади. Бу ерда мадраса таълимини давом эттиради. XIX асрнинг эллагинчи йиллари охирида мадрасани тугатиб, ўзи илгари яшаган Ҳиротга эмас, балки Хўқандга келиб яшай бошлайди. Ҳам шеърийят, ҳам илм соҳасида комил устодлар изидан боришни орзу қилган Муҳҳининг бу шаҳарни танлашига қадимий Хўқанднинг бой адабий ва илмий анъаналарга эга эканлиги, XIX аср эллагинчи йилларида бу ерда Тамкин сингари йирик шоирлар, Шайх

¹ Асар 1318 ҳижрий, 1900/01 милодий йилда битилган

Сулаймон Афғоний каби улкан тилшунос ва муаррихлар яшаётганлиги сабаб бўлган, деб ҳисоблаш мумкин. Мухйи кейинчалик ўз устози бўлиб қолган олим ва шоир хусусида «Фарғона фозилларидан марҳум Муҳаммад Раҳим охунд, жамъи илмларда нақл ва маъқул, шеър айтишда олий таъбъ эгаси бўлган Тамкин тахаллусли ул жаноб фақир Мухйининг устози эдилар. 1292 санада (бу 1875 милодийга тўғри келади) вафот топдилар» деб ёзади. Шайх Сулаймон Афғоний ва Мухйининг дўстона муносабатлари ҳақида ўша даврнинг бир неча манбаларида маълумотлар мавжуд. Мухйи вафот этган даврда ҳам ҳали қизгин фаолият кўрсатиб турган Шайх Сулаймон Афғоний орадан бир неча ой ўтиши биланоқ асли тошкентлик бўлган шеърят ихлосманди Абдурауфбой ҳамкорлигида шоирнинг ўзбекча ва форсча девонини Тошкентда Порцев босмаҳонасида тердириб, /улом Ҳасан Орифжонов матбаасида муқовалатганлиги «Девони Мухйи»нинг 1912 йилги нашрида махсус қайд этилган.

50-йиллар охирида Қўқон маданий муҳитига келиб қўшилган Мухйи тез орада шоир ва олим сифатида шуҳрат қозонди. Ўша вақтларда хонликда ҳукмфармо бўлган Маллахон саройига хизматга олинган Мухйи у ерда ҳам эътибор топиб, дипломатик ишга жалб этилди. 1859-1861 йиллар орасида хоннинг махсус элчиси сифатида бир неча марта Афғонистон ва Ҳиндистонга борди. Сафар асносида Туркия, Эрон сингари мамлакатларда ҳам бўлди. Мухйи чет элларда яшаган чоғида Қўқон хонининг махсус элчиси сифатида баланд мавқега эга эканига қарамай, қаерда атоқли олим ёки қалам соҳиби борлигини эшитса, дарҳол унинг хизматида бориб, билмаганини билишга, билганини такомиллаштиришга интиланган. Масалан, «Тарихи Мухйи Хўқандий»да муаллиф Ҳиндистоннинг Пешовор шаҳрида 92 ёшли ҳазрат Эҳсон Соҳиб Муфтийнинг дарагини эшитиб, унинг хизматида қойим туриб, муфтийнинг ўғли билан бирга фикҳ илмидан таҳсил олганлигини, бу табаррук зот 1281 ҳижрий (1864-1865 милодий)да вафот топганини қайд этади.

Маллахондан кейин Худоёрхон ҳукмронлигининг учинчи даврида ҳам Мухйи саройнинг эътиборли кишиларидан бири эди. Хоннинг валиаҳд фарзанди Насриддинбек Андижон вилояти ҳокими этиб тайинлангач, ёшлиқдан шеърятга ишқибоз бўлган шахзоданинг машқ шеърларини дастлаб Мир Худоёр исмли исфаралик шоир кўриб, унга маслаҳатлар бериб турган. Бироқ турли «миш-миш»лар боис бўлиб, Мир Худоёр Насриддинбек даргоҳидан қувилади. Хон ўз ўғлига назм ва насрдан таълим беришни замонасининг машҳур шоири Мухйига топширади. Бу иш самарали натижалар беради: Насриддинбек Мухйи устозлигида нозиктаъб шоир ва носир бўлиб етишади. Насриддинбекнинг бизгача етиб келган эҳтиросли шеърларидан бири «Тазкираи Қайюмий»га киритилган бўлиб, бу тазкира 1998 йили уч жилддан иборат китоб ҳолида чоп этилди.

Маълумки, Қўқон хонлигида XIX аср 70-йилларидан бошлаб кўзғолонлар кўтарилиб, бесаранжомлик, бош-бошдоқлик авжга чиққан эди. Шундай бир вазиятда, 1874 йил ўрталарида Мухйи ҳаж зиёратига жўнайдди. Маккаи муқаррама ҳам Мадинаи мунавварада 1875 йил январ ойида ҳаж

маросимини адо этиб, бир неча Шарқ мамлакатларини, жумладан, Афғонистонни ҳам кўриб, йил охирида Кўқонга қайтиб келади. Бу вақтда Кўқон хонлиги тақдири қил устида эди. Чунки 1875 йил ёзида Худоёрхон тахтни ташлаб чиқишга, аввал Хўжандга, сўнгра тез орада Тошкентга келишга мажбур этилган, бу ердан эса Туркистон генерал губернатори фон Кауфманнинг ҳийласи билан Петербургга борасан, деб алдаб жўнатилиб, бошқа бир махфий буйруққа кўра Оренбургда ушлаб қолиниб, хонабанд ҳолда сақланмоқда эди. Хондан сўнг тахтни эгаллаган валиаҳд шахзода Насриддинхон эса сохта Пўлатхондан енгиллиб, Маҳрам қалъасида жон сақлашга мажбур бўлган фурсат эди. Ўз шогирди ғоят танг аҳволда эканидан воқиф бўлган Муҳйи дарҳол Насриддинхон ҳузурига Маҳрамга отланади. Тахтнинг қонуний соҳибига ҳартарафлама далда бериб, унинг саройдаги эътиборли кишилар билан алоқа ўрнатишига, сал ўтгач, 1876 йил январ ойида эса Кўқонга таклиф этилиб, яна тахтга ўтказилишига кўмаклашади. Маҳрамда оғир шароитда қолган ёш хонга Муҳйи махсус қасида ҳам битган бўлиб, унда ҳақиқий ҳукмдор энг танг вазиятда ҳам тадбир билан йўл топиши, душманга шижоат билан зарба бериши лозимлиги уқтирилган. Насриддинхон шунга даъват этилган эди. Ўз қасидасида Муҳйи шохсиз мамлакатни бошсиз танага ўхшатиб, Насриддинхонга юртга бош бўлишни доноларча маслаҳат беради. Бу маснавий яратилган вазият хусусида Муҳйи ўз дастхат баёзида қуйидагича маълумот беради: «Бу маснавийни кўзғолон вақти жаннатмакон Сайид Муҳаммад Насриддинбек Хўқанддин бир мунча муддат кетиб, Хўжанд қалъасида яшириниб турганда ёзилди ва Фўлод исмли қирғин келтирувчи Марғинон шахрида ўтқа ёндирилди¹. Фақир Муҳйи бул вақтда саодат сафаридин Байтуллохони зиёрат қилиб қайтган эдим. Қайтганимда хонни қалъада махфий кўрдим».

Лекин тез орада фон Кауфман бошлиқ чор кўшинлари Кўқонни ҳам, хонликнинг бошқа ҳудудларини ҳам забт этадилар; Россия императори 2-Александрнинг фармонида кўра 1876 йил 19 февралда Кўқон хонлиги тугатилиб, унинг ҳудудида Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида янги Фарғона вилояти тузилади.

Хонлик тугатилгандан сўнг ҳам Муҳйи Кўқонда истиқомат қила бошлайди, лекин умрининг охиригача ҳеч қандай расмий лавозимда бўлмайди. Шундан сўнг 35 йил давомида Муҳйи Кўқондаги Соҳиб Ҳазрат мадрасасининг хужраларидан бирида яшайди. Мунтазам ижод билан шуғулланади, Кўқон адабий муҳитининг забардаст вакиллари билан бирига айланади. Фурқатнинг «Аҳволот»да ёзган қуйидаги сўзлари ҳам буни тасдиқлайди: «...аср шуаролариким, чунончи мавлоно Муҳйи ва мавлоно Муқимий ва мавлоно Завқий ва мавлоно Нисбатдурлар, ҳамиша мажлис бунёд айлаб, зодаи таъбаримиздин мушоира қилур эрдик ва бир ғазалда татаббуъ кўргузуб, бир мазмун ҳар навъ ифода топар эрди». Юқоридаги

¹ Муҳйи воқеаларни орадан анча муддат ўтгач қайд этгани учун бўлса керак, баъзи ўринларда ноаниқликка йўл қўйган. Чунончи, Насриддинбек Пўлатхон одамларидан қочиб Хўжанд қалъасида эмас, балки Маҳрам қалъасида жон сақлагани тарихдан маълум. Сохта Пўлатхон эса ёндирилмаган, дорга осиб ўлдирилган

парчада «аср шуаролари» номини санар экан, Фуркат биринчи бўлиб мавлоно Мухйи номини қайд этиши тасодифий эмасди. Зотан Фуркат Мухйининг беназир истеъдодини ҳар доим эътироф этган, ғазалларига татаббулар битган. Хориждан унга кўп мактублар йўллаган, ўз асарларини юборган.

Хонлик тугатилгандан сўнг Қўқонда истиқомат қилган Мухйи умрининг энг яхши дамлари ўтган, қанчадан-қанча дўстлар орттирган Андижонга ўзининг иккинчи она-шаҳридек қарар, у ерга ҳар йили бориб ҳафталаб, ойлаб туриб келар эди. 1902 йилги Андижон зилзиласини худди шахсий фожеасидек қабул қилган шоир дарҳол у ерга етиб борган. Зилзила ҳақида 19 банддан иборат дилсўз мухаммас битиб, бир оз ўтгач, шаҳарда зилзила вақтида ярамас феъл-атвори туфайли том тагида қолиб ўлган бир ўғри хусусида шеърий хикоя ёзиб, ҳар икки асарни ҳам «Туркистон вилоятининг газети»да чоп эттирган эди. Бугина эмас, шоирнинг умри ҳам ўзи алоҳида севган шу шаҳарда поёнига етди. Бошқа йиллардагидек 1911 йил баҳорида Андижонга, дўстлар суҳбатини қўмсаб борган шоир ўша ерда бетоб бўлиб, 4 май куни оламдан ўтади. Мухйи вафоти ўша вақтдаги ижод аҳллари қалбига қаттиқ ларза солади. Камий, Шавкат Искандарий, Абдуллажон Насимий, Мавлавий Йўлдош каби шоирлар устоз Мухйи вафотига марсия-таърихлар битганлар. «Туркистон вилоятининг газети» ўзининг бир неча сониди бу марсия-таърихларни чоп этиб, Мухйи ҳақидаги ижод аҳлининг юксак фикрларини ўз ўқувчиларига маълум қилган. Жумладан, газетада эълон қилинган Камий марсия-таърихида қуйидаги мисралар бор:

Асру ҳам даҳрда фариду воҳид,
Бешаку бегумон Мухйи.

Дар миёни муборизи шуаро,
Будеки марди қаҳрамон Мухйи.

Назм мулкин тамом тасхирин
Тиғи тиғ бирла айлагон Мухйи.

Даҳрда йўқ эди назирининг,
Гар десам, бор эрур ҳамон Мухйи.

Мухйи ва Муқимий. Маълумки, «қизил империя» даврида халқнинг ноҳақ бадном қилинган кўплаб етук зиёлилари орасида шоир Мухйи ҳам бор эди. Бунга Мухйи билан Муқимий ўртасида маълум даврларда бўлиб ўтган совуқчилик дастак қилиниб, шу баҳонада шўро мафкураси тамойилларидан келиб чиққан ҳолда бу икки йирик ижодкорни синфий манфаатлар жиҳатидан бир-бирига муросасиз муҳолиф қилиб кўрсатилган, гўё бутун ижоди мобайнида Мухйи халқ манфаатига хиёнат қилган, бойлар ва амалдорлар шоири, Муқимий эса камбағал, оддий халқ шоири эди, деган ўта сохта даъво илгари сурилган эди. Ваҳоланки, аслида Мухйи билан Муқимий

Кўқонда бир мадрасанинг икки хужрасида, бир вақтнинг ўзида, умргузаронлик қилганлар, Муқимий уй-жойлик, маълум муддат оилалик бўлиб, хотинидан Акбархўжа исмлиқ ўғил кўрган бўлса, Муҳйи Ҳиротдан чиқиб кетган ўспирин ёшидан бошлаб, умрининг охиригача уй-жойи ҳам, оила- фарзанди ҳам бўлмаган. Шу муносабат билан Кўқон тарихи ва адабиётининг билимдони Пўлатжон Қайюмий тазкирасида Муҳйи ва Муқимийнинг ҳаёт тарзи хусусида айтилган баъзи фикрларни эшашга эҳтиёж туғилади. «Бир мадрасада яшадилар, бир даврнинг кўзга кўринган шоирларидир. Ҳар иккилари ҳам фақирдурлар... Фақирликда Муҳйи Муқимийга нисбатан жуда фақир эди. Ҳовли-жойи, рўзғор, хотун, бола ва қариндоши бутунлай бўлмагандур. Мол, пул тўғрисида сўзлашга ҳам ҳожат йўқ». Шундай бўлгач, Муҳйининг гўё бой-бадавлат ва амалдор кишиларнинг эркатойи, Муқимийни эса, аксинча уларнинг мурасасиз душмани қилиб кўрсатишнинг ўзи оддий мантиққа зиддир. Аслида улар узоқ муддат мобайнида ижодда ҳамфикр бўлганини, бир-бирининг билим ва истеъдодини эъзозлаб яшаганини, бир-бирига татаббулар, тахмислар қилганини, ўз ижод маҳсули хусусида бир-бирларининг фикрларини мўътабар билганликларини кўрсатувчи далиллар кўплаб сақланиб қолган. Масалан, Абдурахмон Жомийнинг шарқ ҳамсачилигида ғоят муҳим ўрин эгаллаган «Ҳафт авранг»ини Муҳйи ўқиб ўрганиш билан чекланмай, моҳир хаттот сифатида янгидан китобат қилар экан, ўзининг кўб ва хўб меҳнати маҳсули бўлмиш бу янги китобатни ҳаммадраса дўсти Муқимийга ҳавола этиб, унинг фикрларини эшитишни лозим деб ҳисоблайди. Даврнинг йирик хаттоти ҳам бўлмиш Муқимий эса Муҳйининг бу катта меҳнат маҳсулидан завқ-шавққа тўлиб, дўсти китобат қилган «Ҳафт авранг»нинг ҳошияларини бир неча янги ғазаллари билан безашни ҳам лозим биладики, шунинг ўзиёқ бу икки улкан истеъдод соҳибларининг бир-бирига ихлосидан далолатдир.

Бугина эмас. Муҳйи Фазлий Намангонийнинг машҳур ғазалига татаббу тарзида битган сеҳрли ғазали бор. Ўз ҳамкасб дўсти татаббусидаги эҳтиросли бадий кашфиётлардан зўр ҳаяжонга келган Муқимий унга камоли эҳтиромини намойиш этиб:

Хирадимни ғоратин айлаган юзи ою сочлари ҳоладур,
Бу чаман аро на санавбару на суман била гули лоладур,

матлаъли ғазал битади. Муқимий янги ғазал битиб, шеърятимиз хазинасини бойитишдан ташқари мақтаъга дўстининг исмини ҳам киритиб, Муҳйи билан ҳамқисмат эканини таъкидлайди:

Ёзиб эрса хун қадару қазо, нетар ичмайин киши, Муҳйиё,
Манга ҳам Муқийм, шул эрур ғизо, на ўзунгга якка хаволардур.

Муҳйи ҳам ўзи ҳурмат қилган ижодкор дўстидан қарздор бўлиб қолмади. Бунга «сиздан угина, биздан бугина» қабилида иш тутиш зарурати эмас, балки Муҳйи ҳам Муқимийнинг шеърӣ кашфиётларидан завққа

тўлганлиги, ўзи ҳам дўстининг истеъдодига тан берганлиги сабаб эди. Муқимий «Танланган асарлар»ининг «Лирика» қисмида «куйдурур» радифли ғазал, «Мураббалар» қисмида эса шу радифли мураббалар берилган. Мураббага синчиклаб назар солинса, Муқимий ғазалини Муҳйи мураббага айлантириб, асар таъсирчанлигини янада ошириб юборганлиги маълум бўлади.

Ҳар банддаги Муқимий ғазали байти олдида қўйилган Муҳйининг янги байти маҳбуба жавридан қон ютган ошиқнинг сўнгсиз дардларини ўқувчи тасавурида яна ҳам аниқ, яна ҳам яққол гавдалантириб, тўртлик мисраларини гўё ялакат мағиздек бир-бирининг бағрига жо қилиб юборади. Масалан:

Ҳар нафас бир доғ ила ул меҳри рахшон куйдурур,
Гаҳ жамоли шўъласидан, гоҳи пинҳон куйдурур.
Гоҳи васлидин ёнурмен, гоҳи хижрон куйдурур,
Буйла куйдурмоқни қайдоғ номусумон куйдурур.

Кўрмадим гулдек юзини бир замоне хорсиз,
Васл чоғи чиқмадим мен базмидин озорсиз,
Термулолмай оразига биргина ағёрсиз,
Бу сабаб бир умр ҳасрат бирга армон куйдурур.

сингари бандларда Муқимий қаламига мансуб кейинги байтлар олдида Муҳйи томонидан қўшилган байтлар олиб ташланса, асарнинг қаеридир кемтикдек туюлиши турган гап.

Мураббанинг сўнги банди эса асарга Муҳйи муносиб ҳисса қўшганига ўқувчини яна бир бор ишонтирадиган қуйидаги байтлардан иборат :

Муҳйини ҳам арз-додиға етинглар, дўстлар,
Яъни ушшоқи қаториға битинглар, дўстлар,
Ошиқи кўпдир вале инсоф этинглар, дўстлар,
Ким ҳамиша ман Муқимийдек анга жон куйдурур.

Муқимий ғазалининг мураббага айлантирилганлиги адабиётшуносликда кўп йиллар ҳукмрон бўлган бир хато фикрни, яъни Муҳйи ишқи мажозийни ифодаловчи шеърлар ёзмаган, у фақат диний-мистик шоиргина эди, деган фикрни рад этувчи, ёрқин далилдир.

Муҳйи ва Муқимий меросига чуқурроқ назар ташласак, бундай ижодий ҳамкорлик, чинакам ижодий мусобақа намуналарини кўплаб учратиш мумкин. Чунончи, Муҳйи вафотидан кейинроқ тез орада Тошкентда чоп этилган «Девони Муҳйи»даги:

Мунча ҳам, эй гулузорим, қопқародур кўзларинг,
Эл гумон айлар муқаррар сурмасодур кўзларинг,

матлаъли, ёки:

Қайси гулшанни санингдек бир гули раъноси бор?
Қайси бир гулни манингдек булбули шайдоси бор?

матлаъли ғазаллари билан Муқимийнинг:

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно, қародур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдиға боққан балодур кўзларинг,

Матлаъли, ёки:

Нозпарвар ёр агарчи таъби зулм асоси бор,
Ошиқ ўлдурмоқда қон тўкмакка истиғноси бор,

матлаъли ғазаллари муқояса қилинса, улардан бирининг татаббу тарзида ижод қилинганини пайқаш қийин эмас. Бироқ ғазалларининг қай бири татаббу учун асос бўлганини аниқлаш эса ўқувчилардан анча тер тўкишни талаб этади. Муҳйи ва Муқимий муносабатлари кўнгилдагидек бўлган вақтларда бу икки улкан санъаткорнинг ўзаро эҳтиромини, ўрнатилган бўларли ижодий ҳамкорлигини кўрсатувчи бундай мисолларни кўплаб учратиш мумкин.

Аммо, начора, ҳаёт ҳаётлигини, инсон эса хом сут эмган банда эканини кўрсатиб қўядиган нохуш ҳолатлар ҳам рўй бериб туради. Кўнгиллари ўта нозик, бунинг устига фақат ёлғиз ўзигина ҳақ эканига астойдил ишонган бу икки улкан истеъдод соҳиби бир-бирларининг гуноҳларини кечирришга ожиз қолганликлари оқибатида асаб торлари таранглашиб, номатлуб ҳолатларга олиб келган пайтлар ҳам бўлган. Шоир қалбини биргина сўз билан жароҳатлаш, ёки, аксинча, бошини кўкка етказиш ҳеч гап эмас. Олам бахтсизликларидан кўнгли чилпарчин бу икки азамат, айни вақтда, ўта асабий шоирнинг ўрталарида нималардир ўтади-ю Муқимийга Муҳйи ортиқча кибр-ҳаволи, Муҳйига эса Муқимий бўлар-бўлмас нарсаларни шеър қилиб битадиган энгил табиатли одам бўлиб кўрина бошлайди.

Буни қарангки, Муқимий ўзининг андижонлик дўстларига ёзган бир шеърини мактубида ўша вақтда Бўтақарода турган Муҳйига ҳам салом йўллайди-ю ўша салом байти:

Ҳожи Муҳиддин тўрам ҳам олсалар шояд алик
Ким, қилурман ёд этиб Бўтақароларга салом,

тарзида битиб, унинг гўё ортиқча кибр-ҳавосига ҳам ишора қилади. Шу тариқа икки шоир муносабатлари янада кескинлашиб кетади ва Муқимий Муҳйини йиғилишларда тингловчига малол келадиган даражада кўп шеър ўқийди, дея асабий байтлар битеди:

Шеърингизга, халқ толиб бўлсалар, сўнгра ўқунг,
Ё келиб аҳбоб кар бўлмоққа меҳмон бўлдимۇ?

Муҳйи ҳам Муқимий томонидан анча йиллар илгари битилган шеърларини, у дўстларига йўллаган шеърий мактубларни кавлаштириб, уларда ўзига номатлуб кўринган ўринларга тўхталиб, ҳамкасб дўсти зарбасига зарба билан жавоб қилади. Чунончи, 1886 йилда Муҳйи форс тилида «Қасида аст дар шикоятӣ ҳамоқати аҳли замон» («Замон аҳли аҳмоқликларидан шикоят қасидаси») номли каттагина дидактик асар ёзиб, Муқимийнинг бир вақтлар битган:

Эй яхшилар, келайлук, бир жойга йиғилайлук,
Ўйнайлик, куйлайлик, омон бўлайлук,

матлаъли машқ ғазалини қаттиқ танқид остига олади. Ҳар байтда такрорланиб, ғашга тегадиган «ўйнайлик, куйлайлик» иборасини масхаралашдан ташқари муаллифни Аллоҳ ҳукмини, пайғамбар ҳадисларини халққа етказиш ўрнига, уни нуқул ўйин-кулгига даъват этишда айблайди, ҳамкасб дўсти шаънига қаттиқ тегадиган бошқа гаплар ҳам айтади. Бундан ташқари Муқимий тошкентлик қадрдон дўсти Маҳмудхўжага шеърий мактубида, ундан гуппи чопон учун мато ва пахта илтимос қилганини, Муҳйи бегоналардан закот сўраш билан тенг бўлган номақбул иш ҳисоблаб, куйидагича ёзади:

Муҳйи эмас Муқимий, деса закот учунким:
«Ёраб, тижоратингиз қилсун ҳаён, афандим».

Муқимий Муҳйи табиатидаги ўзига ножўя бўлиб кўринган бошқа жиҳатларни назмга солган ўринларга ҳам Муҳйи анча кескин жавоблар беради. Масалан у:

Манга гарданкашлик айлаб муддаи лоф урмасун,
Этмасун беҳуда айлаб тиғи буррон ила баҳс,

деб ёзганлиги ҳам маълум.

Аммо шуниси ҳам борки, Муҳйи ўзи эъзозлаган, истеъдодига тан берган кўплаб қалам соҳиблари қаршида ниҳоятда хокисорлик билан таъзим бажо этади, улар хусусида ғоят мақтовли фикрлар айтади. Биргина мисол: шоир Тажаллий ҳақида «Тарихи Муҳйи Хўқандий»да куйидагиларни ўқиймиз:

«Жаноби сайид авлод Ҳусайнхон Дехлавий таҳаллуси Тажаллий... ҳозирда Худонинг паноҳида саломатдур. Ҳозир бул зотға баробар келадиған шоир бутун оламда кўринмайдур ва эшитилмайдур, бундай шоир аввалда

ҳам бўлмаган, кейин ҳам бўлмайду. Катта куллиёти бор ва ул жаноб тўрт тилда (яъни арабий, форсий, туркий ва ҳиндий тилларда) шеър ёзадур ва насрда ҳам адимул масал (тенгсиз демоқчи-Ш.Ю)дур».

Муҳйи Муқимий ёзганидек, ўзини ҳамиша баланд тутадиган, ўзга қалам соҳибларини менсимайдиган шахс бўлмаганини юқоридаги биргина мисолнинг ўзи ҳам кўрсатади. Аслида бундай мисоллар анчагина.

Муқимий шеърларнинг кўпроқ ашула учун мўлжалланганлиги, улар тўй-базмларда, халқ кўп йиғиладиган давраларда айтилиши ҳам гўё Муҳйига ёқмаган, деган фикрга келсак, аввало, ижодкор яратган асарларнинг оммабоплиги далили бўлмиш бу жиҳатни шоирга айб сифатида қўйиш ўринли бўлмас эди. Қолаверса, бу иш айб ҳисоблангудек бўлса, Муҳйининг ўзи ҳам бу «айб»дан холи эмасди. Чунки Муқимийники сингари Муҳйининг кўплаб ғазал, мухаммас, мураббалари улар барҳаётлик вақтида ҳам, улар вафотидан сўнг ҳозирга қадар ҳам халқнинг сеvimли хонандалари томонидан мунтазам равишда ижро этилиб келмоқда, уларнинг миллионлаб тингловчилари бор. Биргина мисол. Амирийнинг машхур ғазалига Муҳйи томонидан боғланган тенгсиз тахмис хонандаларимиз томонидан бир асрдан ортиқ муддат ичида эҳтирос билан ижро этилиб келмоқда. Унинг:

Кўрдим юзини қолдим балоға,
Ҳажрида юз минг жабру жафоға,
Қайда борурман энди давоға,
Арзимни айтай боди сабоға,
Биздин дуо денг ул бевафоға.

Кўрдум юзини кеттим ўзумдин,
Дарёлар оқти қонлиғ кўзумдин,
Ҳижрони маълум заъфар юзумдин,
Бир пари янглиғ учти кўзумдин,
Ташлади-кетти минг хил балоға.

сингари бандларини қалбда титроқсиз тинглаб бўлмайди.

Шуниси ҳам борки, эл-юртга таниқли ижодкорлар ҳақидаги ҳар бир янгиликни қулоқларни динг қилиб кутадиغان ихлосмандлар орасида Муҳйи ва Муқимий муносабатларидаги маълум нохушликлар ҳам тезда ёйилиб кетди, бу гаплар йирик қаламкашлар эътиборини ҳам тортмай қўймади. Улар бу ҳодисага муносабат билдиришда икки қарама-қарши гуруҳга бўлиндилар. Чунончи, Тажаллий, Мавлавий Йўлдош, Камий, Шавкат Искандарий, Фансуруллобек Хисрав, Абдуллажон Насимий кўпроқ Муҳйини, Рожий Марғинович, Анбар отин, Писандий эса кўпроқ Муқимийни ёқлаганлар, эъзозлаганлар. Бу муносабат турли шаклларда намоён бўлган. Шеърини асарларда баъзилар ўз муносабатларини ошқора билдирган бўлса, баъзилар у икки шоирдан бирига кўпроқ эҳтиром, иккинчисига камроқ эътибор кўрсатиш билан чекланганлар. «Туркистон вилоятининг газети» муҳарририяти эса Муқимий қаламига мансуб асарларни эълон қилиш чоғида

унга оддий ижодкордек муносабатда бўлгани ҳолда навбат Муҳйи асарларини чоп этишга келганида муаллифни «жаноби тожи уш шуаро», «афсаҳул фусаҳо», «адиби комил», «фозили айн» сингари юксак унвонлар билан сийлаганлиги маълум.

Бухоройи шарифда мадрасани тугатган, Қўқонда бир мадрасанинг хужраларида истиқомат қилган, ягона адабий муҳитда қалам тебратган Муҳйи ва Муқимийнинг шахсий муносабатлари маълум муддат яхши бўлмай қолганлигининг баъзи сабаблари ва кўринишлари ана шундай. Лекин Муқимий меросида бир ғазал борки, унинг яратилиш тарихига, жанр хусусиятларига, ундаги айрим ишораларга чуқурроқ назар ташланса, икки йирик шоир ораларидан ола мушук ўтишига уларнинг интим туйғулари ҳам сабаб бўлиши мумкин, деган фикрга борасиз.

Ақлу хуш учти бошимдин эй пари, девонаман,
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайин афсона ман,

матлаъли ғазал Муқимийнинг алоҳида шуҳрат топган, тезда сеҳрли хонишга айланган ва шоир асарларининг деярли барча нашрларидан жой олган ноёб намунадир. Бу ғазалга шоир билан замондош баъзи шоирлардан ташқари унинг ўзм ҳам тахмис боғлаганлиги Муқимий бу шоҳ ғазалини қанчалар қадрлаганлигидан далолат беради.

Яна бир жиҳати шундаки, Муқимий ўз замондошлари орасида энг кўп мувашшаҳ ёзган шоирлардан ҳисобланади ва мулоҳаза юритилаётган ғазал ҳам шу шаклда битилган. Мувашшаҳ ғазални, аҳён-аҳёнда эса, мурабба ёки мухаммасни бирор шахснинг номи билан безамок, зийнатламок демакдир. Шахс исмини асарга тўғридан-тўғри киритиш билан у мувашшаҳ бўлиб қолмайди. Мувашшаҳ ғазалдаги ҳар байтнинг биринчи мисраси, айрим ҳолларда иккинчи, яна бошқа ҳолларда эса ҳар икки мисраси бош ҳарфларини, аниқ тартиб асосида кетма-кет терилганида шеърга зийнат берувчи шахснинг номи тўлалигича чиқади. «Ақлу хуш» ғазали ўзбек мумтоз шеъриятида кам учрайдиган ҳодиса эканлиги унинг аёл киши номига мувашшаҳ қилинганида ҳам кўринади. /азал матни қуйидагича:

Ақлу хуш учти бошимдин, эй пари, девонаман,
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайин афсона ман.

Дарду сўзи ашқу оҳимни қиёс эт шамъдин,
Шомдин то субҳидам ҳажрингда ўртаб ёнаман.

Ул замонеки йироқ васлингдин ўлдум, то бу дам
Ҳар кеча ёдингда минг йўл уйқудан уйғонаман.

Лаҳзаи захри ғаминг ютмоққа тоқат қолмади,
Нўш этиб васлинг майидин ҳам қачон бир қонаман.

Хожа мужгон, кўз қаросидин ёзиб рози дилим,

Арзай қилдим эшит, маъюсу муштоқона ман.

Оҳким сенсиз қарору сабру оромим кетиб,
Бир илон чакқан кишидек ҳар тараф тўлғонаман.

Навбати жомим тўла қуйғил, карамдин соқиё,
Ҳар қадамда то қилай юз лағзиши мастона ман.

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.

Арабча ёзув қоидасига кўра учинчи байт бошидаги «ул» сўзи «алиф» ҳарфи билан бошланиб, а тарзида ўкилишини ҳисобга олган ҳолда ғазал байтларининг биринчи ҳарфлари кетма-кет териб чиқилса, «Адолхоним» исмини ўқиш мумкин. Муқимий ижодининг шўро давридаги дастлабки тадқиқотчиларидан академик /афур /улом ғазал мактабидаги «Мулки Ҳинду Марвдин» сўзларидан муаммо санъати қоидаларига кўра шоир Муҳйининг ҳақиқий исми Муҳиддин чиқишини, ғазал мувашшаҳ қилинган Адолхонимнинг мураккаб ҳаёт йўли хусусида эса «Қизи халқидан узр сўрайди» сарлавҳали мақола бошлаганини шогирдлари ва дўстлари даврасида айтганлиги маълум.

Хулласи «Ақлу ҳуш» ғазали Адолхонга мувашшаҳ ва Муҳиддин Муҳйига муаммо сифатида дунё юзини кўрди ва зўр шуҳрат қозонди. Хўш, Муқимий ўз она юртида эътибор топмаганини, бунга гўё Муҳйи сабабчи эканини нега ижтимоий мавзудаги бирор шеърда эмас, балки ҳижронзада ошиқнинг кўз қаросидан сиёҳ ясаб битилган дилхун ғазалида баён этади? Бу саволга жавоб излаганда икки улуғ қалам соҳиби муносабатларига совуқчилик худди шу Адолхон туфайли ҳам тушмадими экан деган фикр туғилиши табиий. Хўш, Адолхоннинг ўзи ким? У билан яқин дугона бўлиб, бир неча йиллар бир том остида яшаган машҳур санъаткор Лutfихоним Саримсоқова бизга маълум қилишича, Адолхон хўжандлик оддий бир ҳунарманднинг ўта кўхлик, ўта истеъдодли қизи бўлган. Аччиқ тақдир тақозоси билан у Фарғона вилояти мустамлака маъмуриятининг маркази бўлмиш Янги Марғилонда байтул алтофга тушиб қолган. Шу даҳшат масканида у ўзининг мислсиз дарду аламларини ҳазин шеърӣ мисраларга жойлаб, уларга дилхун куйлар басталаган, бир умрлик ҳамроҳи бўлмиш мўъжаз дутори жўрлигида уларни тенгсиз маҳорат билан хониш этаверган. Ўзбек кўшиқчилик санъатининг безавол обидалари бўлмиш «Адолча танавори» туркумидаги сеҳрли ашулалар шу тариқа вужудга келган.

Қаро сочим ўсиб, қошимға тушти,
На савдолар мани бошимға тушти,

байти билан бошланадиган «Тановар», шунингдек, туркумнинг:

Сунбулаю сунбула,
Ўраб олай гул била.
Мани кўнглум сиз била,
Сиз кетасиз ким била,

деб бошланадиган шўъбаси хануз энг муборак давраларнинг асл беаги бўлиб қолмоқда. Мўъжазгина, кўркам жуссаси туфайли халқ орасида Адолча деб суйилган бу жасур санъаткор 1907 йилда граммафон пластинкаларига ижро этиб берган ва узоқ-узоқ хорижий мамлакатларга ҳам бориб етган хонишлари билан ўзига хайкал қўйган эди. Одатда буюк истеъдод эгаларини таъкиб этадиган фожеалар Адолхонимни ҳам четлаб ўтмаган. Унинг ҳаёти ҳам, ўлими ҳам фожиали бўлган. Машхур санъаткор Лутфихон аянинг айтишича, Туркистон мухторияти қонга ботирилган ойларда Адолхоним мухторият раҳбарлари билан махфий алоқадорликда айбланиб, чека ходимлари томонидан ҳибсга олинган ва шундан сўнг ҳеч ким уни кўрмаган.

Ҳарқалай, Мухйи билан Муқимий орасида кўнгилисиз воқеалар рўй беришида Адолхоним ҳар икки шоир томонидан бир вақтда севиб қолиниши ва Муқимий бу муҳаббат можаросида учинчи, яъни ортиқча киши бўлиб қолганлиги ҳам эҳтимол. Унинг худди Адолхоним номига қилинган мувашшаҳида Мухйичалик қадр топа олмаганидан қаттиқ афсусланиши шунинг натижаси бўлиши мумкин.

Лекин ораларидаги низога аслида нималар боис бўлганидан қатъи назар, Мухйи ҳам, Муқимий ҳам XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларидаги ўзбек мумтоз адабиётининг, шубҳасиз, энг азамат вакиллари эди. Шу важдан ҳам уларнинг бирини улуғлаб, иккинчисини камситиш тарих олдидаги кечирилмас хато бўлур эди.

Мухйи мероси. Мухйи зуллисонайн ижодкор бўлиб, ўзининг шеърий, насрий ва тарихга оид асарларини ҳам ўзбек, ҳам форс тилларида битган. Унинг форсий асарлари кўпроқ эканини қайд этмоқ лозим. Айни вақтда шоирнинг ўзбекча ғазал, марабба мухаммас, мусаддас, мусаббаълари ўқувчилар орасида алоҳида шуҳрат қозонган, юксак қадр топган.

Мухйи шеъриятининг мавзулар доираси ғоят кенг бўлиб, унда инсон ички оламининг анвои жилоларини акс эттирувчи лирик шеърлар ҳам, жамият ҳаётининг турли жиҳатлари тасвирига бағишланган ижтимоий шеърлар ҳам, тасаввуфона оҳангларда битилган намуналар ҳам, давр ва шахслар табиатидаги номатлуб ҳодисаларини танқид остига олувчи ҳажвлар ҳам учрайди.

Кўп асрлик бой мумтоз шеъриятимизда етакчи ўрин тутган ишқий мавзу Мухйи лирикаси учун ҳам хосдир. Шоир бу мавзуда қалам тебратар экан, Насимий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Фузулий, Амирий сингари азамат ижодкорлардан кўп нарса ўрганганлиги, улар яратган хилма-хил тимсоллардан намуна олиб, ўша тимсолларнинг ҳали очилмаган янги-янги қирраларини оча билганлиги, балоғат чўққисини эгаллагач эса, ўша тимсолларни рад этадиган, ниҳоятда оригинал, бетакрор тимсоллар

яратганлиги маълум бўлади. Масалан, Амирийга пайрав тарзида битилгани қайд этилган бир ғазалида Мухйи:

Зулфи мушкин мойил ўлмиш хаттинг узра, ўйлаким,
Гулшан ичра солди сунбул соя райҳон устина,

дея маҳбубанинг жингалак зулфи лаби атрофидаги майин туклари устида тебраниб ғоят кўркам манзара касб этганлигини гулшанда райҳон устига сунбул соя солиб турганига ўхшатиб тенгсиз ташбеҳ ишлатса,

Кеча сенсиз сели ашким бузди бунёди жаҳон,
Кетмагилким, бўлмасун оламни тўфон устина,

дея бир йўла икки шеърини санъатни, яъни ташбеҳ ва муболағани юксак маҳорат билан қўлланиб, таъсирчанликда янги чўққига кўтарилади.

Мухйи ўзига замондош шоирлар орасида бадиий кашфиётларининг мўл-кўллиги, шеърини парвозининг юксаклиги, ўқувчини лол қолдирадиган тимсоллари билан ажралиб турар эди. Шоир анъанавий тимсолларни инкор этиш, моҳият эътибори билан уларга зид тимсоллар яратишда алоҳида қудрат касб этади. Чунончи, мумтоз шоирлар ғунчани маҳбубанинг оғзига, гул қизиллигини маҳбуба чехраси рангига ўхшатиш орқали таъсирчан анъанавий тимсоллар яратганлар. Мухйини эса бундай ташбеҳлар сира-сира қаноатлантирмайди. У:

/унча оғзин қилма нисбат ногаҳон ёр олдида,
Эй сабо, ёрим учун оғзини ур-ёр, олдида.

Айла авроқин паришон гулни ҳам гулшан аро,
Айласа ҳамранглиғ лофини дилдор олдида,

деб ёзаркан, шоирнинг улкан кашфиётига тан бермай иложингиз йўқ.

Мухйининг муҳаббат мавзуидаги шеърларида ҳам ишқи мажозий, ҳам ишқи ҳақиқий куйланади. Бу бутун мумтоз шеърятимизга, жумладан, Мухйи ижод этган XIX асрнинг II ярми-XX аср бошларидаги Қўқон адабий муҳити вакилларига хос муҳим жихатлардандир. Масалан, Мухйи билан деярли бир даврда қалам тебратган ва ўз ижодий тамойиллари билан унга ҳамфикр бўлган Зиёвуддин Ҳазиний меросида худди шундай ҳолни кўрамиз. Ҳазиний ўз шеърларида ишқи мажоз мактабини ўтмаган одам ишқи ҳақиқийга эриша олмайди, деган тасаввуфона қарашни ифодалаб, бундай ёзган эди.

То мажозий ўтиға куймай, ҳақиқат топмағай,
Эй, Ҳазиний, кўз ёшингни айла тўфонинг керак.

«Ишқи мажоз» радифли ғазалида эса у ишқи илоҳий топган афсонавий қахрамонларнинг номлари ва ишларини ўқувчи тасаввурида янгидан гавдалантиради. Ҳазиний ишқи мажозни инсон табиатида ҳавас қиларли фазилат деб ҳисоблайди. Муҳйи дунё лаззатларидан кўб ва хўб баҳра топганини, ишқи мажоз жомидан қониб май ичганини қайта-қайта таъкидлагани ҳолда, чамаси, умр қуёши заволга юз тутган вақтларга келиб ўзини ишқи мажоздан халос этишни Тангри таолодан илтижо этади:

Мани ишқи мажозийға гирифтор айлама, ёраб,
Алар ишқи билан биғримни афгор айлама, ё раб,

Менга фазлинг насиб айлаб, хатодин сақла бандангни,
Бу бадхулқу жафожўлар била ёр айлама ё раб.

Кечиб дунёи фонийнинг муродин истамас Муҳйи,
Ани жуз лойиқи фирдавс дийдор айлама, ё раб.

Муҳйи меросида юқоридаги сингари мисралар мавжудлигига қарамай, ишқи мажозни ҳам, ишқи ҳақиқийни ҳам тараннум этувчи шеърлар бир-биридан кам эмас. Масалан:

Келди наврўз, эё ёронлар, очди бағрин лолазор,
Гул чаманда очилиб, булбулни айлар беқарор.

Кўп ғаниматдур баҳору ёз ила гулшан аро-
Кам бўлиб, аҳбоблар, суҳбат этинглар ихтиёр,

Ёки:

Баҳор айёми хушдур гулшану боғ,
Чиқиб сахроға бўлди табъимиз чоғ.

Паривашлар билан айлаб тамошо-
Баланду паст, бўлди кўнглимиз тоғ.

сингари тўртликлар битиб, ҳаёт гўзалликларидан бир олам шавқ-завқ олганини эҳтирос билан ифодалаган шоир «ошно», «мубтало», «ғараз», «яхшироғ», «эмасму» радифли ва бошқа ғазал ҳамда мухаммасларида ишқи мажоз туйғуларини қаламга оларкан, ўқувчи қалбига титроқ соладиган, уни нажиб хаёллар оламига етаклайдиган анвои мисралар тизади.

Донаи холингмудур ул лаъл нобинг ёнида,
Ё магар кавсар лабида ўлтуран ҳиндумидур?

Ёки:

Чикти ул махруҳ мени йўлимға истикбол учун,
Ой юзи-ла гўйиё чикмуш олуб меҳмона шамъ,

Ёки:

Топмадим гулшанда харгиз бир тикон,
Хаста булбул кўксиға санчилмағон,

Ёки:

Менга лутфу карамлар қилмаса ёр, йўқ айбким,
Бул хавасликдин бўлубмен подшоға мубтало,

Ёки:

Муҳйи, кам-кам қилғусидур ошнолиғ, ғам ема,
Зарраға боқмасму охир меҳри рахшон оқибат,

сингари чинакам шоирона кашфиёт мақомидаги кўб ва хўб бетакрор мисралар шулар жумласидандир.

Шуни ҳам айтиш керакки, Муҳйи ишқи мажозийни акс эттирган ўзбекча ва форсча ғазалларнинг катта бир қисмини мувашшаҳ шаклида яратган. Шоирнинг бир бутун ҳолда 1911 йилда Тошкентда чоп этилган форсий ва туркий девонига назар ташлар эканмиз, унда Султонмуродхон, Юсуфхон, Қорихон, Маҳмудхон, Мирзоҳамдам, Шерқўзихон, Ортиқхон, Шоҳюнусхон, Олимжонхон, Мирфайзхон, Соатхон каби замондошлари номига битилган мувашшаҳларни кўрамиз. Шу муносабат билан улкан шоир ва тадқиқотчи Мақсуд Шайхзоданинг мувашшаҳ ҳақидаги қизиқарли мулоҳазасини эслаб ўтишга эҳтиёж сезилади. «Лирикада мувашшаҳ жанри... ўзбек адабиётида айниқса XIX асрнинг II ярмида кўп авж олиб кетиб, адабиёт аҳли ўртасида кенг расм бўлиб қолган эди. Ҳатто шу даражадаки, шоирлик ва назмчилик ҳунари мувашшаҳчиликдаги маҳорат билан ҳам ўлчанадиган бўлиб қолди. Аниқлик учун шуни ҳам айтиш керакки,-дея таъкидлаган эди муаллиф, - мувашшаҳ кимнинг исмига боғланган бўлса, ўша ғазалда таъриф этилган образ ҳам айна мазкур кишининг ўзидир, деб ўйлаш хатодир. Мувашшаҳдаги бу ғазалнинг кимга бағишланганига далолат қилади, холос. Асарда тасвирланган ёр эса бус-бутун бошқа бир киши бўлиши ҳам мумкин: Устоз Шайхзоданинг кейинги фикри ғоят тўғри эканини кўрсатиш учун биз Зокиржон Фурқатнинг машҳур ҳофиз дўсти Мулла Тўйчи исмига мувашшаҳ қилинган “устида” радифли ғазалидан икки байтни келтирмоқчимиз:

Ўсмалик қошларму ё шамшир қондин занглиғ,
Ёки пистоқи тўкулмиш ранги аҳзар устида?

Юз уза кокулмудир ҳар сори печу тоб ила?
Ганжи ҳуснунгму ётур ё икки аждар устида?

Бу ўринда тасвирланган ўсмалик қошларни, ҳар сори силкинувчи кокилларни Тўйчи ҳофизга нима алоқаси бор? Маълум бўладики, ғазалда бутун бошқа бир маҳбуба тасвирланган бўлиб, у Тўйчи Ҳофиз исми билан безалган ва, чамаси, ашула қилиб айтиш учун Ҳофизга тақдим этилган. Шайхзода мувашшаҳ ҳақидаги мулоҳазаларини якунлар экан: "... исмига мувашшаҳ боғланган кишиларни аниқлаш ва шу орқали шоирнинг ёру дўстлари, муҳити ва доираси ҳақида конкрет материални қўлга киритиш, шоирнинг илмий биографиясини яратиш учун муҳимдир", деб ёзган эди.

Шайхзода домланинг бу фикрлари шоир Мухйи мувашшаҳларига ҳам тўла алоқадор бўлиб, улкан шоир яшаб ижод этган ижтимоий-маданий муҳитни аниқлашга, унинг таржимаи ҳоли, кўрган кечирган воқеаларини яққол тасаввур этишга кўмаклашуви турган гап.

Ишқи ҳақиқий борасида қалам тебратар экан, Мухйи ўқувчиларни дунё ҳою-ҳавасларидан кечишга, хилватнишинликка, ҳамиша ёди Ҳақ билан яшашга даъват этади, ўзининг умри ҳақиқий тоат-ибодатдан четда, охират тадорикини қилмай ўтганидан фарёд чекади. Шоир шу йўл билан бошқаларнинг ҳам иймон-эътиқодли, инсоф-тавфиқли, сабр-чидамли, айна вақтда Ҳақ шафоатидан ҳамиша умидвор бўлиб яшашларини истайди. Унинг:

Эй соҳиби кошонау қасру айвон,
Айлар сани қасрингни ҳаводис яксон.
Кўб қилма бино қасру иморатингга,
Ким, марг қилур вужудинг вайрон,

тўртлиги, шунингдек, ғазалларидаги:

Гар айласанг, биродар, сан ихтиёри хилват,
Албатта бўлғусидур Ҳақ санга ёри хилват.

Хилватни кунжи, билсанг, ишқ аҳлини биҳишти,
Боғи Эрамдин ортуқ, албатта, ғори хилват,

Ёки:

На тил бирла баён айлай, гуноҳим ҳаддин афзундур,
Бўлуб мусриф авқотим найи нафсу ҳаво ё раб,

Агарчанди гуноҳ бирла ўтар Мухйини айёми,
На ғам, маҳшар куни қилсанг шафъиим Мустафо, ё раб,

сингари мисралар ишқи ҳақиқийга шоир қалбининг садоларидир.

Лирик шеърларида Мухйи ўз ўтмишдошлари ва замондошлари бўлмиш забардаст ижодкорлар сингари фалак кажравлигидан, покдомон аҳли илм, аҳли хирад кадр топмаганидан қайта-қайта зорланади, кези келганда, дарғазаб бўлади. «Бўлди ул колу балода қисматим», «Топмадим ҳаргиз бир тикон», «Эй чархи сифлапарвар, ман сандин айлайн дод», «Бўлди барҳам, эй дарифо, яхши давронлар абас» мисралари билан бошланадиган ва бошқа кўпгина ғазалларда шу ҳолатни кўриш мумкин.

Мухйи ўзи яшаб турган даврда эл-юрт ҳаётида рўй берган каттакичик воқеаларга, турли масжид-мадрасалар, бозор расталари қурилишига, мамлакат деҳқончилигини ривожлантириш учун йирик наҳрлар қазилишига, ўзидан илгари ўтган ва ўзи билан бирга яшаган тарихий шахслар вафотига бағишлаб ҳам шеърлар битган. Шундай воқеаларнинг энг шов-шувлиси, халқ бошига катта мусибат келтирган 1902 йилги Андижон zilзиласи эди. Ана шу фожеага атаб Мухйи томонидан битилган ўн тўққиз банддан иборат мухаммас-таърихни «Туркистон вилоятининг газети» ўз саҳифаларида «Хўқандлик шоири номдор, соҳиби иқтидор мавлоно Ҳожи Мухйи афандининг Андижон шаҳри хусусида дилсўзона абётлари» сарлавҳаси остида чоп этганлиги маълум.

Умрининг энг яхши дамлари шахзода Насриддинбек саройида, кейин эса ўзига дўст-қадрдон аҳли фозиллар орасида Андижонда ўтган шоирдан бу zilзила чиндан ҳам «дилсўзона абётлар» тақозо этганди. Мухйи ўзи учун алоҳида севимли, қадрдон бўлган, кейинчалик унинг умри ришталари узилган бу шаҳар фожеасини худди ўз шахсий фожеасидек қабул этган ҳолда кўз қаросидан довод, киприкларидан килк ясаб, тенгсиз бир марсия битган эдики, унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳарфидан Андижон аҳлига буюк ҳамдардлиги шундоққина кўриниб туради. Зотан:

Таън айламанг, азизлар, зинҳор, Андижонга,
Ҳақ амри бирла бўлғон ҳамвор Андижонга,
Қилган экан муқаддар Жаббор Андижонга,
Доим дуойи хайрот даркор Андижонга.
Сан айлама маломат бекор Андижонга,

банди билан бошланадиган мухаммаснинг илк мисраларидан бошлабоқ қалб изтиробисиз ўқиб бўлмайди. Турон заминда умрининг аксар қисми ўтган, уни она-ватан сифатида жону дилдан қабул этган, юрт ҳукмфармолари хоҳиши билан пойтахт Қўқонда ҳам, Андижонда ҳам сарой аъёнларидан бирига айланган Мухйи хонлик ҳудудлари чор Русияси томонидан аввал қонга ботирилиб, кейин империянинг вилоятларидан бирига айлантирилганидан бениҳоя дарғазаб эдики, кези келиши биланоқ ўша чексиз ғазабини тўқиб солади. У Андижон аҳли аслида қандай ҳалол, иймон-эътиқодли, мусофирга меҳр-оқибатли бўлганлиги ҳақида сўзлаб келиб, барча ёмон ишлар бу шаҳарга ажнабийлар келганидан сўнг авжга чиққанини ғоят усталик билан қистириб ўтади:

Бечора эрди халқи, билмас эди шарорат,
Муллою хўжасининг афъоли зуҳду тоат,
Келса мусофир аҳли, айлар эди зиёфат,
Касб этти ажнабийдин шўри шари хиёнат,
Юзланди ҳар тарафдин ишрор Андижонга.

«Ажнабий» иборасини Муҳйи «рус мустамлакачиси» маъносида олганлиги, цензурани чалғитиш учун шундай айланма йўл тутганлиги ўз-ўзидан аён. Шундан сўнг шоирнинг жону дили бўлган шаҳар халқи шаънига номатлуб гаплар айтиб, «ажаб бўлди-хўб бўлди» дея маломатга зўр берганларнинг танобини тортиб, жойини кўрсатиб кўяди:

Қилманг аларга тухмат, нисбат бериб шарорат,
Беҳуда айламанглар ўлганлари ҳақорат,
Эй ғафлат аҳли, бўлманг бир лаҳза бетаҳорат,
Шайтон магар қилибдур сиздин ҳаёни ғорат,
Беҳуда таън этарсиз абгор Андижонга.

Бўлма ўзунгга мағрур, эй бетамиз, нодон,
Элни мусибатиға бир лаҳза шод-хандон,
Найларсан ўлса зоҳир санга азоби тўфон,
Ё зилзила балоси юртингни қилса вайрон,
Ибрат кўзи била боқ яқбор Андижонга.

Муҳйи иймон-эътиқоди мустаҳкам мўмин сифатида андижонликларни сабр-тоқатга, доимо Ҳақ ёди билан яшашга чақиради, Аллоҳ ўзи лутф айласа, шаҳар аввалгидан ҳам яхшироқ, гўзалроқ бўлиб қад кўтаришига ҳар кимнинг дилида умид уйғотадиган ноёб мисралар битади: шоирнинг «Қодир эрур Худованд гар қилса боз обод» деган сўзлари Ҳақ даргоҳида ижобат бўлиб, тез орада Андижон яна асл қиёфасига эга бўлди. Орадан 8-9 йил чамаси вақт ўтгач, шаҳарга, қадрдон дўстлари суҳбатиға келган андижонпараст шоир шу ерда ҳаёт билан видолашди ва шаҳардаги Хожа Саъдиддин Фарғоний қабристониға дафн этилиб, ўз севган шахрида мангу қолди.

Муҳйи яшаган даврда Фарғона водийсида рўй берган ва узоқ муддат зўр шов-шувларга сабаб воқеа фирибгар Виктор Ахматов фаолияти билан боғлиқ эди. Қўқондаги рус савдогарлари конторасида бошқарувчи бўлиб ишлаган устаси фаранг Виктор Ёвропо ва Русиянинг катта шаҳарларидан арзон баҳода ноёб моллар келтириб беришни ваъда қилиб, Фарғона водийсидан ташқари Бухоро амирлигидаги ўнларча маҳаллий савдогарларни алдаб, минг-минглаб пул тўплаган, қилар ишини қилиб бўлгач, Русия ичкарасига қочиб, дом-дараксиз йўқолган эди. Бирни ўн қилиш пайидаги фирром, айни маҳалда лакмароқ бойлар арзон ноёб мол тамаъида бор-йўқларини Викторга икки кўллаб топширишдан ташқари бир нечалари рус банкирларидан ҳам қарз-қавола кўтариб синган, эл-юрт орасида шармандаи шармисор бўлган эдилар. Туронзамин тарихида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган

«Виктор воқеаси» 1891 йилда рўй берган бўлиб, ўша даврнинг кўплаб ижодкорлари эътиборини жалб этган, бу хусусда кенг кўламли шеърин туркум яратилган эди. Муқимий, Завқий, Нодим ва бошқа бир неча йирик ижодкорлар қатори Муҳйи ҳам бу воқеа хусусида «Дар мазаммати Бектур» номли ажойиб ҳажв битган бўлиб, мухаммас шаклидаги бу асар 19 бандни ташкил этади.

Муҳйи ҳажвининг найзаси асосан Викторга эмас, балки мол-дунё ҳирсига берилиб, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, орому роҳат нималигини билмаган, бойлиги ҳеч ерга сиғмаса ҳам шарият буюрган закотга ғирромлик қилган, бева-бечораларга ёрдамни асло хаёлига келтирмаган зикна бойларга қаратилган. Муҳйи бу мол-дунё бандаларининг чиркин қиёфасини баралла гавдалантирувчи қуйма мисралар, унутилмас тимсоллар яратади. Шоир тасвирича, улар тасбиҳ ўгириш чоғида Аллоҳнинг номини эмас, Виктор номини вирд қиладилар, Викторни шоҳ, ўзларини эса мулозим деб биладилар. Уларнинг хасисликдан ҳам бадтар бир қилмишлари шуки, мустамлакачи руслардан бошқаларни тан олмайдилар. Бу хусусда шоир:

Бермай закоти шаръий, Ҳаж қилмаган гуруҳа,
Дунё деб охиратни ёд этмаган гуруҳа,
Арбоби фазл қадрин ҳеч билмаган гуруҳа,
Русийдин ўзга элга бош инмаган гуруҳа,
Жавр айла-берма пулни имкони бор, Бектур,

деб ёзаркан, фирибгарнинг бу иши ўша гуруҳларга нисбатан одилона қасосдир, деган хулосага келгандай бўлади.

Мухаммаснинг сўнгги бандида Муҳйи ўзининг ҳаёт фалсафасини, мол-дунёга муносабатини ифодаловчи мисралар битади:

Шукр этки, Муҳйи, бўлдинг сен мўмину муаҳҳид,
Дунёи дун учун ҳеч умр ичра қилмадинг жидд,
Дунёю охиратчун ҳар иккиси эрур зид,
Дунё матое бешак уқбо элига косид,
Дунё деган муқаррар маъноси нор, Бектур.

Гап шундаки, аввало, Муҳйининг ўзи юқорида айтилганидек, мол-дунёга эътибор қилмаган, фақирона турмуш тарзини афзал кўрган киши бўлса, иккинчидан, ўқувчиларни ҳам асарда ҳикоя қилинган ибратли воқеадан тўғри хулоса чиқариб, тўғри яшашга даъват этади. «Дар мазаммати Бектур»нинг энг аҳамиятли жиҳати ҳам шундадир.

Муҳйи ўзбек ва форс тилларида кўб ва хўб асарлар яратган, нодир девон соҳиби эканидан ташқари ўз даврининг йирик тарихнавис олими ҳам эди. Унинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти Қўлёзмалар бўлимида 604 – инвентар рақам остида сақланаётган «Тарихи Муҳйи Хўқандий» асари фикрмизнинг далилидир.

Асарнинг асосий қисми Қўқон хонлиги тарихи сарчашмаларида турган Олтин бешикхон ва унинг авлодлари бўлмиш ҳукмдорлар, айниқса, хонликнинг бевосита таркиб топтиришда алоҳида жасорат кўрсатган Шроҳруҳхон, ниҳоят Муҳйига замондош бўлган Шералихон, Маллахон, Худоёрхон, Шоҳмуродхон, Султон Саидхон, Насриддинхонлар ҳақида энг ишончли ва қизиқарли маълумотлар берилади. Қўқон хонлигининг чор мустамлакачилари томонидан босиб олиниши, бу ишда тож-тахтга ўчилиги, манфаатпарастлиги, худбинлиги билан душман томон мақсадларининг нисбатан энгил амалга ошишига, хонлик тугатилиб, унинг ўрнида Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона вилояти тузилишига сабаб бўлган сохта Пўлатхон, Абдурахмон офтобачи ва бошқалар ҳақидаги муаллиф маълумотлари бошқа муаррихларнинг асарларида деярли учрамайди.

Хонлик тугатилиб, юрт Русия тасарруфига ўтгач, бу ишнинг бош айбдорларидан бўлмиш Абдурахмон офтобачи ўша вақтларда Оренбург сурғунида яшаётган Худоёрхон ҳузурига тавба-тазарру қилиб бориши, собиқ хон ўзи ғоят оғир аҳволда эканига қарамай, хиёнаткор қайнисига анчагина моддий ва маънавий ёрдам берганлиги, ҳатто бир татар аёлига уйлантириб қўйиб, катта ҳиммат кўрсатганлиги ҳақидаги муаллифнинг қизиқарли маълумотлари ғоят муҳимдир.

Китобнинг иккинчи қисмида, асосан, Муҳйининг хорижий мамлакатларга Қўқон хонлигининг элчиси ва сайёҳ сифатида борганида туғилган таассуротлар, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон ва Туркия тарихига оид материаллар, муаллиф ўзи кўрган, ундан олдин ўша мамлакатларда бўлган Туронзаминлик сайёҳлар борасида бой маълумотлар берилган. Унда Муҳйининг устозлари бўлмиш қўқонлик шоир Тамкин, пешоварлик олим ва адиб Муфти Эсон Соҳиб, Ёркентда истиқомат қилган йирик шоир Тажаллий хусусидаги мулоҳазалар ҳам айниқса қимматлидир. Муаллифнинг форс тилидаги бу китоби бой маънавий меросимиз дурдоналаридан ҳисобланади.

Шарқшунослик институти қўлэмалар фондида 415 варақдан иборат «Риёзул фирдавс кашкули Муҳйи» номли йиғма асарлардан иборат катта дастнавис китоби ҳам 11324-инвентар рақамда сақланади. Унда Ҳофиз, Жомий, Навоий, Сайидо, Амирий ва бошқа шоирларнинг ғазал ва мухаммасларидан ташқари Муҳйининг форсий ва туркий тиллардаги насрий ҳамда шеърий асарлари ҳам ўрин олган. Бундан ташқари 1303-инвентар рақам остида сақланаётган «Девони Муҳйи туркий»нинг шоир дастхат нусхаси ҳам мавжуд бўлиб, анъанавий ҳамд ва наътлар билан бошланган бу девонга муаллифнинг ғазал, маснавий, марабба, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, рубоий ва бошқа жанрлардаги кўплаб асарлари жой олган.

Муҳйи бадий маҳоратининг юксаклиги жиҳатидан ўзига замондош қалам соҳибларидан ажралиб туриши даврнинг кўплаб ижодкорлари томонидан эътироф этилган. Масалан, улкан шоир Тажаллий ўз

қасидаларидан бирида уни барҳаёт Навоий деб атаган бўлса, Аҳмадхон тўра Даҳбедий:

Мухйики ба фазл ёфт меърож,
Бар маснади фазл соҳиби тож.
Гардида лақаб бо фазл Мухйи,
Тожуш шуарои ашрафул ҳож,

Яъни, Мухйи фазли билан меърожга етиб, фазл тахтида тож соҳиби бўлди. Фазл шарофатидан Мухйи лақабини олиб, шоирлар тожи, ҳожилар шарафлиси бўлди, дейди.

Мухйининг истеъдодли шогирдлигидан Фансуруллобек Хисрав эса уни:

Батарзи маснавий монандии Фирдавсийи Тусий,
/азал бобида гўё Саъдийи ушбу замон Мухйи,

дея кўкларга кўтарган эди.

Мухйи шаънига бундай мақтовлар зинҳор базинҳор бекорга айтилмаган. Халқ унинг шеърларини интизорлик билан кутиб, зўр мамнуният билан ўқиганлиги сабабли 900-йиллар бошида Русиянинг узок шаҳарларида ясалган энг кўркам чинни идишларга ҳам унинг байтлари билан жило берган. Москвада ўша йилларда чиқарилган мўъжаз чинни пиёла ҳошиясига Мухйининг:

Ваҳ на хуш мунаққашу зебо пиёладур,
Чой ичгали муносибу раъно пиёладур.
Мухйи бу навъ зуҳру ҳунар кўрса аҳли Чин,
Билгил хитой халқи муқаррар уёладур

мисралари зарҳал билан битилганлиги, бундай пиёлалар юз минглаб ясалиб, сеvimли шоир шеърларини юртлардан юртларга олиб ўтганлиги ҳам алоҳида эътиборга сазоволрдир.

Мухйи номи ва асарлари кўп асрлар яшаб, халқ ардоғида бўладиган улкан истеъдод соҳибидир.

ИСҲОҚХОН ИБРАТ (1862-1937)

Исҳоқхон тўра Ибрат миллий уйғониш даврининг фаол ижодкорларидан бири, серқирра истеъдод соҳиби. Шоир ва маорифчи Иброҳим Даврон (1874-1922) Ибрат ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Исҳоқхон Тўра улуми диния ва фанния ва адабияда устози комиллиғи билан бутун

Фарғона ва дигар жихат Осиёи Вустода инкор ўлунмас даражада бир мавқеъи мумтози тутмушдур. Исҳоқхон тўра улуми динияда мударрисдур, фунуни дунявийда, билошубҳа, архитектор, техник ва механик ва физикия илминда тилифонист, тилиғрофист ва яна химик десак яна оздур, чунки бу илмларни билур. Исҳоқхон тўра олим ва фозил бир зоти олий бўлуб, бу турфа фазоили инсонияга молик... Баъзи ихтироти ҳам бордур»¹.

Исҳоқхон 1862 йили Наманган вилояти Тўрақўрғон туманида туғилди. Унинг ота-оналари Жунайдуллахўжа ва Ҳурибиби даврининг ўқимишли кишилари эдилар. Исҳоқхон дастлаб хижо усулига асосланган маҳалла мактабида ўқиди, аммо саводини онасининг қўлида чиқарди. Ҳурибиби мактабдор бўлиб, ўз мактабида фақат қуруқ ёдлаш билангина чекланмай, қизларга ёзиш ва хуснихатни ҳам ўргатар эди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон онасини кўп асарларида устози сифатида ҳурмат билан тилга олади. Адабиёт ва санъатга зўр муҳаббат қўйган Исҳоқхонни ўқишни давом эттириши учун Қўқонга юборадилар. У 1878 йили XIX аср бошларида барпо этилган Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасига ўқишга киради. Исҳоқхоннинг Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрган йиллари (1878-1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётида, маорифида катта ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келди. Унинг бу адабий-маданий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиз. У Қўқон адабий муҳитининг йирик намояндалари Муқимий, Фурқат, Мухйи, Завқий, Нодим, Ҳазинийлар билан яқин алоқада бўлган, адабий мушоираларда иштирок этган.

Исҳоқхон Ибрат мадраса берадиган илмлар билангина чекланиб қолмади. У ўқиш давомида буюк Шарқ олимлари асарларини мустақил мутолаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди, рус ва ўзбек тилларида чиқадиган «Туркистон вилоятининг газети», «Туркестанские ведомости» каби илк газеталар билан, Туркистон ўлкасига янги тарқалаётган Исмоилбек Гаспиралининг «Таржимон» газетаси билан биринчи марта Қўқон мадрасасида ўқиб юрган кезлари танишди.

1886 йили мадрасани тугатиб, тўрақўрғонга қайтган Ибрат ўз фаолиятини қишлоқда маърифат тарқатишдан бошлайди, ўша йили қишлоқда мактаб очади. Унинг мактаби «усули қадим» - «усули таҳажжи», яъни хижо методига асосланган мактаблардан бирмунча фарқ қилар эди. Исҳоқхон тўра Қўқонда ўқиб юрган вақтларида ўлкада очилаётган рус мактабларидаги ўқув усулларининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган хижо ҳамда қуруқ ёдлаш усулларидан устунлигини сезган эди. Шунинг учун у ўз мактабига нисбатан илғор ҳисобланган товуш (савтия) усулини татбиқ қилди. Аммо бу мактаб узок фаолият кўрсата олмади. Мутаассиблар уни ёпишга муваффақ бўлдилар.

Исҳоқхон Ибрат ўзининг «Луғати ситтати алсина», «Жомеъ ул-хутут» ва «Тарихи Фарғона» асарларида ёзишича, 1887 йили, яъни 25 ёшида онасини Маккага олиб бориш учун отланади. Бироқ Ватанга қайтиш онаизорига насиб этмади. Ҳурибиби ўпка шамоллаш касали билан Жидда шаҳрида вафот этди. Исҳоқхоннинг Шарқ мамлакатлари сафарига чиқишдан

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1908 й., 56 – сон

асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимосини қондириш бўлса, иккинчидан, чет эл халқлари ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш истаги эди: «...Умрим нақдини ҳавас бозорида кечирмак тақозоси-ла ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавои тақозои мухтарама душуб саёҳат этдум...»¹-деб ёзади у.

Исҳоқхон Ибрат онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб сафарини давом эттирди. Шу билан бирга, Истанбул, София, Рим каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Афғонистоннинг Кобул, Арабистоннинг Жидда каби шаҳарларида истиқомат қилди. Макка шаҳридан Қизил денгиз ва Ҳинд океани орқали Ҳиндистонга келди. 1892-1896 йилларда Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳарларидан Бомбей ва Калкуттада яшади. Бу ерда кўп ишлатиладиган арбаъ лисон, яъни тўрт тилни: араб, форс, ҳинд-урду ва инглиз тилларини мукаммал ўрганди. Исҳоқхон Ибратнинг Шарқ ва /арб халқлари тилларини анча мукаммал билганлигини эътироф этиб, замондоши Иброҳим Даврон шундай ёзади: «Ҳазоили инсониядин маода қози тўра жаноблари туркча, форсча, ҳиндча, русча лисон билиб, яна русча французча, арманича ва бошқа хатлар ёзмокқа моҳирдурлар»².

Исҳоқхон тўра Ибрат 1896 йили Ҳиндистондан Бирма орқали Хитойга, сўнгра Кошғарга ўтади ва Наманганга қайтиб келади. Чет элдан қайтгач, 1896 йили олти тилни ўз ичига олган «Луғати ситтати алсина» («Олти тилли луғат») номли асарини ёзди. Асар анча қийинчиликлар билан 1901 йили Тошкентда Ильин босмахонасида чоп этилди. Ибрат илғор педагог сифатидаги фаолиятини давом эттириб, 1907 йили ўз уйида «усули савтия» методига асосланган мактаб очди. Унда 30 нафар қишлоқ болаларини ўқитди. Ўқиш-ўқитиш ишларини ўзи тузган дастур асосида олиб борди. Мактаб ёруғ, деразали катта хонага жойлашган бўлиб, янги ўқув қуроллари – парта, стол-стуллар, янги ўқув китоблари, қора тахта (доска), дафтар кабилар билан таъминланган эди. Ибрат ўз мактабига янгича ўқитиш усулларидан хабардор бўлган педагог Ҳусайин Макаевни таклиф қилди. Ҳусайин Макаев ва унинг рафиқаси Фотима Макаева Исҳоқхон Ибрат мактабида ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатдилар.

1907 йили Ибрат Оренбургга боради ва Ризо Фахриддиннинг «Шўро» журнали фаолияти билан танишади. У Оренбургда Гауфман деган матбаачидан пулини ўн йил мобайнида тўлаш шарти билан 1901 йилда чиққан литографик машина сотиб олади. Исҳоқхон литографик машина ва ҳарфларни катта машаққатлар билан Оренбургдан Қўқонга поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келади. 1905 йили ўзи қурдирган ҳаммом ўрнида чопхона ташкил қилди ва “Матбааи Исҳоқия” номи билан ишга туширди.

¹ Исҳоқхон Ибрат. Луғати ситтати алсина. Ильин типографияси, 1901, 2–бет

² «Туркистон вилоятининг газети», 1908 йил, 56 – сон

Ибрат «Мақсад бу ишдан эрди оламға илм касри» деб таъкидлаганидек, бу матбаа ўз фаолиятини илм-маърифат тарқатишдан бошлади. Унинг биринчи маҳсулоти «Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий» савод чиқаришга бағишланган бўлиб, 1908 йили босмадан чиқди. Бу тўғрида ўша йили матбаага мудирлик қилган Охунзода Абдурауф Шахидий қуйидагиларни ёзади: «Қобилият ва салоҳиятлари қавий, заковат ва фатонатлари жойида бўлган ғайратли талабалар ва ёш муаллимларимиз ва аҳли китобот ва хаттотларимизга таълим ва таълими китобат хусусидаги биринчи ҳадямизни ожизона тақдим айладик»¹.

Бу асар савод чиқариш ва ҳуснихат намуналарини ўрганишда муҳим қўлланма вазифасини ўтаган. Халқ ўртасида китоб ва ўқув қўлланмаларига бўлган талабнинг ошиб бориши натижасида литография 1910 йили Наманган шаҳрига кўчирилди ва типолитографияга айлантирилди.

Маориф ва маданиятнинг раванқ топиши, халқ онгининг шаклланиши ва ривожланишида газетанинг улкан аҳамиятини тушунган Исҳоқхон тўра 1913 йили «Матбааи Исҳоқия» қошида «Ал-тижорал-Наманган» номида газета чиқаришга ҳаракат қилади, ҳукуматга ариза ҳам беради. Бу ҳақда Уфада чиқадиган, наинки Ўрта Осиё, умумтуркий дунёда машҳур бўлган «Вақт» газетаси катта мамнуният билан қуйидагиларни ёзади: «Наманган. Мўътабар андин Исҳоқ қози ҳазратлари «Ал-тижорал-Наманган» исминда бир газета чиқарарга сўраб ариза берди. Бу зот 1908 йилда Наманганда бир матбаа очган эди. Бу йил «Кутубхонаи Исҳоқия» исминда кутубхона очиб, турк, татар, ўзбек тилларинда бўлгон адабиёт китоблари олдирди. Ҳозир газета чиқармоқ ҳаддиндадур. Чин кўнгилдан муваффақият тилаймиз»¹.

Афсуски, Исҳоқхон тўра газета нашр қилишга муваффақ бўла олмади, лекин ўз уйида анча бой кутубхона ташкил қилди ва уни «Кутубхонаи Исҳоқия» деб атади. Унинг архивида сақланган китоблар рўйхати шуни тасдиқлайдики, кутубхонада таълим-тарбия ва ўқитишга оид ўзбек, турк, татар, рус, форс-тожик тилларида битилган кўплаб китоблар бўлган, қишлоқ аҳолиси улардан унумли фойдаланган. Исҳоқхон Ибрат ўз мактаби ўқувчиларини дарсликлар билан таъминлаган. Кутубхонанинг мактаб ўқувчиларига бағишланган бўлимида Исмоилбек Гаспралининг «Хўжаи сибён», Саидрасул Саидазизовнинг «Устоди аввал», Мунавварқорининг «Адиби аввал», «Адиби соний», Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Асбоби таълими савод», «Китобат ул-атфол» каби 50 номдан ортиқ дарслик ва қўлланмалар, таълим-тарбияга оид рисолалар бўлган.

Маълумки, Марказий Осиё Русия томонидан босиб олингандан кейин ҳам қозилик суди сақланиб қолди. Бу билан мустамлакачилар ўзларини ерли халққа нисбатан одил, уларнинг «паноҳи» қилиб кўрсатмоқчи бўлдилар. Аммо давлат аҳамиятига молик ишларни қозилик судида кўриш манъ этилди. Исҳоқхон Ибрат 1897-1924 йилларда узлуксиз Тўрақўрғон қозиси лавозимида фаолият кўрсатди. Қатор публицистик мақолаларида,

¹ Исҳоқхон Ибрат. Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий. Тўрақўрғон, Матбааи Исҳоқия, 1908, 12 – бет

¹ «Вақт» газетаси, 1913 йил, 1324 – сон

шеърларида тузум иллатларини, маҳаллий ва мустамлака амалдорларининг қабих ишларини фош этди. 1910 йили Туркистон ўлкасида қозилик мансабига сайлов ўтказилди. Шу муносабат билан у «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида мустамлака тартибларининг моҳиятини очиб ташловчи туркум мақолалари билан чиқди. Ўғрилиқ, порахўрлик, зўравонлик билан шуғулланувчи ярамас одамларнинг қози ёки мингбоши бўлиб олишларига кенг йўл очиб берган чор ҳукумати қонун-қоидаларини, «положения»ларидан қаттиқ норозилигини дадил ифодалади. Халқ тақдирини қабих, ёмон одамларга топшириб қўйишларидан афсусланди. Унинг қуйидаги сўзлари ушбу фикрни қувватлайди: «Положенияда 223-нчи бобида зикр қилингандурки, эътибори бор, етти кундан зиёда ҳибс бўлмаган, ўттиз сўмдан зиёда иштараф тўламаган, ёши йигирма бешдан паст эмас одам (қози) бўлар экан. Олим ёки оми, аҳмоқ ёки доно киши, ё шариат биладурган ва ёки низом биладурган демаган. Кўрасиз, кимларни(нг) қўлларига бу катта шариат ҳукмини топширадурлар. Фикр-андиша қиладурган киши йўқ. Андиша қиладурган одамни одам ҳам ҳисоб қилмайдурлар. Положения бобиға мувофиқ элликбоши деган кимгаки шар кўп тушса, ани ёзар экан. На қилсунлар, бу хил қилсалар положенияга мувофиқ. Положенияда шариат биладурган мулладан деган эмас экан. Уларга ким ва нима бўлиши ҳам даркор эмас экан. Бефикр ўтсанг, эй дўст, муҳтожи нон ўлурсан»¹.

Миллий уйғониш даври мутафаккирлари ўзбек халқини мутараққий миллатлар билан тенг кўришни истадилар. Буни амалга оширишнинг бирдан-бир йўли сифатида мактаб-мадрасаларни тубдан ислоҳ қилиш масаласига бутун куч-ғайратларини, билимларини сафарбар қилдилар. Улар ўз фаолиятларини бир-биридан ажралган ҳолда эмас, ўзаро ҳамкорликда, ҳаммаслақликда, яқин алоқа боғлаган ҳолда йўлга қўйдилар. Мунавварқори Абдурашидхонов Бехбудийнинг «Ойна» журналида, Исҳоқхон тўра Ибрат Тошкент жадиidlари раҳбарлик қилган «Садойи Туркистон», Фарғонадаги «Садойи Фарғона» газеталарида ўз асарлари билан иштирок этди. У Мунавварқорининг таклифига биноан бир неча марта Тошкентда, унинг мактаби имтиҳонларида қатнашган. Мунавварқори 1907 йили Исҳоқхон тўрага махсус таклиф хати билан мурожаат қилади: «Хурматлу Исҳоқхонхожи жанобларина! 1907 йил май ойиндан эътиборан Тошкентда Тарновбоши маҳалласинда «Хония» мактабинда талабаларни йиллик имтиҳонлари бошланур. Сиз ҳурматлудан ражо қилурмизки, тавобеъингизда бўлгон усули жадидия мактаблари мудирлари ила имтиҳон мажлисларина ташриф қилсангиз, муаллим ва шоғридлар сиздин мамнун бўлур эдилар. Муҳибингиз Мунавварқори. 15 март 1907 йил».

Бу таклифга биноан Исҳоқхон Ибрат ўз яқинлари – илғор педагоглар Хусаин Мақаев, Мулла Искандар домла Абдуваҳоб ўғли билан бир неча ой Тошкентда бўлади. Улар Тошкентда усули савтия мактаблари билан бир қаторда усули қадим мактабларида ҳам бўладилар. Исҳоқхон Ибратнинг

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1910, 22 – сон

«усули жаид» ва «усули қадим» мактабларига бағишланган туркум мақолалари «Туркистон вилоятининг газети»да босилиб чиқди.

Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданиятида яратилган ҳар бир илғор янгиликдан ўз халқини баҳраманд қилишга ҳаракат қилди. 1908 йили ташкил қилинган «Фотографияи Исҳоқия», 1910 йили Тўрақўрғон аҳолиси учун бунёд этилган истироҳат боғи буни тасдиқлайди. Бугина эмас. У отасидан қолган катта ерни гулбоғ қилди, фаввора қурдирди, 150 туб манзарали дарахтлардан хиёбон яратди, Оврупа усулида катта иморат қурдириб, унинг аркига «Хуш келибсиз, Исҳоқия боғига!»- деб ёзиб қўйди. Тўрақўрғон аҳолиси уни ҳозир ҳам «Гулбоғ», «Исҳоқия боғи» деб атайдди. Бу боғни шоир Ибрат халқ учун яратганини яна шундан ҳам билиш мумкинки, у бу масканда дам олувчиларни гулни беҳуда узмасликка, тартиб сақлашга чақиради. Қўйдаги байтлар шу мазмунда:

Узмагил беҳуда гул, боғбондин андиша қил,
Ори-ори гул узарсан, хоридин андиша қил.
Кимки келди бу чаманга, то гул узмай қўймади,
Лек ҳар вақт гул узарсан, халқ хушини пеша қил.

Ёки: Беижозат гул узма, боадаб,
Сўра боғбондин, сенга қўйдум қадаб.

Ёки: Кирса ҳар одам бу ерга гулни ҳаргиз узмасун,
Кўр хўкуздек суркалиб панжораларни бузмасун.
Янчғилаб гулни ҳамоқат дўконини тузмасун,
Ёш буқадек югуруб кўрган кишини сузмасун.
Кирса ҳар ким боадаблик таслимини бермасун,
Ибрат олмай ҳам хижолат бирла боғдин безмасун.

Исҳоқхон тўра Ибрат октябрь тўнтаришидан кейин халқни фаровон, мамлакатни обод қилишда шўролар ҳукуматига катта умид боғлади. Ижодий иш билан бир қаторда жамоат ишларини олиб борди. Қишлоқни ободонлаштириш, маориф, таълим-тарбия ишларини тубдан яхшилаш, янги мактаблар очиш, малакали ўқитувчи мутахассислар етиштириш, залқ фарзандларини мактабларга тортиш ишларида фаол қатнашди.

Ибрат ҳақтининг сўнгги йиллари анча таҳликали ўтди. Биринчидан, қарилик. Иккинчидан, 1935 йилдан эътиборан у барча лавозимлардан четлатилган, қарилик нафақаси ҳам тайинланмаган эди. Бунинг устига, ҳукумат маъмурияти унга ишончсизлик билан қарар эди. Шоир тепасида ҳам қатағон булутлари қуюклашиб борарди. Минглаб ўзбек зиёлиларининг ёстиғини қурутган қатағоннинг энг даҳшатли кезлари – 1937 йилнинг илк баҳорида Исҳоқхон Ибрат ҳам қамоққа олинди. 75 ёшни қоралаган нуроний шоир-маърифатпарвар ҳибсхонанинг ҳам жисмоний, ҳам руҳий азобларига бардош бера олмади. Унинг суди ҳам бўлмади, шўролар қамоқхонасида икки ой ётиб, ҳаёт билан видолашди.

ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Ибрат – истеъдодли шоир. У уч – ўзбек, форс ва араб тилларида эркин ижод қилган. Ўз шеърларини тўплаб, девон тузган. Замондоши шоир

Муҳсиний (1860-1917) ҳам уни «соҳиби девон» деб таърифлайди. Аммо мазкур девон бизгача етиб келмаган. Шунга қарамай, шоирнинг катта ҳажмдаги шеърлари XX аср бошлари вақтли матбуотида босилиб чиққан, баёзларга киритилган. Ибрат ўз шеърларининг кичик қисмини 1909 йили ўз матбаасида «Илми Ибрат» номи билан босмадан чиқарган. Булардан ташқари, шоирнинг катта ўғли Аббосхон томонидан 1910 йили тузилган баёзга Ибратнинг 17 шеъри киритилган.

У ёшлик йиллариданоқ Алишер Навоий асарларини чуқур ўрганди, унинг ғазалларига назиралар боғлади. Айниқса, Навоийнинг машҳур «Бўлубтур» радибли ғазалига ёзган назираси эътиборга лойиқ:

Ишқинг дилу жона жо бўлубтур,
Жону дил анга фидо бўлубтур.
Сан айламасанг агар давоси,
Дардим мани бедаво бўлубтур.

Шоир Навоийнинг мазкур ғазалидан таъсирланган. Натижада, ушбу ғазалга жавобан радиф, кофия, вазн ва байтлар миқдорини сақлаган ҳолда назира ёзган.

Ибратнинг аксар шеърлари ишқ мавзуида. Ўзбек мумтоз адабиётидаги ёр, гул, булбул мавзуига у ҳам мурожаат қилди. Ушбу мавзуга янгича руҳ бағишлади. Бу мавзу орқали ҳаётни, инсонни, муҳаббатни, гўзаллик ҳақидаги орзу-умидларини куйлади. Шоирнинг ушбу ҳаётбахш мавзудаги «Саҳар вақти чаман ичра» радибли ғазали таҳсинга сазовордир. Булбул саҳар вақти гулзорда қизил гул ишқида афғон чекади. У гул ишқида шунчалик мастки, ҳатто тикандан-тиканга кўнавериб, бағри қонга беланганидан ҳам беҳабар. Натижада, бу тиканлар захми сабаб ошиқ булбул ҳалок бўлади:

Ўшал булбул қилар афғон, саҳар вақти чаман ичра,
Кўнар гул деб тикан узра, саҳар вақти чаман ичра.
Қилар бағрини булбул қон, тикан узра берай деб жон,
Бўлур гул завқидин қурбон, саҳар вақти чаман ичра.
Ўшал булбул бўлур доғлар, чаманни гашт этиб боғлар,
Қизил гулни тилаб йиғлар, саҳар вақти чаман ичра.
Чиқар булбулни афғони, чаман ичра оқиб кони,
Тасаддуқ гул учун жони, саҳар вақти чаман ичра.
Муҳаббат бирла маст эрди, ани йўлида жон берди,
Қизил гулдин хабар сўрди, саҳар вақти чаман ичра.

Шоир бу билан чекланмайди. Қуйидаги байтларда шоир-ошиқнинг юксак инсоний муҳаббатга самимий муносабати янада ёрқинроқ тасвирланади. У булбул каби ёрга етишишни ҳамма нарсадан афзал кўради. Шунинг учун ҳам ёр васли йўлида ҳатто ўлимга ҳам тайёр. Юқоридаги мисраларда асосан табиат лирикаси тараннум этилса, кейинги икки байтда шоир образи биринчи ўринга чиқади:

Муяссар бўлса ул жонон, ато қилса ўшал Субҳон,
Йўлида жон қилай қурбон, саҳар вақти чаман ичра.
Ибротий беҳабар бўлма, яна ғафлат била ўлма,
Гуноҳи беадад қилма, саҳар вақти чаман ичра.

Ибрат ниҳоятда ихчам, байтлари бир-бирига жуда мутаносиб, айна замонда ўзига хос композицияга эга ғазал ярата олган. /азалдаги нафис ташбих, сифатлашлар теран мазмуннинг бетакрор бадиий ифодасига хизмат қилган.

Исҳоқхон тўра Ибрат ижтимоий-сиёсий мавзуда халқ ҳаётини ҳаққоний ифодаловчи бир қанча асарлар яратди. Шоирнинг «Қалайсизлар?», «Бўлубтур», «Ўлурсан», «Шикоят», «Сийму зардур» каби сатирик асарлари шулар жумласидандир.

Марказий Осиёнинг босиб олиниши натижасида ўлка Русия тўқимачилик саноатини пахта билан таъминлайдиган асосий хом ашё базасига айланди. Шоир Ибратнинг «Қарз» радибли мусаддасига чуқур эътибор берилса, шоирнинг шеърдаги заҳархандаси остида аччиқ ҳақиқат ётганини пайқаш қийин эмас. Бечора чоракор дехқон ўз оиласини боқиш учун ўзини ўққа-чўққа уришга мажбур: у йил бошида бўлажак пахта ҳосили устидан қарз олади. Ҳосил кутилганидан кам бўлгани туфайли қарзга ботади, уй-жойи «хатга тушади», бир парча еридан ҳам ажралади.

Олдию қарз пахта учун бергумуз муни,
Деди: чиқар ҳаёни тарозуда бир куни.
Сарфу харожат айлади ҳеч чиқмади уни,
Пахта бўлур бу йили адо айлагум шуни.
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ўлка ҳаётига капиталистик муносабатлар билан бирга ярамас, ўта салбий иллатлар ҳам кириб келди. Бу иллатлар маҳаллий халқ ахлоқига кучли салбий таъсир кўрсата бошлади: меҳмонхоналарда, ресторанларда ифлос ишлар билан шуғулланиш, «доим фиён» бўлиб юриш ҳоллари вужудга келди. Бу ҳақда академик В.В. Бартольд қуйидагиларни ёзади: «Ерли аҳоли руслар билан яқинлашиши, рус тилини ўрганиши натижасида рус ҳаётининг ташқи, салбий томонларини ҳам ўзлаштирдилар. Фаҳш ҳаёт кечиришга, вино, пиво ичишга ўргандилар...»¹ Бунинг устига, Русия ҳукумати ҳам мустамлака ўлка халқлари маънавиятини, диний эътиқодини бузиш учун фоҳиша аёлларнинг оқиб келишига катта имкониятлар яратган эди (Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» драмасидаги Лиза, «Кеча ва кундуз» романидаги Мария Бистрова, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» асаридаги ресторан фоҳишаларини эсланг).

Исҳоқхон Ибрат «Бўлубтур» радибли ҳажвиясида мана шундай ҳаётий лавҳаларни берар экан, унга ўзининг нафратини ифодалаш билан чекланмайди, балки бундай ҳаётни вужудга келтирган фактор сифатида Марказий Осиёнинг, жумладан, Қўқон хонлигининг Русия томонидан босиб олинишини кўрсатади:

Алҳол муҳтасиб йўқ, бир-ики қилса ул дўқ,
Ичкуга халқ роғиб, доим фиён бўлубтур.
Маҳбуба нақшхонлар, кўзи қаро жувонлар,

¹ Бартольд В.В. Сочинения, II том (часть 2). Москва, 1963, стр. 345

Гастинсаларда юруб, сарфи зиён бўлубтур.
Манзума соли таърих, бу даҳр инкилоби,
Минг икки юз тўқсон икки² баён бўлубтур.

Шоирнинг ушбу шеърида мавжуд мустамлака тузуми кирдикорларини: савдогарлар, чайқовчиларнинг қаллоблигини, пул инфляцияси туфайли нарх-навонинг ҳаддан ташқари ошиб кетиши халқ ҳаётини мушкуллаштирганини кўришимиз мумкин. Мана, шоир қассоблар, нонвойлар, аллофларнинг қанчалик ноинсофлигини, уларнинг халқни талашдаги усулларини шундай тасвирлайди:

Қассоб, кўйфурушлар, жангу жадал урушлар,
Бечоралар фулига гўш(т) устихон бўлубтур.
Нонвойда йўқдур инсоф, андин ўтадур аллоф,
Кўр, чакса ун ҳамири қирқ икки нон бўлубтур.

Исҳоқхон Ибрат шўролар даврида ҳам ҳажвий асарлар яратишда давом этган. У ўз шеърларида давлатнинг масъул идораларида фаолият кўрсатаётган раҳбарлиги туфайли харобга айланиб бораётган кишлоқлар манзарасини беради. Шу нуқтаи назардан шоирнинг 1931 йилда ёзган «Тўрқурғон тумани ижроқўмига ариза» шеъри эътиборга лойиқ:

Эй районга раис ўртоқлар,
Давлат узра юринг бўлуб соғлар.
Қуруди ўрик, олма, ёнғоқлар,
Хўжасини кўюб бағрига доғлар.
Сайрашар эрди гул узра булбулллар,
Булбул ўрнига қузғуну зоғлар.
Отунадин бўлдилар вакил сувга,
Халқ ғамидин бўлмас уйғоқлар.
Сув бериш йўлини билмаслар улар,
Баъзи бўлган мираб тўнгалар.
Афу этинг хўжалик солиғини,
Ё сув беринг, қурумасин боғлар.

Исҳоқхон Ибрат ижодидаги етакчи ғоя илм-маърифат, маданият ва техника янгиликларини тарғиб қилиш ғоясидир. Ибрат маърифатпарварлигининг туб моҳияти шундаки, унинг хоҳ илм-маърифатга чақирувчи шеърларида бўлсин, инсон тақдири биринчи ўринда турди. У халқнинг иқтисодий-маданий ҳаётига хизмат қилувчи, унинг мушкулларини енгиллаштирувчи, узоғини яқин қилувчи илм-фанни, техникани тарғиб этди. Шу нуқтаи назардан унинг «Тарихи чопхона», «Маданият ҳақида маснавий», «Газета хусусида», «Туркистон аҳлиға хитоб», «Табрик Намангондин», «Қалам», «Тарихи манзумаи вагон Ибратдин ёдгор», «Мухаммаси Ибрат» каби шеърлари диққатга сазовор. Шоир бу шеърларида мамлакатни, халқни

² 1292 ҳижрий йил 1875 милодий йилга тўғри келади. 1875 йили Русия Қўқон хонлигини тўлалигича босиб олди ва хонлик тугатилди.

асрий қолоқликка судровчи мутаассибларни, қадимчиларни кескин фош этди. Ибрат меҳнаткаш халқ бошидаги оғир ҳаёт, қашшоқлик сабабларини, мамлакатнинг қалоқликда, халқнинг нодонликда қолганининг сабабларини аниқлашга, ундан қутқариш йўлларини топишга ҳаракат қилди. Бир неча тараққий этган мамлакатларда бўлган Ибрат халқни зулматдан, мамлакатни қолоқликдан қутқарувчи бирдан-бир йўл илм-маърифатни эгаллаш деб тушунди. Шоирнинг босмаҳона очишдаги мақсадини ифодалаб ёзган «Тарихи чопхона» шеъридаги ушбу сўзлари унинг ижодига тааллуқли бўлиб, Ибратнинг ижодий-эстетик принципнинг тўла ифодалайди:

Минг уч юзу йигирма олтида чопмаҳона,
Очмоқға бўлди рухсат ва сўз бериб замона.
Мақсад бу ишдан эрди оламға илм касри,
Ҳам қўймоқға асарлар ёдовори жаҳона.
Касбу камоли ислом бўлмай тараққиятда,
Ҳолиға тушмасун деб этдук буни баҳона.

XX аср бошларига келиб, мустамлака ўлкасининг ҳамма йирик шаҳарларини бирлаштирувчи ва Русия билан боғловчи темир йўллар қурила бошланди. Тўғри, чор Русияси бу тадбир билан ерли аҳолининг мушкулини осон, узоғини яқин қилиш мақсадини қўйган эмас, аксинча, мустамлака ўлка ер усти ва ер ости бойликларини мўлроқ ва тезроқ ташиб кетиш мақсадини қўйган эди. 1910 йилда Қўқон ва Наманган шаҳарларини боғловчи темир йўл қурила бошланди. Мазкур қурилишга Исҳоқхон Ибрат ўз халқи манфаатлари нуқтаи назаридан муносабатда бўлди ва «Тарихи манзумаи вагон Ибратдин ёдгор» номли катта мухаммас билан «Туркистон вилоятининг газети»да чиқди. Шеър 15 банд-75 мисрадан иборат бўлиб, газетада босилган вариантыда икки банди тушириб қолдирилган. Ибратнинг дастхати билан ёзилган варианты унинг ўғли Ротибхон Исҳоқов қўлида сақланади. Бу вариантга «Стихотворение и история железной дороги Наманганского уезда от Исхакхана Джунайдуллаева» деб русча сарлавҳа қўйилган.

Шоир Ибрат маданий-иқтисодий ҳаётда муҳим рол ўйнаган, ўша давр учун нисбатан янги ҳодиса бўлган темир йўлни самимият билан қарши олди:

Наманган аҳлиға хўб ўлди бир яхши замон келди,
Муродоти халойиқ узра бир жону жаҳон келди,
Дема жону жаҳон авкот учун бу ҳаққа дон келди,
Дема дон, балки бунларга маишат узра нон келди,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Юқоридаги мисралардан кўриниб турибдики, шоир темир йўлни-вагонни «жону жаҳон», «дон», «нон»дан юқори кўяди, уни «арзоқи инсоний вагон», яъни инсон ризқи рўзи деб баҳолайди. Шоир темир йўл қурилишини кўкларга кўтариб мақтар экан, Қўқон ва Наманган шаҳарлари ораси унча узоқ бўлмаса ҳам жуда машаққатли йўл эканлигини деталларда баён қилади. Қўқон ароба азобларини ўз бошидан кечирган шоир вагонни «арзоқи инсоний вагон» дейишида катта ҳақиқат ётар эди:

Наманган аҳлиға бормоқ эди Хўқандга кўб меҳнат,

Ўтурса сарт ароба узра меҳнат устига кулфат.
Ароба меҳнатидин бормоққа бўлмас эди журъат,
Бу дарёю ароба меҳнатидин айлабон узлат,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.
Намангандин чиқардук сарт ароба меҳнатин тортиб,
Ўтуруб бесаранжом, юк ила сирка қовоқ ортуб,
Уруб отларни кумларда ва ё кўлларда кўб хортуб,
Аробакаш ила хўб мушглашиб, кўб оҳ-воҳ тортуб,
Ажиб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Исҳоқхон Ибрат ўзи яшаб турган ижтимоий ҳаётда юз бераётган долзарб масалаларни кўтариб чиқди, уларга муносабат билдирди. Шоир халқни илм-маърифатли қилишда газета ва журналларга катта аҳамият берди, ўзи ҳам газета нашр қилиш учун ҳаракат қилди. XX аср бошларида жадид мутафаккирлари томонидан нашр қилинаётган газеталарни қўллаб-қувватлади, «Тараққий», «Тужжор», «Садойи Фарғона» газеталарини ва уларнинг муҳаррирларини табриклар, матбуот саҳифаларида чиқди. Мазкур мавзуга бағишланган «Газетдур жаҳон аҳлига бир лисон», «Табрик Намангондин», «Манзума Ибратдин» каби шеърларида газета ўқимаганларни ўлганлар ёки ухлаганлар билан баробар ҳисоблайди, шу билан бирга, газетани жаҳон жаҳон халқлари учун «бир лисон» деб атайтиди.

Исҳоқхон тўра Ибрат маърифатпарварлигининг туб моҳияти шундаки, у ҳар бир воқеа-ҳодисага ўз халқи, Ватани манфаатлари нуқтаи назаридан туриб муносабатда бўлди, баҳолади. Келажак авлоднинг тараққий этган миллатлар қаторида эркин, мутақил, фаровон ҳаёт кечиришини орзу қилди ва унга катта умид боғлади.

Ибратнинг илмий мероси. Исҳоқхон тўра Ибрат атоқли педагог, тилшунос, тарихшунос олим, сайёҳ, ўткир дидли хаттот ва рассом ҳамдир. У тилшуносликнинг энг муҳим соҳаларида қалам тебратди. Бу соҳада унинг олти тил: ўзбекча, русча, арабча, форсча, туркча ва ҳиндча тиллари луғати «Луғати ситта ал-сина» ва жаҳон ёзувлари тарихига бағишланган «Жомеъул хутут» «Ёзувлар мажмуаси» асарлари муҳим аҳамиятга эга.

Олимнинг «Луғати ситта ал-сина» асари 1901 йилда нашр қилинган бўлса-да, XIX аср 90-йилларнинг ўрталарида ёзиб тугатилган эди. Аммо маҳаллий муаллифлар асарларининг қаттиқ таъқиб остига олиниши, чор мустамлакачилари томонидан Туркистонда ўрнатилган қаттиқ назорат (цензура) туфайли асар анча кечикиб босмадан чиқарилди. Буни ўша даврда чор Русиясининг Туркистондаги нозири вазифасини бажарувчи Н.П.Остроумовнинг шахсий архивида сақланувчи ҳужжатлар исботлайди. Луғат олти тиллик, анча мураккаб бўлиб, ўзбекча сўзларнинг қаршисида арабча, форсча, туркча, ҳиндча ва русча таржималари берилади. Луғат мингдан ортиқ фаол сўзни ўз ичига олиб, 53 бетдан иборат. Асар икки қисмдан ташкил топган.ю

Биринчи қисм алифбо тартибида тузилиб, ҳар қайси ҳарфга алоҳида кичик-кичик бобчалар ажратилган. Бу қисмда феълларнинг ноаниқ ва келаси

замон шакллари аввал форсча, кейин арабча, туркча, ўзбекча, ҳиндча ва русча таржималари берилади.

Асарнинг иккинчи қисми 37 бобчадан иборат бўлиб, феълларнинг бошқа шакллари, отлар, кишилиқ олмошлари, кун, ой номлари, одам аъзолари, ҳайвонлар ва паррандалар, озиқ-овқат ва бошқа нарса-буюмларнинг номларини ўз ичига олади. Бу қисмда аввал арабча, кейин унинг форсча, туркча, ҳиндча, ўзбекча ва русча таржималари келтирилади.

Луғатнинг муҳим аҳамияти шундаки, шу ерли аҳоли учун тушунарли бўлган араб ёзувида яратилган. Бу ҳақда асарнинг қўлёзма нусхаси билан танишган газета таҳририяти ходимларидан бири қуйидагиларни ёзга эди: «... аксар иборат ва луғатлари тасҳиҳ ва тиағйир бўлинди. Хусусан, Русия луғатларини мусулмония хуруфлари илан ёзмоқ хўб кийин ва душвор учун ул русча ёзилғон ибораларни кўброқ тағйир берилди ва мазкур «Ситта ал-сина» деган жаноб қозининг ихтиро қилғон китоблари бизнинг Туркистон вилоятимиздаги сартиялардан шунча , бул тарика китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди».

Ёзув жамият, маданият ва илм-фан тараққиётида, уни келгуси авлодларга етказишда муҳим рол ўйнайди. Ёзувнинг вужудга келиши, ривожланиши бир неча минг йиллик тарихга эаг. У одамлар ўртасидаги алоқа воситаси сифатида тилга нисбатан анча кейин вужудга келди ва ривожланди. Тилшунослик фанининг бу мураккб соҳасида Исҳоқхон Ибрат анча мукамал «Жомуъ ул-хутут» («Ёзувлар мажмуаси») номли илмий асар яратди. Бу асарда муаллиф ёзувларнинг энг ибтидоийси-пиктографик ёзувлардан, то сўнгги давр энг мукамал ёзувларигача босиб ўтган тараққиёт тарихини ёритиб беришга ҳаракат қилади. Олимнинг мазкур асари катта ҳажмда – 132 бетдан иборат бўлиб, 1912 йилда ўзининг босмаҳонаси «Матбааи Исҳоқия»да нашр қилинди.

Исҳоқхон Ибрат ўз даврининг йирик муаррихи сифатида «Тарихи Фарғона» , «Тарихи маданият», «Мезон ул-замон» илмий асарларини яратди. Ибрат ушбу асарларини яратишда Шарқ тарихчилари билан бир қаторда рус ва Европа шарқшуносларининг асарларидан ҳам фойдаланди. Исҳоқхон Ибрат «Тарихи Фарғона» асарида тарихий воқеаларга хон ва бекларнинг муносабатини тасвирлашга алоҳида эътибор беради. Муаалиф Бухоро амири Насруллонинг 1842 йилда Қўқонда машъум қатли ом уюштиришига қарши чиқиб, Қўқон хонлиги билан бирлашиш ва яқинлашиб келаётган рус босқинининг олдини олиш ҳаракатларини қилиш таклифи билан чиққан амир Насрулло вазирларидан бири Абдуссамад нойибнинг оқилона сўзларини келтиради: «Хонни (Муҳаммад Алихонни) боғлаб амирга олиб борганда, амир дарҳол қатлга ҳукм қилғонда, ўз вазирларидан Абдуссамад нойиб деган хушманд⁶ киши амирга «Жаноби олийлариға малоли хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам»,-деганида, амир: «Нима сўздур?»,-деган экан. Айтибдурки: «Ҳоло Хўканд забт ўлди, Фарғона катта мамлакатдур, қанча аскар ва сипоҳу хазина сарф ўлуб олинди, алҳолда Русияни келмаги

⁶ Хушманд — ақлли, зийрак, доно

маҳаллий хавфдур, агарда хонни онти ақд⁷ беруб, тавбу қилдуруб, Хўқандға қўюб, Бухороға тобеъ қилиб, бир мулк бизларга келган душманларга бир қалқон бўлур эди», -деганида, сўзи амирга маъқул бўлмай, оғзига кафш билан урдурғон экан».⁸

Олим Исҳоқхон Ибрат ушбу сўзларни келтириш орқали хонликлар, амирликлар маъмуриятида узоқни кўра олувчи давлат арбоблари мавжудлигини таъкидлаш билан бирга, Насрулло каби калтабин, бурнидан нарини кўра олмайдиган хону бекларни қаттиқ қоралайди.

Исҳоқхон Ибрат ўз халқининг порлоқ келажагига, озод ва хур ҳаёт қуражагига зўр умид ва ишонч билан қаради. «Тарихи маданият» асарида Ватаннинг келажакда илм-фан, маданият ривожланган шаҳарларининг қиёфасини романтик бўёқларда тасвирлайди. Унинг илмий-тарихий асарлари Ватанимиз тарихини ўрганишда, шубҳасиз, зарур, биринчи мўътабар манба ҳисобланади.

ФАЗЛУЛЛОҲ АЛМАЙЙ (1852-1891)

Алмаий XIX аср ўзбек адабиётининг Тошкентда етишган таниқли вакилларида, шоир, олим ва таржимондир. Эл орасида “Қори¹ Фазлуллоҳ” номи билан машҳур бўлган.

У 1852 йилда Тошкент шаҳрининг Қўштут маҳалласида туғилган. Отаси Миржалол бўзчилик билан шуғулланган. Ёш Фазлуллоҳ маҳалладаги эски мактабда, сўнг Ҳастимом ёнидаги “Мўйи Муборак” мадрасасида ўқийди. Амакисининг ёрдами билан Бухорога боради, мадрасалардан бирида ўқишни давом эттиради. Араб, форс тилларини мукаммал эгаллайди, хаттотлик санъатини ўрганади. Фазлуллоҳ моддий қийинчиликда яшаган. Бухородан қайтишда пули тамом бўлиб, Тошкентга пиёда келганини нақл қиладилар.

Бухоро мадрасасини тугатиб келгач, Ҳофиз Куйкий маҳалласидан (ҳозирги Собир Раҳимов туманида) Собира исмли қизга уйлантирадилар. Собира ўқимишли бўлган, шеър машқ қилган. Уйда мактаб очиб, қизларга дарс берган. Улар Жория, Ҳалима, Бўлатхон, Назрулло, Саъдулло деган фарзандлар кўрадилар.

Фазлуллоҳ Эски Жўвада жойлашган Шукурхон мадрасасида мударрислик қила бошлайди.

Замондошларининг хотирлашича, Фазлуллоҳ тиксўз, таптортмас, кишининг айбини юзига очиқ айтувчи киши бўлган. Шу сабабли баъзи

⁷ Онти ақд — қасам (онт) ичтирмақ, қасам билан боғламоқ

⁸ Исҳоқхон Ибрат. Тарихи Фарғона. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. №11080, 77—бет

ТОШКЕНТ АДАБИЙ МАКТАБИ

¹ Қори — қироат қилувчи, “Қуръон” ўқувчи демақдир. Халқда кўзи ожизга ҳам “қори” деганлар. Фазлуллоҳ чақалоқлигида сандалдаги оловга тушиб кетиб, кўзлари атрофи қўйган ва чандиқ битган. Шунга кўра уни “Қори Фазлуллоҳ” деганлар.

амалдорларга ёқмаган. Жумладан, қозикалон Умарбек билан чап тушиб, мадрасадан четлаштирилган. Шундан сўнг у асосан хаттотлик ва таржимонлик билан рўзғор тебратган. Ўрганган илму хунари ёрдамида кишилар учун хусусий хатлар ёзиб бериб, китоблар кўчириб, таржималар қилиб кун кечирган.

Фазлуллоҳ хат ёзишнинг турли усулларини, жумладан “настаълик“ ва “хатти нохуний” (тирноқ билан ёзиш) санъатларини эгаллаган хаттот эди. Унинг шеър ва адабиётдан, араб тилининг сарфу наҳви (грамматикаси)дан яхши хабардор эканлигини билар эдилар. Шу сабабли, Фазлуллоҳни Қўқоннинг машҳур эшонларидан бири ўз мадрасасига мударрисликка таклиф этади. Бироқ Фазлуллоҳ у ерда ҳам узоқ ишлай олмайди, Тошкентга қайтиб, хаттотлик ва таржимонликни давом эттиради, адабий давраларда фаол иштирок этади. Масалан, унинг Тошкентда кенг тарқалган “Бедилхонлик” йиғинларида қатнашгани маълум. Бедил чуқур маъноли шеърлари билан машҳур, усули ғоят мураккаб. Уни тушуниш, англаш катта билим ва ҳунар талаб қилган. XIX асрнинг сўнгида Тошкентда тан олинган 7 бедилхоннинг бири мана шу Қори Фазлуллоҳ эди.

Фазлуллоҳ ёшлигидан шеърга кўнгил қўйди. /азаллар машқ қилди. Ҳажвлар, ҳазил-мутойибалар ёзди. “Мўйи муборак” мадрасасида ўқиб юрган пайтларда ўша атрофда ўтин териб юрган бир кўкнорини шундай ҳажв қилган эди:

Бошига кичик латта чулғаб,
Ўлгунча хор-зор кўкнори.
Ал¹идин гарчи ҳеч иш келмас,
Чўп терарга ярар кўкнори.

Қўқондаги бир гуруҳ бекорчи уламолар абжад устида тортишиб, Фазлуллоҳдан сўраганларида:

“Абжад”ингни абу жад²инг билмас,
“Каламан”ни биламан десанг, куламан,

деб жавоб берган экан. Сўнгроқ у “Алмаий” (арабча “синчков, зийрак” дегани) тахаллусли шоир сифатида танилди. Араб тили грамматикасига оид “Авзонал жумуъ” (Кўплик вазнлари) номли китоб ёзди. Машҳур ҳинд адабий ёдгорлиги “Калила ва Димна”ни ўзбек тилига таржима қилди.

Алмаий 39 ёшида вафот этди. Ҳотиф деган шоир унинг ўлимига бағишлаб марсия ёзди. Уни “Маъдани фазл” (фазилат кони, илму дониш манбаи) деб атади. 1965 йилда олим ва мураббий Субутой Долимов унинг шеърларидан айрим намуналар эълон қилди. “Калила ва Димна” таржимасидан парча нашрга тайёрлади.

¹ Ал — қўл.

² Абу жад — ота — бобо.

Шеърлари. Фазлуллоҳ уч тилда баравар ижод эта олган шоир эди. Замондошларининг хотирлашича, у шеърларини тўплаб, девон тузган.

Бирок бу девоннинг тақдири бугунгача номаълум.

Шоирнинг бир қатор шеърлари турли баёзлар, замондошларининг уларга боғлаган мухаммаслари орқали етиб келган. Масалан, “Ҳаёт” радифли шеъри ўз даврида катта шухрат қозонган. Шоир Муқимийнинг унга боғлаган мухаммаси бор. Шеърга “Ҳаёт” сўзи радиф қилиб олинган.

Шеър:

“Эй, хаёли жоним ичра танда жон янглиғ ҳаёт,
Келки, сансиз талх бўлди жонима тотлиғ ҳаёт”,-

деган байт билан бошланади. Шоир “ҳаёт”га мурожаат қилади. Унинг хаёлини тан ичидаги жон деб билади. Усиз ширин (тотлиғ) умрнинг аччиқ (талх) бўлганлигига диққатни қаратади. Ҳаётнинг азизлигини таъкидлайди. “Жон ичра жон” (мукаррар), талх-тотлиғ (тазод) орқали чиройли манзаралар яратади, таъсирчанликка эришишга ҳаракат қилади.

Муқимий Алмаийнинг ушбу шеърига мухаммас боғлар экан, шоир байтидаги ғояни шундай давом эттирган эди:

Айру сандин сувдин айрилган каби болиғ¹ ҳаёт
Бўлди дардидин жудолиғ чехраси сориг ҳаёт.
Бўлмади ғамдин йўлингда бир нафас фориг² ҳаёт,
Эй, хаёли жоним ичра, танда жон янглиғ ҳаёт
Келки, сенсиз, талх бўлди жонима тотлиғ ҳаёт.

Ҳаётга меҳр ғояси байтма-байт, сатрма-сатр, кучайиб боради. Чунончи, иккинчи байтда, томир (“раг”)ларимга оқаетган “қон” эмас, сенинг хаёлининг (“фикратинг”)дир, вужудимдаги “оташ” сенинг “ишқинг”дандир, дейди шоир. Фикр кучайиб, гап умрнинг мазмунига кўчади.

Умр гар хуш ўтса, умри Нўҳ ҳам камдур вале,
Кўп узундур кўз юмуб очқунча кулфатлиғ ҳаёт.

Нўҳ, ривоятга кўра 1600 йил умр кўрган пайғамбардир. Умр хуш (яхши) ўтса, мана шу узун умр ҳам камдир. Агар кулфатлик бўлса-чи? Кўз юмиб очқунча фурсатлиги ҳам кўп узундир. Шоир талмеҳ (ўтмишдаги бирор воқеа ёки шахсга ишора), тазоддан унумли фойдаланмоқда.

Сўнгги байт - мақтаъда гап шоирнинг ўз тақдирига кўчади. Муаллиф дам-бадам қон юттираётган бахтдан, ўлим захрини шақарга қўшиб тутаётган ҳаётдан зорланади.

¹ Болиғ — балиқ.

² Фориг — халос бўлиш.

Шеър катта фалсафий мазмунга эга. Ҳар бир киши тақдирида турфа хил кечадиган инсон умри ҳақидаги ўйлардир. Умрнинг нақадар мураккаб бўлмасин, азизлиги, ғаниматлиги, тақрорланмаслиги ҳақидаги ўйлардир.

Шоирнинг айрим шеърларида илоҳий ишқ мавзуси кўзга ташланади. Масалан, “Этти” радифли шеърида ишқ тақдир сифатида талқин қилинади.

Азал деҳқони қаддинг нахлини то сарбаланд этти,
Муҳаббат риштасин кўнглум қуши бўйнига банд этти,-

деган сатрлар билан бошланади шеър. Яъни яратувчи (“азал деҳқони”) сенинг қаддинг ниҳоли (“наҳли”)ни ўтказган кунийёқ муҳаббат ипи (“риштаси”)ни кўнглум қуши бўйнига боғлаган (“банд этган”) эди. Бироқ у шоир вафоларига жафолар билан жавоб беради. “Хоки тани” (оёқ ости бўлган тани) устига “гарди саманд” этади (от ўйнатади), “ағёр” (рақиб)ларни “аржуманд” (азиз) этади ва ҳоказо.

Алмаийнинг шеърлари орасида хазил-мутойибага мойиллари ҳам учрайди. “Майлигаму?” радифли шеъри савол-жавоб, диалог асосига қурилган. Юмшоқ, ўйноқи оҳанг, майин эрқаланиш шеърнинг бошидан охиригача давом этади:

Дедим: қулоғингга олтун исирға тақ, ярашур,
Деди: тешуқлар оғрийди, тор, майлигаму?

Дедим: сочингга улағил кумуш попук, ярашур,
Деди: белимга тегиб оғритар, майлигаму?

Дедим: кўлингга жавоҳир узук солгил, ярашур,
Деди: кўлимда сўнғак йўқ, сиқор, майлигаму?

Дедимки, кўксунга гуҳардин айлагил маржон,
Деди: оғир, не қилурман, букор, майлигаму?

Дедим: юракдин ўлан шоҳидин кийинг кўйлак,
Деди: бу оқ баданима ботар, майлигаму?

Дедим: аёғинга кийгил қаро чармдан кафш,
Деди: қабарса нетурман, бекор, майлигаму?

Дедим: висолингга Алмаийни қил меҳмон,
Деди: ойим урушур ҳам сўкор, майлигаму?

Кўрганингиздек, ғазал давомида ёрнинг эрқаланиб берган жавоблари асносида унинг мумтоз шеърятимизда тасвир этиладиган ғоят нозик ва латиф қиёфаси намоён бўлади. Маъшуканинг қулоқлари шу қадар нозикки, олтин сирға унинг учун кўполлик қилади. Кумуш попук белини оғритади.

Унинг кўллари суяксиз, гавҳар маржонлар бўйнига оғирлик қилади. Шойи, ипак кўйлақлар оқ баданига ботади...

Алмаий кундалик турмуш ташвишлари, йил фасллари, масалан баҳор, ёз ҳақида ҳам ҳазил шеърлар ёзган. Мана, шулардан биттаси:

Эй худо, қишни ёз қилсанг-чи.
Танчадин бениёз қилсанг-чи.

Қор ўрнига сабзалар чиқориб,
Қарға жойига ғоз қилсанг-чи.

Ахмону дахмону ажуз¹ ингни
Ҳаммасин бир жувоз қилсанг-чи.

Қиш умрини бир нафасга қилиб,
Ёз умрини дароз қилсанг-чи.

Ё совуқ ила қишни бир йилга
Бир-биридин ароз қилсанг-чи.

Ё бериб сабр ила таҳаммулни,
Ул айшини соз қилсанг-чи.

Ё ситамгар жафочи ёримни,
Бир манга дилнавоз қилсанг-чи.

Алмайдек қулингни,эй юзи гул,
Бир қараб, сарфароз қилсанг-чи.

Алмаийнинг бизга етиб келган шеърлари унинг поэтик истеъдоди кўп қиррали эканлигини кўрсатади. Шоир ҳаёт фалсафаси ҳақидаги шеърларини қандай маҳорат билан битса, тасаввуфий ғазалларига қанча чуқур мазмун жойласа, ҳазил-мутойибаларида ҳам шунчалик таъсирчанликка эришишга муваффақ бўлади. Араб, форс тилларини билиши сўзларнинг маъно товланишларидан самарали фойдаланиш имконини берган. Қофия ва радифлар асосан фикрни етказишда, шеърнинг руҳи ва йўналишини белгилашда муҳим рол ўйнайди. Шоир вазннинг имкониятларидан жуда самарали фойдаланади.

Калила ва Димнаи туркий. Алмаийнинг энг катта хизматларидан бири “Калила ва Димна”ни таржима қилиши бўлди. Таржима жуда катта

¹ Ахмон, дахмон,ажуз – қишнинг охирги ҳафталари отлари

қизиқиш билан кутиб олинди. 15 йилда “Калила ва Димнаи туркий” номи билан уч марта (1898-1901-1913) чоп этилди.

Алмаий таржимани тошкентлик мухлиси Муҳаммад Мусо Исоқози ўғлининг илтимоси билан амалга оширган. Нақл қилинишича, Муҳаммад Мусо кўпдан ушбу китобга қизиқиб юрар, Алмаийга ўқитиб, оғзаки таржима қилдириб, эшитар экан. Ниҳоят бир куни бутун китобни таржима қилиб беришини сўрабди. Алмаий рози бўлибди. Муҳаммад Мусо уни ўз меҳмонхонасига олиб келибди. Оиласини моддий жихатдан таъминлаб турибди. Алмаий уч йиллик ишни уч ойда тамомлаб, таржимани Муҳаммад Мусо кўлига тутқазибди. Хуллас, таржима шоир вафотидан кейин етти йил ўтгач, тошбосмага тайёрланади. Уни машҳур котиб Мирза Ҳошим Хўжандий босмага тайёрлайди.

“Калила ва Димна” бундан 1700 йиллар илгари Кашмирда яратилган. Қадим номи “Панчатантра” (“Беш китоб”)дир. Буюк бобокалонимиз Абу Райҳон Беруний у ҳақида шундай ёзган эди:

«Ҳинд халқи илмнинг жуда кўп тармоқларига ва сон-саноксиз китобларга эга. Уларнинг ҳаммасини қамраб олиш қийин. Лекин шунга қарамай, бизда “Калила ва Димна”номи билан юритиладиган ҳиндларнинг “Панчатантра” китобини таржима қилишни жуда хоҳлар эдим. Бу китобни ҳиндчадан форсчага, форсчадан арабчага ва ундан сўнг бошқа жуда кўп тилларга таржима қилдилар».

Дарҳақиқат, у Беруний замонасидаёқ дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган эди.

Унинг биринчи таржимаси VI асрга тўғри келади. Эрон шоҳи Анушервони Одил (531-579) бу китобининг таърифини эшитиб, Барзуя деган табибни юбориб, олдиради ва паҳлавий (қадимий Эрон) тилига таржима қилдиради. VIII аср бошларида Абдулла Ибн ал-Муқаффаъ Барзуя нусхасидан арабчага таржима қилади. Дунёнинг бошқа тилларига қилинган таржималар учун асос бўлган нусха мана шу арабча нусхадир.

932 йилда машҳур тожик шоири Рудакий “Калила ва Димна” мавзусида дoston ёзгани маълум.

“Калила ва Димна”ни 1494 йилда Ҳусайн Воиз Кошифий арабча нусхасидан форсчага таржима қилиб “Анвори Сухайлий” номи билан амир Шайхим Сухайлийга тортиқ этади.

“Калила ва Димна” чиғатой (ўзбек) тилига биринчи марта Муҳаммад Бакрий деган киши томонидан XVIII асрда Шарқий Туркистонда таржима қилинган. Сўнг 1718-19 йилларда Қашқарда Мулла Темур, 1837-38 йилларда Хоразмда Муҳаммадниёз деган киши таржима қилганлари маълум. Алмаийнинг таржимаси “Калила ва Димна”нинг турк (ўзбек) тилидаги илмга маълум бўлган тўртинчи таржимасидир.

Алмаий ўз таржимасини “Калила ва Димнаи туркий” деб атади. Китобнинг ўзбекча таржималари орасида энг машҳури ҳам шу бўлди. Китоб аслида 14 бобдан иборат эди. Таржималар давомида қўшилиб 19 тага етди.

Асли ёзилиш тарихи эса шундай ҳикоя қилинади:

Искандар Ҳиндистон шоҳи Форуғ (Форек)ни енгиб, ўрнига ўз кишисини кўйиб, юришларини давом эттирди. Ҳиндлар Искандар ноибига итоат этмадилар, ораларидан Добшалимни шоҳ қилиб кўтардилар. Замонлар ўтиб, Добшалим халқни унутди, кибр-ҳавога берилди. Мамлакатда зулм, адолатсизлик авж олди. Ҳинд бараҳман (руҳоний)лари орасида Бедпой (Бейдабо) деган бир донишманд бор эди. У подшони тўғри йўлга солишга аҳд қилди. Бир шогирди билан бир йил давомида узлатга чекилиб бир китоб ёзди. Бу “Калила ва Димна” эди. Кўпни кўрган Бейдабо тўғри сўзнинг подшога қаттиқ тегишини билиб, барча гапларни ваҳший ҳайвонлар, дарранда ва паррандалар тилидан берди. Шунга кўра, у содда одамлар учун эрмак, онглилар учун ибрат эди.

Добшалим китобдан мамнун бўлади. Мамлакатга яна адолат қайтади. Китобнинг овозаси Анушервони Одилга етади. Барзуя ҳаким узоқ саргузаштлардан сўнг китобдан Эронга нусха кўчириб боради.

Китобдаги Барзуя ҳақидаги боб ҳам ибратлидир. У - машҳур ҳаким. Унинг фикрича, инсон касалликлари орасида энг ёмони мол-дунё тўплаш касаллигидир. Бу қутурган туядан жар устига эгилган икки шохга осилиб қутулиб қолмоқчи бўлган одамнинг ҳолини эслатади. Одам оёқ кўйган жар ёқасидаги индан тўртта илон бош чиқариб турибди. Тепада осилиб турган шохларни бир оқ - бир қора сичқон тинимсиз кемирмоқда. Жаҳаннамдай жарда эса улкан аждаҳо оғзини очиб турибди. Шохларнинг бири устида асалари уяси, асал. Одам ҳамма кўрқувни унутиб бармоғини ари инига ботиради ва иштаҳа билан асал ейишга тушади. Тотли болдан боши айланади. Жаҳолат мастлиги билан жарга қулайди. Жар бу-дунё, оқ-қора сичқонлар кеча ва кундуздир. Улар умрни тезроқ поёнига етказиш учун узлуксиз алмашилиб турадилар. Тўрт илон қадим ҳинд фалсафаси бўйича борлиқнинг моҳиятини ташкил этган тўрт унсур (сув, олов, тупроқ, шамол)дир. Булардан биронтаси ўз мувозанатини йўқотса, инсон дарҳол маҳв бўлади. Бол-азоби кўп, фойдаси кам фоний дунёдир. Аждаҳо ҳеч ким қочиб қутула олмайдиган ўлимдир.

Калила ва Димна -асарнинг бош қаҳрамонлари, икки шағолнинг оти. Китобдаги воқеа рожа (ҳиндларнинг ҳукмдори) ва бараҳман (донишманд) орасидаги суҳбат билан бошланади. Рожа бараҳмандан ёлғон ва тухмат билан дўстларнинг оралари бузилиб, душманликка айланган ҳикоялардан айтиб беришини сўрайди. Бараҳман Шер ва Ҳўкиз ҳақидаги ҳикояни айтиб беради. Унинг қисқача мазмуни қуйидагича эди: Бир бой савдогарнинг ўғиллари бор эди. Улар катта бўлгач, бирор фойдали иш қилмай, ота мол-дунёсини совуришга тушадилар. Ота уларга мол-дунё йиғиш қанчалик қийин иш бўлса, уни фойдали, ақлли, тадбирли сарфлаш ҳам шунча қийин ва нозик иш эканлигини айтади. Ниҳоят, ота насихати таъсир қилиб, фарзандлар касб-ҳунар билан машғул бўлишга киришадилар. Катта ўғли савдогарлик қилиш учун узоқ мамлакатга сафарга чиқади. Унинг икки хўкизи бор эди. Бирининг оти Шатраба, иккинчисининг оти Бандаба эди. Йўлда ботқоқлик чиқиб, Шатраба ботиб қолади. Чиқариб оладилар. Ҳолсиз бўлгани учун қолдириб кетадилар. Ҳўкиз серсув, серўт жойга бориб яшай бошлайди, семириб

кетади, ўйноқлаб маърайди. Шу атрофда бир шер яшарди. У ҳўкизни умрида кўрмаган, овозини эшитмаган эди. Ҳўкизнинг хайбатли овози шерни саросимага солади. Аҳволини бошқаларга сездирмаслик учун овга чиқмай кўяди. Атрофидаги хайвонлар орасида иккита шағол бор эди. Икковлари ҳам сезгир ва маккор эдилар. Лекин Димна зийракроқ ва ёвузроқ эди. Икки шағол шернинг аҳволини муҳокама қила бошлайдилар. Димна бунинг шернинг нотаниш овоздан кўрқаётганидан эканлигини англаб этади. Уни шер ҳузурига бошлаб келади. Шер ва ҳўкиз дўстона яшай бошлайдилар. Улар орасидаги меҳр-муҳаббат кундан-кун ўсиб боради. Шер ҳўкизга юксак мартабалар беради. Бу ҳол Димнанинг кўнглида ҳасад оловини ёқади. Димна улар орасига душманлик солиш режасини туза бошлайди. Ниҳоят бунга эришади. Шер ҳўкизни ўлдиради. Димнанинг қилмишларидан хабардор Калила ҳам унинг макр турларидан даҳшатга тушган ва унинг ёвузлигига чидай олмай ўлган эди.

Шатрабани Димнанинг гапи билан ўлдириб кўйган шер ўз ишидан пушаймон бўлади. Онасининг маслаҳати билан Димна ишини тафтиш қилдиради. Тафтиш давомида Димнанинг тухматлари аён бўлади ва ўлимга ҳукм қилинади.

Калила ва Димна воқеаси шу билан тамом бўлади. Бироқ бу ҳикоя ичидаги турли далил ва муносабат учун келтирилган ўнлаб ҳикоячалар бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз ҳолича мустақил, тугалланган сюжетларни ташкил қилади. Рожа ва бараҳман суҳбати бундан кейин яна 13 бобда давом этади. Рожа мавзу беради. Бараҳман бири-биридан мароқли, бири-биридан ибратли ўнлаб ҳикоялар айтади. Булар ҳаммаси инсонга хос хислатлар - унинг камчилик ва фазилатлари ҳақида. Бирининг самаралари, иккинчисининг оқибатлари ҳақида. Ва улар, албатта, маълум бир муносабат билан келтирилади. Масалан, “Бир кишининг ёнғинда қолган илонни қутқармоқчи бўлгани ва кўп ташвишлар тортиб, ундан қутулгани” ҳақидаги ҳикояни олайлик.

Рожа Бараҳманга икки дўст орасида пайдо бўлган душманлик ҳақидаги ҳикоядан сўнг самимий дўстлар, садоқат ва биродарлик борасида сўзлашни сўрайди. Бараҳман Чинкабутар, қарға, сичқон, тошбақа ва оҳу ҳақидаги ҳикояни бошлайди. Илон ҳикояси шунинг ичида келади.

Кашмирнинг овлоқ бир жойида бир овчи дон сепиб тўр ёяр, уни бир қарға кузатар эди. Кабутарлар донга тушадилару тўрга илинадилар. Овчи бекинган жойидан чиқиб келар, кабутарларнинг ҳар бири ўз жонини қутқариш учун ҳаракат қилиб, тўрга янада маҳкамроқ ўралар эдилар. Шунда кабутарларнинг бошлиғи Чинкабутар ҳаммани осмонга баравар кўтарилишга чақиради ва шу тариқа тўр билан учиб овчидан қутуладилар. Чинкабутар дўсти Сичқонни топиб, биргаликда дўстларининг оёқларини банддан халос қилдилар. (Сичқон тўр ипларини қирқади). Бу воқеаларни кузатиб турган қарғанинг кабутар ва сичқон дўстлигига ҳаваси келади. Сичқонга келиб дўст бўлишни таклиф қилади. Сичқон қарға билан унинг орасида ҳеч қандай яқинлик йўқлигини, кимки ўз тенги билан бўлмаса, унинг бошига какликнинг куни тушишини айтади. Қарға уни айтиб беришини сўрайди. Бир

куни тоғ этагидаги сайроқи какликнинг овозини лочин эшитиб, у билан дўстлашгиси келиб қолибди. Лочин ҳар қанча қилмасин, каклик унамабди. Лочин онтлар ичибди. Охири каклик кўнибди. Улар Лочин уясида иноқ яшай бошлабдилар. Лекин бу иноқлик узоқ чўзилмабди. Бир куни очикқан Лочин бир баҳона билан какликни шарт иккига бўлиб еб қўйибди.

Қарға Сичқоннинг далил учун келтирган ҳикоясига қарши уни ранжитиш хаёли йўқлигини, уни еган билан қорни тўмаслигини, хаёлида самимий дўстликдан бошқа нарса йўқлигини айтади. Сичқон яна далил келтиради. Дўстлик даъвосини қилган душманнинг сўзига ишонган одамнинг бошига илонни қутқариб балога қолган туякашнинг аҳволи тушишини айтади. Бу машҳур ҳикоя шу муносабат билан ўртага чиқади.

Унинг мазмуни қуйидагича:

Туя минган бир киши йўлда кетарди. Олдидан ўт кетган дашт чиқибди. Катта бир илон оловлар устида тўлғанарди. У кўз ёш тўкиб, туякашдан қутқаришни илтижо қилади. Туя минган кишининг раҳми келади. Тўрвасини найза учига боғлаб, илон томонга узатади. Илон тўрва ичига киради. Халоскор бир оздан сўнг тўрва оғзини очиб уни чиқариб юбормоқчи бўлади. Илон тўрвадан чиққач, халоскорини ва унинг туясини чакмасдан кетмаслигини айтади. Улар орасидаги яхшиликка яхшилик қайтмаслиги ҳақидаги баҳс анча давом этади. Илон яхшиликка ёмонлик қайтариш одамизодлар мазҳабида борлиги ҳақида гувоҳлар топади. Тасодифан шу ердан ўтиб қолган тулки туякаш жонига оро киради. Устомонлик билан илонни тўрвага киритиб туякаш кўлига тутказади.

Қарға ва Сичқон можароси шу тахлит давом этади. Илон ва туякаш масали дўсту душманни фарқлаш, душманнинг макру хийлаларига учмаслик, зурурат туфайли берадиган онту ваъдаларига алданмаслик ҳақидадир. Ҳикоя Шарқ адабиётида кенг ишланган Тошбақа ва Чаён масалини эсга туширади.

Алмаий “Калила ва Димна”ни ўзбекчага таржима қилар экан, уни ўзбек ёзувчисининг диди ва қарашларига мослашга ҳаракат қилди. Кўпчилик тафсилотларни қисқартирди. Боблардаги сарлавҳаларни ўзгартирди. Мавзунини сарлавҳага чиқарди. Ҳикояларни шеърий парчалар билан зийнатлашга, хулоса - ҳиссаларни 2-4 мисралаи ихчам байтлар билан беришга ҳаракат қилди. Ҳинд эпоси “Калила ва Димна”ни чиндан ҳам “Калила ва Димнаи туркий”га айлантди. Халқимизни жаҳон адабиёти дурдоналари билан таништиришда, ўзбек ва ҳинд халқларини бир-бирларига яқинлаштиришда муҳим хизмат қилди.

КАРИМБЕК КАМИЙ **(1865-1922)**

Каримбек Камий – миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг йирик вакилларида бири. Шоир Аманийнинг «Дар мадҳи жаноби мавлоно Камий Тошкандий» шеърида шундай мисраларни ўқиймиз:

Айлади Фарғонани бул дам мусаххар ҳар сўзи,

Балки Исломбўлни олди кавли мавлоно Камий.

Камий сўзларининг Фарғонага етиб борганлигига шубҳа йўқ. Унинг шеърлари аср бошида бошқа бир хонлик худудида –Когонда чоп этилган баёзларда учрайди. Хоразмлик шоир Илёс Мулла Муҳаммад ўғли-Сўфининг Камий ғазалига ёзган мухаммаси бор. Шоирнинг «Мураббави дар тарифи мактаб» шеъри 1906 йилдаёқ Санкт-Петербургда чиқадиган «Улфат» газетасида босилган. Буларнинг барчаси Камий шеърлари асрнинг дастлабки йилларидаёқ Туркистон чегарасидан чиқа бошлаганини кўрсатади. Амоний айтмоқчи, Мавлоно Камий сўзлари «балки Исломбўлни олди». Дарҳақиқат, шундай. 1918 йил Истанбулда чоп этилган М.Ф.Кўпрулизоданинг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» китобида Камий ижодидан намуналар учрайди. Бу 10-йилларда шоир шеърларининг Туркияга қадар етиб борганига далолат қилади.

Ижодини ўрганиш тарихидан. Шоир Каримбек Камий ижоди ўз даврида ҳам эътиборсиз қолмади. Унга шеърятнинг пасту баланд кўчаларида юрган кексаю ёш авлод ўз муносабатини билдирди. Шулардан бири Муқимийдир. Мавлоно Муқимий дўстига ёзган мактублардан бирини «Биродари Киромий Мавлавий Камий» деб бошлайди. Бу ерда Муқимийнинг Камийга муносабати, қолаверса, унга берган баҳоси ўз аксини топган. Камийнинг шогирдларидан бири Сидқий-Хондайлиқий ўз устозини «суханварлиқ иқлимида шуҳратбардору олийнишон» деб таъриф этади. Ўшлик шоир Амоний эса шоир тавсифига алоҳида шеър бағишлади. Унда Камийни «хушфасоҳат иқлимига шох», «лисонул-ғайб» дея васф этди. Унинг шоирлик фитратида «файзи илоҳийдан асар» кўрди.

Лекин шоир ижодига муносабат бир хилда бўлиб қолмади. Анбар Отин, Иброҳим Давронларнинг Камий ижодига нисбатан танқидий фикрлари ҳам борки, бу – улар орасидаги адабий-эстетик ва фалсафий қарашларининг турли хилдалиги билан изоҳланади.

Шоир вафотидан кейин унинг ижоди ва шахсига баҳо бериш шўро адабиётшунослиги зиммасига тушди. /айри миллий мафкурага асосланган мазкур адабиётшунослик илми баъзи ҳолларда шоирни «Ватан хоини», «халқ душмани», «миллатчи жаҳид», «контрреволюцион» шоир сифатида баҳолаб келди. Натижада Камий ижоди ўнлаб йиллар халқ нигоҳи ва тадқиқотчилар назаридан четда қолиб кетди. Лекин, XIX аср охири XX аср бошлари ўзбек адабиёти, мазкур давр маърифатпарварлиги ва айниқса, Тошкент адабий муҳити ҳақида сўз кетганда Камий ижоди ва унинг номини четлаб ўтишнинг иложи йўқ эди. Шу боис Шўро мафкураси даврида ҳам баъзи холис адабиётшуносларимиз унинг шахсини оқлаб, ижодини ёқлаб чиқишга ҳаракат қилдилар. Адабиётшунос М.Б.Солиқов шоирнинг «Солди беилмлиқ хатоларға» деб бошланадиган мухаммасини «Жадиализмнинг гўзал адабиёти»га киритди ва ўз китобидан (Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари. Т.,-1932, 14-бет) жой берди. 1950 йили Москвада «Антология узбекский поэзии» мажмуаси босмадан чиқди. Мажмуада Камий ҳақида мухтасар маълумотнома ва С.Солиева таржимасида шоирнинг «Мураббави

дар тарифи мактаб» шеъри киритилди. Маълумотномада «Камий Ўзбекистонда илғор фикрнинг намояндаларидан бири» дейилади. 1960 йилда босмадан чиққан «Ўзбек адабиёти» мажмуасида (4-жилд 1-китоб) Камий ижодидан баъзи намуналар берилди. 70-йиллардан бошлаб /Каримов, Б.Қосимов, А.Жалолов, М.Ҳамидова, М.Зокировларнинг мақола ва тадқиқотларида Камий шахси ва унинг ижодига ҳолисона ёндошиш бошланди. 90-йилларга келиб шоир ижодини махсус тадқиқ этишга киришилди. Вақтли матбуот саҳифаларида унинг ҳаёт ва ижод йўлига оид мақолалар, адабий меросидан баъзи намуналар чоп этила бошлади. Ниҳоят, 1998 йили Камийнинг 4500 мисрага яқин шеърлар мажмуаси «Дилни обод айлангиз...» номи билан нашр этилди. Бу билан шоир ижодини халққа танитиш, илмий муомалага олиб кириш ва адабиётдаги ўрнини белгилаш имкони яратилди.

Камий ижоди Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг ажралмас бир қисми эканлигига XX асрда тузилган Мўминжон Тошқиннинг «Тошкент шоирлари», (1948) Пўлатжон Қаюмийнинг «Тазкираи Қаюмий»лари (60-йиллар) тазкиралари ҳам гувоҳлик беради. Буларнинг ҳар иккаласида ҳам Камий ижодига тўхтаб ўтилган. Айниқса, М.Тошқин тазкираси шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишда асосий манба бўлиб турибди.

Таржимаи ҳоли. Каримбек Камий 1865 йили Тошкент шаҳрида, чопонфуруш- савдогарлар оиласида дунёга келди. Отаси Шарифбек замонасининг савдогар бойларидан бўлиши баробарида, илму маърифатга хайрихоҳ, адабиётга ихлосманд кишилардан эди. Оилада бўлажак шоирнинг ўқишига алоҳида эътибор берилди. Бошланғич таълимни Мозорхон маҳаллалик Мансурхон домлада олди. Мактаб ўқув дастури доирасида Ҳофиз, Навоий, Фузулий, Бедил, Сўфи Оллоёр шеърляти билан танишди. Бу-ёш, кизиқувчан Каримбек кўнглига шеър ишқини солди. Бошланғич мактабни тугатгач, Бекларбеги мадрасасига ўтиб ўқишни давом эттирди. Шу мадрасанинг машҳур мударриси Шомаҳмуд Охундда «хатми кутуб» қилди. Камий талабаликдан кейин ҳам шу мадраса хужраларида қолиб, фақирона ҳаёт кечирди. Оила ҳам қурмади. Шоирнинг:

Тўлмасинму ҳасрату ғамға ичу тошим менинг
Ташлабон кетса пари рухсор йўлдошим менинг.
Кўз тутардим бир куни қилғай вафо деб, оҳким,
Бевафолиғ зоҳир этти ул қалам қошим менинг,-

байтлари ва яна бир неча ғазаллари унинг сўққабош ҳаёти сабабларини маълум даражада изоҳлайди.

90-йилларга келиб, Камий устоз шоирлар қаторидан ўрин олди. Энди унинг хужраси замонасининг катта шоирлари ва шеър ихлосмандларининг марказига айланди. Бу ерда кўнгил очар адабий суҳбатлар қурилди, янги ижодий куч бахш этувчи шеърхонликлар ташкил этилди. Чунончи, Камийнинг:

Эдук афсурдатабъу тийра хотир неча муддатдан,
Кўнгил бўлди мунаввар, чашмимиз равшан бу суҳбатдин.

Очилди ғунчаи мақсуд, кўкарди сабзаи уммид,
Баҳори суҳбат, арбоби фазлу аҳли фитнатдин,-

байтларини ўз ичига олган ғазали мана шундай файзасо суҳбатлардан бири ҳақида бўлган эди.

Шоирнинг баъзи бир шеърлари ва айрим манбалар унинг 1899 йили Чимкент, 1911 йили Андижон ва Қўқон, 1912 йилда эса Чимкент, Сайрам, Авлиёота сафарларида бўлганлигидан далолат беради.

Камий умрининг сўнгги йилларида маърифатга чорловчи кўпгина шеърлар яратди, мактаб-маориф ишларига фаол катнашди. Ҳатто кутубхоналар ташкил қилиш ва мактаблар очишда зўр фаолият кўрсатганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Шоир Камий 1922 йилнинг ёзида 57 ёшида вафот этди.

Ижодиёти. Камий сермахсул мумтоз шеърятимизнинг ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, рубоий, китъа, фард каби жанрларида қалам тебратди. Ижтимоий-фалсафий руҳдаги манзумалар ёзди. Адабий-ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим воқеалар санасини ўзида дарж этган таърихлар яратди. Шоирдан 6000 мисрага яқинроқ адабий мерос қолган.

Камий шеърятини шаклан ва мазмунан хилма-хил. Шоирнинг жўшқин ишқий ғазаллари, захарханда ва дадил ижтимоий манзумалари, миллат келажигига куюниб, унинг фарзандларини илм-маърифатга даъват этган шеърлари ўз даврида катта мавқеъга эга бўлган.

Камий ўз ижодининг дастлабки босқичидаёқ ўзига хос бадиий тафаккур тарзига ва ўз адабий эстетик қарашларига эга ижодкор эканлигини кўрсата олган. Шоирнинг 1894 йилги баъзидан ўрин олган:

Ўқинг ашъори бикду фикрни айланг тасарруфким,
Аторуд ташласун кўлдин қаламни кўкда хайратдин,-

мисралари мана шундай фикрга келишимизга асос бўла олади. У ўз замондош шоирлари олдида фикрни ўзгартирадиган, котиб қолган тафаккурларни ислоҳ қиладиган мутлақо янги – бокира бир шеър ёзиш талабини кўяди.

Камийнинг ижодий мероси, аввало, ўз баъзлари ва шахсий архивидаги кўлёзма варақалар шаклида бизгача етиб келган. Қолаверса, кейинчалик тузилган кўлёзма ва тошбосма баъзлар ҳамда ўз даврида чиққан баъзи газета ва журналлар ҳам шоир адабий меросининг асосий манбаларидан бўлиб ҳисобланади.

Ишқий лирикаси. Камий ижодиётининг асосий қисмини ишқий лирика ташкил қилади. Хўш, шоир луғатида ишқ нима? Буни биз:

Ишқдир оламда бир роҳат физойи комил асар,
Мабаий айни сиришқу мазҳари оқи шарар,-

мисраларидан англаб олгандек бўламиз. Унинг наздида ишқ барчани ҳайратга солувчи бир «комил асар». Кўз ёшининг манбаъи ҳам у. Айнан мана шу ерда азалий ва абадий ишқнинг табиати очилгандай. Шундай ишқ эгаси бўлмаган инсон – инсон эмас. Шунинг учун ҳам Камий:

Дилеки, онда йўқдур оташи ишқ
Ки, андин шаъм ила парвона яхши,-

дейди. Табиий, ишқ ҳар бир ошиқ қалбида бир бор янгиланади. Унда янгича кечинмалар уйғотади, оҳорли туйғулар туғдиради. Бунга ўша ошиқнинг маъшуқаси, унинг феъл-атвори, ўзига хосликлари сабаб бўлади. Камийнинг ҳам шеъриятда ўз ишқий олами ва ўз маъшуқаси бор. Бу ёр ҳам ўзига хос суврату сийратга эга. У хусну малоҳатда шундай гўзалки, наққош Моний кўрган замон ҳайратдан қотиб, чизиб турган сувратини ҳам чизолмай қолади. Бу ёрнинг рухсори оламни ёритади. Ҳатто «ул зеб бул моҳи тобонларда йўқ». Бу хусн шундай тароватга эгаки, ундан ўзи маст қилиш хусусиятига эга бўлган шароб маст эмиш: «Маст эрмиш шароб хуснингдин». Унинг жамолига бир марта ой билан Қуёш қарши келган эди, кўринг оқибатини: «Бирин рухсори доғ ўлди, бирин сорғорди сиймоси».

Камий бир маснавийсида суюкли ёр қиёфасини шундай чизади:

Эй, ғамзаси офати замона,
Хусн ичра жаҳонаро ягона.

Эй, қомати рашки сарву шамшод,
Эй, киприги тиғу чашми жаллод.

Эй, юзлари моҳу меҳри анвар,
Эй, хатлари зулфи мушқу анбар.

Эй, лаблари айни оби ҳайвон,
Эй, сўзлари роҳати дилу жон.

Эътибор беринг, бу шеърий парчада ёрнинг хусни, қомати, киприги, хатту зулфи, лабларидан кейин гап унинг ширин тиллигига, сўзининг «роҳати дилу жон»лигига кўчяпти. Тил-кишининг маънавиятига алоқадор. Дарҳақиқат, Камий шеърларида ёрнинг нафақат зоҳирий суврати, балки унинг маънавий қиёфаси ҳам ўз аксини топган. У ғазалларидан бирида ёр табиатининг нозиклиги, гўзал ахлоқи, кўнглининг равшанлиги, боодобу боҳаёлигини шундай таърифлайди:

Нозанин хўю неку ахлоқ, эй равшан замир,
Шарму одобу ҳаё бобида йўқ сенга назир.

Камий ишқий шеърларининг аксари мана шундай ёрнинг таъриф тавсифига бағишланган. Шоир бу ёрнинг васлига муштоқ, лекин, «балойи фироқи»га мубтало. У хажр шоми ўтиб, васл тонги отишини истади, бироқ орзулари армонга айлана боради.

Хуллас, Камийнинг ишқий шеърияти, нафақат севимли ёрнинг суврату сийрати, балки хижронзада шоир қалбининг сўнгсиз изтироблари, ҳасрату аламларининг ҳам бадий инъикосидир. Айти пайтда бу шеърият ўз ижодкорининг нозик таъ, ҳиссиётга тўла шоирона қалб эгаси эканлигига ҳам гувоҳлик беради.

Маърифатпарварлиги. Камийнинг маърифатпарварлик шеърияти гимназияни таништирувчи шеърлари билан бошланди. Бу жиҳатдан у Фурқат мактабининг давомчисига айланган эди. Лекин, шоир ижодида кейинчалик услубий ўзгаришлар юз берди. У, асосан, миллий мадрасаларимизнинг толиби илмларини илмга чақирувчи даъваткорона руҳ олди. Камийнинг «Дар таърифи тавсифи илм...», «Ай, эй, мулла Фозилжон қори», «Ҳар маконда бўлсанг, эй хоним, фароғат бирла бўл» шеърлари мана шулар жумласидандур. Шоир мазкур шеърларида илмни тарғиб қилар экан, унга икки дунё саодатининг калити деб қаради:

Обрўи дину дунё илмидур, бешакку райб,
Касби илм эт, икки дунёда саодат бирла бўл.

Камий назарида инсонни эътиборли қиладиган ҳам, уни бахту иқболга, молу давлатга етиштирадиган ҳам илм. Унингча инсон молу дунё, наслу насабига қараб эмас, айнан илму адобига қараб азиз ва шарафли саналади:

Азизлик санамангиз молу насабни,
Шараф ҳосил этган илму адабдур,

Шоир «Фар таърифу тавсифи илм «шеърини «Толибони илма дастуруламал «деб атаган эди.

Дарҳақиқат, Камийнинг бу давр маърифатпарварлик шеърияти илм толиблари учун ўзига хос дастур характериға эга. Масалан, шоир миллат фарзандларини илмга даъват қиларкан, шунинг баробарида фазлга, адабга, ҳаёга ҳам чақиради. Бир илм толибини васф этганда унинг нафақат илмини, балки фазлини ҳам ибрат қилиб кўрсатади. («Фазлу дониш ичра яктои замон Абдулғани») Агар улардан бирини дуо қиладиган бўлса:

Камолу фазлу илмингизиёда,
Базуди айласун халлоқи борий,

дея, Яратгандан унга илмгина эмас, фазлу камол ҳам сўрайди. Шоир назарида мактаб илм билан биргаликда «ҳаёву адаб»нинг ҳам кони. У файз чашмаси,

фазл маскани... Бир сўз билан айтганда фавқи ҳар шай , яъни, ҳар нарсадан устун:

Мақтабки, кони илму ҳаёву адаб эрур,
Мақтабки, файз чашмасию фазли раб эрур,

Мақтабки, обрўю камола сабаб эрур,
Мақтабки, фавқи ҳар шайю кулли насаб эрур .

Шунингдек, Камий маърифатпарварлик шеърятини илм толибларига илмни холислик ва пок ният билан ўрганишни тавсия қилади.

Бўлиб покизаву ҳам пок ният,
Ҳамиша жаҳд қилғил илм сари.

Албатта, шоир илмга даъват қиларкан, амални ҳам ёддан чиқармади. У талабаларга қарата: Боамал бўл, боадаб бўл, беҳиял,-дея, таълим берди. Зеро, амалсиз илм инсонни зиёну захматларга олиб бориши тайин.

Камийнинг маърифий қарашлари бўйича илм ўрганиш эркаклар сингарини аёлларга ҳам шарт. Ҳатто бу Оллоҳнинг фарзини эканлигини шоир алоҳида таъкидлайди. Бу ҳақдаги машҳур ҳадисга ишора қилади:

Марду занға илм фарз ўлғонлиғи,
Барчага машҳур бу ширин масал.

10-йилларга келиб, Камий маърифатпарварлигини янги босқичга кўтарилди. Энди унинг даъвати илм толибларига эмас, миллатга қаратилди. Уни миллий уйғонишга, тараққиётга чорлади, камчиликларидан, нуқсонларидан сўз очди:

Қилмағай илм сари кимса назар,
Халқ беҳуда ишга майл айлар,
Қолмади ҳеч қадрини илму хунар,
Кўрди беилм қавм неча зарар,
Дилки, миллат ғамидин қон ўлди,
Доимо судимиз зиён ўлди.

Наинки биргина фойданинг зиёнга айланиши, балки миллатнинг йўлдан озганлиги, балолар гирдобиди бир хас сингарини қолиб кетганлиги, ҳатто бировларга қарам бўлиб, бутун мол-мулки қўлдан кетганлиги ҳам, шоир наздида, илмсизлик оқибати эди:

Илмсизлик чиқорди туз йўлдин,
Олди қоплаб бало ўнгу сўлдин,
Бизга на қолди сарвату пулдин,

Кетди мол ила мулкимиз кўлдин
/арбийлар, яъни Ўврополарга.

Давр шиддаткор ходисаларга бой эди. Феврал воқеалари юз берди. Чор ҳукумати ағдарилди. Миллат бошидан «жаҳаннамий зулумот» чекинди, «субҳи нажот» тобора яқинроқ кўрина бошлади. Мана шундай бир вазиятда ҳам Камий маърифатга содиқ қолди. Миллат учун, Ватан учун нажотни илмда кўрди, маорифда деб билди:

Нажот истасанг илму маорифа ёпиш,
Ҳамиша илмни таҳсил айла-ёзу қиш,
Сенга умуму маориф керак, на зар, на кумуш,
Бу сўзни тингла, панди тамоми мазҳаби қиш,
Чекилди уфқи Ватандин жаҳаннамий зулумот,
Уён Ватан, уён, ортиқ кўринди субҳи нажот.

Камий ҳаётининг сўнгги йилларига қадар маърифатга чорловчи шеърлар ёзди, мактаб-маориф ишларига фаол қатнашди. Ҳатто кутубхоналар ташкил қилиш ва мактаблар очишда зўр фаолият кўрсатганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Ижтимоий шеърляти. Камий шеърларида чархнинг «равиши каж» лигидан то золим подшоҳнинг зулмигача, очлик йилларининг «суубату алами»дан Февралнинг суруригача, Октябрнинг «ранжу зулми»дан бошлаб Туркистон мухториятини қонга ботирган болшевикларнинг «феъли бад»игача ўз ифодасини топган.

Шоирнинг мана шундай шеърларидан бири «Алҳазар, эй шоҳи золим, алҳазар» деб бошланадиган мухаммасидир. Мухаммас 25 мисрадан иборат бўлиб, золим шоҳни зулмдан сақланишга чақирувчи қуйидаги мисралар билан бошланади:

Алҳазар, эй шоҳи золим, алҳазар,
Раҳм кун бар ҳоли мазлумон нагар,
Ин сухан хуш гуфт он неку сар:
Оҳ урса пиру зан вақти саҳар,
Бўлғай андин юз туман зеру забар.

Хоҳ фаршонингда бўлсун баҳру бар,
Хоҳ бўлсун санда жамъи молу зар,
Бас, керакдур зулмдин қилмоқ хазар,
Оҳ урса пиру зан вақти саҳар,
Бўлғай андин юз туман зеру забар.

Шеър мана шундай руҳда давом этади. «Шоҳи золим»ни «нотавонлар ҳолидан хабар» олишга чақиради, «афтодалар»нинг «Ҳақ жанобиға ниёз айлаб» оҳ уришларидан, оқибатда эса бутун молу давлати «зеру забар»

(остин-устин) бўлишидан огоҳ этади. Худди шу пайтлар мазлум Туркистон бир золим подшоҳ-Александр III нинг зулмидан қон ютмоқда эди. Асрлар давомида ўзига бек бўлиб келган ва аждодларининг қайноқ қонлари томирларида жўш урган бу юртнинг фарзандлари хали-хали мустамлакачиликнинг ҳақоратомуз сиёсатига кўниқолмай келаётган эди. Шундан, ҳар жой-ҳар жойда, тез-тез зулмга қарши қўзғолонлар кўтарилиб турди. Уларнинг энг даҳшатлиларидан биринчиси 1892 йили Камийнинг кўз олдида юз берди. «Вабо кўзғолони», «Тошотар воқеаси» номлари билан тарихга кирган бу Тошкент кўзғолонида юзлаб маҳаллий халқнинг қони тўкилди, ўнлаб йўлбошчиларнинг боши кетди. Камийнинг мазкур мухаммаси мана шу қирғиндан кейин жабрдийда халқнинг 3-Александрга, мутамлакачилик сиёсатига нафрати ўлароқ дунёга келган эди.

1895 йили Русия императори вафот этди. Шу муносабат билан «Туркистон вилоятининг газети»да Камий қаламига мансуб таърих марсия чоп этилади. Шўро адабиётшунослиги узоқ йиллар шоирни «оқ подшонинг маддоҳи» деб, қоралаб келди. Лекин, марсия мазмунига эътибор берсак, бу даъвога бутунлай тескари ҳолатнинг гувоҳи бўламиз. Келинг, матнга диққатни қаратайлик:

Тааммул бирла боқсоқ, дарҳақиқат,
Қани Искандару Доро била Жам?

Қани Қайхисраву Қайковус Баҳман,
Қани Афросиёбу Золу Рустам?

Қани Баҳром-ҳафт иқлимни олғон,
Қани Қайсар, қани Фағфури Чин ҳам?

Қани Хисрав, қани Парвизу Ҳурмуз,
Қани Нўширавон одил, муқаррам?

Келиб ҳар бирлари навбат-банавбат,
Муаххар кетти, баъзиси муқаддам.

Билурмусиз қаён борди бу бари,
Бўлинг огоҳ, эй авлоди Одам.

Ажал соқийсидин нўш айладилар,
Фанонинг шарбатин бари-ба ҳардам.

Жаҳонни сар-басар тасхир айлаб,
Александр Александровуч ҳам.

Демак, Камий айтмоқчи, тарихда дунёни сўраганлар кўп эди. Уларнинг бари кетди. Қай бири олдин, қай бири кейин, барибир, «ажал соқийси»нинг

шарбатидан «нўш айладилар». Худди шунингдек, «Александр Александрович ҳам». Демак, бу бевафо дунёдан кетишга барча маҳкум. Камий айтмоқчи; «Бале, ҳали ҳама шундоғ бўлғай, Агар шоҳу ва гар бўлғай гадо ҳам». Унда шоҳликдан нима маъни? Бутун дунёни забт этса-ю, бу дунёдаги барча «молу дирҳам»ларни тўплаб, уларнинг манфаати тегмайдиган бошқа бир дунёга кетаверса. Ундан нима қолади? Камий бунга: «Валекин қолғуси бир номи неку», - дейди. Демак, фақат яхши номгина қолиши мумкин. Шоир бунинг исботи сифатида: «Гувоҳи одил эрмасму бу сўзга, Бири Нўширавону бири Ҳотам», -деб, Нўширавоннинг одиллиги-ю, Ҳотамнинг саховатпешалигини ибрат қилиб кўрсатади:

Керак эркан тариқи адл тутмак,
Олиб ибрат карам-ла, шоҳи олам.

Шоир «керак эркан» деб, поэтик синтаксисда ўтган замон формасини танлади. Чунки буни дунёдан ўтган Александрга айтаётган эди. Камий давом эттириб:

Қаю шоҳ бу сифатга муттасиф йўк,
Эшитгай то қиёмат таън ила зам,-

дейди. Дарҳақиқат, қайси шоҳ одиллик сифати билан сифатланмаган бўлса, у қиёматга қадар таънаю дашномга қолади. Умуман шундай. Лекин, бу 3-Александрга қарата айтилаяпти. Устига-устак бу марсия Шарқ шеърятининг поэтик усулларидан анча-мунча хабардор бўлган Н.Остроумовнинг фармойишига кўра, унинг газетаси учун ёзилган. Мана шундай бир ҳолатда Камийнинг ўрис подшосининг золимлигию, унинг адолатсизлигини бундан-да ошқорроқ суратда айтиш мушкул эди.

Камийнинг юқорида тўхталганимиз бир подшоҳ ҳақидаги икки шеъри қай вазиятда ва қай услубда ёзилишидан қатъи назар Туркистон халқи устига ёғдирган зулму бедодликларини ошқор этади.

Камий ижтимоий шеърятининг бир қисми замона ва аҳли замонадан шикоят тарзида ёзилган. Шоирнинг «Муқаррар ҳар киминг бўлса камоли», «Ал-амон...», «Ё раб замона халқи...», «Яхши», «Эй сабо, кел...», «Бир майхўр йигит хусусида» каби шеърлари мана шундай асарлар сирасига киради. 10-йилларга келиб, Камийнинг бундай характердаги шеърлари миллий-маърифий руҳ билан уйғунлашиб, шоир ижодида миллатпарварлик шеърятининг юзага келишига сабаб бўлди. Унинг «Ахволи замона» шеъри шулар жумласидан:

Минг асаф, бир ажиб замон ўлди,
Яхши ким эрса, ул ямон ўлди,
Баъзи эл толиби занон ўлди,
Баъзиси мойили жавон ўлди,
Дилки, миллат ғамидин қон ўлди,

Дарду ҳасрат насиби жон ўлди.

1916 йили очарчилик бошланди. Бу ҳақда Завқий «Паямбар бўлса нон, ош авлиёдур», - деган эди. Камий бу даврдаги халқнинг аҳволини шундай тасвирлайди:

Очлик суубату олами чўқ ямон эрур,
Бир лукма ҳасратида юз оҳу фиғон эрур,
Бир нон аларнинг наздида гўёки жон эрур...

Дарҳақиқат, 1916-1919 йиллар ёмон келди. Очлик ва касалликдан халқ қирила бошлади. «Биз ҳозир шундай вақтга етиб келдикки,-деб ёзган эди ўша йиллари Турор Рисқулов,-ҳар куни ўн минглаб кишилар қирилиб кетмоқда ва шундай пайт келиши мумкинки, бутун бир миллат йўқ бўлиб кетади». Бундай очлик даҳшати Камий қалбини ларзага солди. У замона бойларига мурожаат қилиб, халққа мадад беришга чақирди.

Алғов-далғов 17-йил ҳам кириб келди. Шу йилнинг 17 феввалида чор ҳукумати ағдарилди. Иккинчи мартда Муваққат ҳукумат тузилди. Туркистон зиёлилари бу инқилобни хурсандчилик билан кутиб олдилар. Вақтли ҳукумат бизга хуррият беради деб қатъий умид қилдилар. Шулардан бири Камий эди. У «Нажот» газетасида инқилобни олқишлаб шундай сатрларни ёзди:

Тулуъ айлаб бу кун бўрк Шарқдин офтобосо,
Мунаввар айлади олам, бўлай қурбони хуррият.

Ташаккурлар қилиб табрик айланг, эй мусулмонлар,
Нашаст этти адолат тахтига ҳоқони хуррият...

Бироқ юз берган Октябр воқеалари ва унинг оқибатлари шоирни қаттиқ тушкунликка солди. Бунинг мисоли сифатида унинг «Шикоятномаи Камий аз инқилоби замона ва аҳли замона» шеърини келтириш мумкин. Шоир сабога мурожаат этиб, шундай ёзади:

Етти де: ҳам замон, замон аҳлидин
Анга кўб ранжу зулм бирла малол.
Чунки бу иши замона, ҳам халқи
Мунқалиб, инқилоби ҳол-беҳол.

Инқилоби замона эрмасму,
Қилди олийни пастлар поймол.

Ё халойиқ йўқотти маслаҳатин,
Бўлди мундоғ бузук ҳама аҳвол.

Наркушу модапарвар ўлмиш халқ,

Бу нечук шуғлу бу нечук афьол?!

Феврал инқилобидан кейин ерли зиёлилар Туркистоннинг истиқлоли учун ҳаракатда бўлдилар. Матбуот орқали ўз фикрларини халққа етказдилар ва шу маслаку маслаҳат атрофида бирика бошладилар. Шоирнинг «Ё халойиқ йўқотти маслаҳатин» мисраси мана шунга ишора қилади. Уларнинг саъй-ҳаракати ва фидойилиги боис 1917 йилнинг йигирма бешинчи ноябрида Қўқонда Туркистоннинг мустақиллиги ҳақида резолюция қабул қилинди. 28 ноябрда бўлажак давлат тузилмасининг номи «Туркистон мухторияти» деб белгиланди. Лекин, афсуски, бу мухторият 71 кун умр кўрди, холос. Чор ҳукумати йиқитилган бўлса-да, энди болшевиклик ниқобини кийган рус шовинизми ерли халқларнинг мустақиллигига тиш-тирноғи билан қарши турди. Туркистон мухториятининг маркази ҳисобланган Қўқон 19 феврал куни улар томонидан вайронага айлантирилди. Туркистон Ўлка ҳарбий комиссари Перфильев барча замбараклардан Қўқон аҳолиси устига ўт очишни, бу ҳам етмагандек, ёндирувчи снарядлардан фойдаланишни буюрди. Шаҳар уч кун ёнғин ичида қолди, ерли аҳолидан ўн минг киши ҳалок бўлди. Бу ҳақда Камий «Хўқанд фожеъасина» бағишланган «Афсуснома» шеърида шундай ёзади:

Вой, юз войки, Фарғона хароб ўлди, дариғ,
Зулм ўқи бирла бу кун гарди туроб ўлди, дариғ,
Бу мусибатдин улус чашми пуроб ўлди, дариғ,
Ҳам бари катта-кичик бағри кабоб ўлди, дариғ,
Шаҳр обод эрди, чун дашти сароб ўлди, дариғ.

Шеърнинг илк бандиданоқ мисралар таассуфу дард ила ёзилганини пайқаш қийин эмас. Камий бир ўринда Фарғона халқи «Сулҳ дебон неча замон рус элиға кўз тутти», - дейди. Лекин, минг афсуски, мазлум халқнинг яна алданиши маълум бўлди. Сулҳ ўрнига улар устига қаҳру ғазаб ёғилди. Камий надомат билан буни «Болшивиклардин алар узра итоб ўлди, дариғ» шаклида ифодалайди. Шаҳар вайрон қилинди, халқ қириб ташланди, номуси поймол этилди. Бироқ, шунда ҳам болшевикларнинг кўнгли таскин топмайди. Мазлумлар мол-мулкани талон-торож қиладилар. Отнинг ўлими итнинг байрамига айланади. Уларнинг бу қиёфаси шоирнинг «Болшевикларнинг зулмиму, феъли бади, Зару амволларин кўймади, мундоғ талади, Вўлмайин қолмади торож гилему намади» мисраларида янада равшанроқ намоён бўлади.

Хуллас, Камий ижтимоий мавзудаги шеърларида мумтоз шеърятнинг қай бир усулидан фойдаланмасин, мустамлакачи подшоҳнинг, истибдод тузумининг зулму бедодликларини фош этди. Хурриятни баралла олқишлади. Миллий давлатчилигимизга раҳна солганлардан ўз қаҳру ғазабини яшира олмади. Буларнинг барчаси шоирнинг истиқлолни нақадар орзиқиб кутиб яшаганлигидан далолат беради.

Хулоса. Камий ижоди Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг ҳар икки босқичига дахлдор. Унинг шеърларида янги маърифатпарварликдан Миллат қайғуси ва унинг муаммоларини кўтариб чиққан миллий наволар, бевосита Истиқлол ғояларигача бор. Уларда ижтимоий ҳаётдаги барча воқеалар мустамлакачилик сиёсатининг зулму бедодликлари, ваҳшиёна бостирилган миллий кўзғолонлар, Феврал сурури, Октябрнинг «ранжу зулм» лари, бешигидаёқ қонга ботирилган миллий давлат тузилмаси- Туркистон мухториятининг аламли изтироблари-ҳамма-ҳаммасини топиш мумкин.

Камий бу ҳодисаларнинг шунчаки кузатувчиси бўлиб қолмади, уларга миллат манфаатидан келиб чиқиб муносабат билдирди. Маърифатга даъват этаркан, миллат фарзандларининг ҳар томонлама мукамал инсонлар бўлишини, ўз миллатини эса тараққий этган миллатлар қаторида кўришни орзу қилди.

Камий шоир сифатида шеъриятда анъанани давом эттиришга, унинг давомийлигини таъминлашга ҳам алоҳида эътибор берди. Бой мумтоз шеъриятимизнинг жанрларидан, услуб ва усулларида санъаткорона фойдаланди. Лекин, шу билан чекланиб қолмади. У замондош шоирлари олдига миллат тафаккурини ислоҳ қиладиган шеър талабини қўйди. Ўзи ҳам шундай шеърлар ёзишга ҳаракат қилди.